

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

У пошуках історичної
правди («круглий стіл»)

Новітня історія України

Деякі аспекти соціально-
економічних перетворень
30-х років у СРСР

Сталінізм і Україна

М. С. Грушевський: між
історією і політикою
(1924—1934 рр.)

Україна ХХ сторіччя в
зарубіжних архівах

10 '91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнєнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор
Технічний редактор
Коректор

Здано в друк
Формат
друку, а
14,57. Т

Київськ
Київ 4.

УКРАЇ
октябрь
ны. Н

дит еже
тор М. В. Коваль. Київ, видавництво «Наукова думка».
Адрес редакції: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4. Киевская
книжная типография научной книги, 252004, Киев 4,
ул. Репина, 4.

Адреса редакції:
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (367)

ЖОВТЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)	3
СТАТТІ	
<i>До створення праці «Історія України. Короткий нарис»</i>	
Кульчицький С. В. Новітня історія України	11
<i>Новий погляд на проблему</i>	
Вилцан М. А. (Москва), Микора В. І. (Москва), Тиморін А. О. (Москва). Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР	21
<i>Маловідомі сторінки історії</i>	
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження)	33
<i>125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського</i>	
Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) (Продовження)	44
ПОВІДОМЛЕННЯ	
Сухомлинська О. В. Міжнародні зв'язки педагогів України у 20-х—на початку 30-х рр.	52
Лещенко О. Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні	58
Трибуна молодого автора	
Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні	70
Манжосов В. А. (Донецьк). Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917—1919 рр.	77
Історія в особах	
Греченко В. А. (Харків). І. К. Дашковський: нарис політичної діяльності	87
Котляр М. Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису	95
Портрети істориків минулого	
Йоффе Е. Г. (Мінськ). Володимир Іванович Пічета	103

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.).
(Закінчення) 113

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Горбик В. О., Бурдоносова Т. І. Охорона історичних пам'яток у США,
Великобританії й Канаді 121

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Шульмейстер Ю. О. «Бюро» доктора Візенталя 131

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Гунчак Тарас (США). Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах . . . 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кочерга Л. К. Т. И. Ростунов. Внимание: воздушная тревога! 142
Лисенко М. М. Н. П. Савичев. Первые благовестители свободы 143

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів
історичного профілю (1990 р.) 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Руденко Н. М., Франчук Є. І. (Луцьк). Наукова конференція «Рік 1941:
трагічне і героїчне» 149

Ковальський М. П. (Дніпропетровськ), Журба О. І. (Дніпропетровськ).
Друга науково-краєзнавча конференція «Острог на порозі 900-річчя» . . . 152

Щербак В. О. Міжнародна наукова конференція, присвячена 500-річчю
українського козацтва 153

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)

В одному із своїх виступів академік АН СРСР Д. С. Лихачов з неприхованим боєм говорив про те, що «жодна країна в світі не оточена такими суперечливими міфами про її історію, як Росія»¹. Ці грікі слова визначного вченого повною мірою відбивають і ситуацію, що склалася на Україні у справі вивчення й популяризації її історії.

Історичне минуле нашого народу використовувалося для ідеологічного обслуговування того чи іншого політичного курсу режиму. У недавньому часі, наприклад, воно було поставлене на службу так званій адміністративно-командній офіційній системі. Новостворені партії і рухи нині шукають у ньому підтвердження чи обґрунтування обраного ними політичного курсу. Така політизація неминуче призводить до дальшої деформації історичної свідомості народу. Адже розвінчуючи одні міфи, нерідко створюють нові.

Виступаючи прихильником об'єктивного і неупередженого висвітлення минулого, редакція «Українського історичного журналу» запросила до обговорення на «круглому столі» проблеми міфотворчості у вітчизняній науці групу авторитетних вчених-істориків республіки. На запрошення люб'язно відгукнулися: О. П. Моця, д-р іст. наук, зав. сектором давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР; В. М. Ричка, канд. іст. наук, заст. головного редактора «Українського історичного журналу»; В. А. Смолій, д-р іст. наук, зав. відділом історії середніх віків Інституту історії України АН УРСР.

О. П. Моця. До передісторії українського етносу. З'ясування специфіки передісторії того чи іншого історичного явища дає можливість краще й ефективніше розглядати саме явище в його класичній формі. Повною мірою сказане стосується й українського питання. Поступово в XIV—XVI ст. на колишніх південноруських землях формувалася нова народність, ядром якої було Середнє Подніпров'я — давній економічний і культурний осередок Східної Європи. На думку відомого етнографа К. Г. Гуслистого, саме тут назва «Україна» стала самоназвою нового етносу. Його становлення було тісно пов'язане з постійною боротьбою за незалежність проти польських, литовських, угорських і молдавських феодалів. У XV ст. з'явилася загроза і з півдня — з боку Кримського ханства, що було залежним від турецького султана. Через постійну зовнішню небезпеку особливу роль у становленні української народності відіграло козацтво. Якщо завершальний етап формування народності в XVI — першій половині XVII ст. прослідковується досить добре, то про початок цього процесу, його зародження вести розмову набагато важче. Це пояснюється, по-перше, набагато гіршим станом збереження писемних джерел, що належать до XIII—XIV ст. А, по-друге, після виходу «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», коли партійне керівництво країни «повністю й остаточно розібралося» у складній етнічній проблемі, більшість істориків втратила бажання дискутувати з цього питання. Набагато простіше було відправляти читачів чи опонентів до офіційного документа.

Нагадаємо, що «Україна» (в давньоруських літописах — «Оукраина») згадується у писемних джерелах уперше в XII ст. — під 1187 р.

¹ Див.: Лихачев Д. С. Русская культура в современном мире // Новый мир. — 1991. — № 1. — С. 3.

та 1189 р. щодо переяславського і галицького регіонів. Етимологія терміну зрозуміла — землі «на краю», тобто окраїнні землі. Можна стверджувати, що в історико-географічному плані «Україна» — це контактна зона між землеробським і кочівницьким світами середньовічної Європи. Звичайно, її кордони не могли закінчуватися літописним Курським Посем'ям. Вони тягнулися від Карпат до Волги. Між південноруськими землями-князівствами й Владимиро-Суздальською Руссю, правителі якої постійно рвалися на південь, прагнучи перетворити хоча б Переяславське князівство у свою вотчину або ж мати в підпорядкуванні якусь іншу частину Руської землі у вузькому значенні цього терміну (Мономаховичі — Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо), існували тісні зв'язки. Про це, зокрема, свідчать південноруські назви міст і річок на території Владимиро-Суздальського князівства (Переяславль, Звенигород, Стародуб, Трубіж та ін.). То ж можна висловити «крамольну» думку, що якби не навала орд Батия в XIII ст., історико-етнічні кордони сучасних східнослов'янських спільностей могли б мати інші межі. Так, територія України могла включати і більш східні регіони. Не треба забувати в цьому плані, що і райони на північ від Курська, тобто басейн середньої та верхньої течії р. Оки (літописна Земля вятичів), також входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Однак історія розпорядилася інакше.

Немає жодних підстав вважати певну частину давньоруського люду XII—XIII ст. українцями. Археологія тут не може чимось допомогти. Більше того, трапляються, на перший погляд, навіть парадоксальні ситуації, коли, наприклад, матеріальна культура різних частин одного політичного об'єднання відрізняється. Таке зафіксовано на території Галицько-Волинського князівства, де в північних районах помітна орієнтація на особливості матеріальної культури Київщини, а в Подністров'ї явно переважала (насамперед у керамічному виробництві) місцева специфіка. Слід відзначити, що, за попередніми даними, на території України в XV ст. за керамікою — основним і найбільш масовим археологічним матеріалом — виділяється п'ять історико-культурних регіонів. Тобто, ще й для того часу уніфікувати національну матеріальну культуру, хоча б в її основних елементах, немає можливості.

На наш погляд, головним же у цьому питанні є те, що населення в той час називало себе не українцями, а русами, або ж «киянами», «чернігівцями», «смолянами» і т. д. Це принциповий момент. Народ, який не відчуває і не самоусвідомлює себе в новому етнічному угрупованні, не можна називати так, як це декому хотілося б. Те ж саме стосується й походження слов'ян, корені яких ряд дослідників шукає в енеоліті, епосі бронзи або ранньому залізному віці (періоди археологічної періодизації, що відносяться до IV—I тисячоліть до н. е.).

Без сумніву, до формування слов'ян мали відношення і племена трипільської культури III тисячоліття до н. е., і скіфи-орачі I тисячоліття до н. е., й інші стародавні народи. Та слов'янами населення Східної та Центральної Європи усвідомило себе лише в I тисячолітті н. е., що дістало підтвердження в писемних джерелах того часу.

Така ж ситуація склалася і з українцями в II тисячолітті н. е. Немає сумнівів, що підоснова нової народності закладалася у давньоруський час. Це підтверджують і елементи матеріальної культури X—XIII ст., і наявність південноруських діалектів у писемних джерелах XII—XIII ст. Однак ще й у XIV ст., на нашу думку, новий етнос не був повністю сформованим. Про це, зокрема, свідчить вплив південних сусідів на етнографічні особливості української культури (насамперед відмінності в деталях одягу порівняно з іншими східнослов'янськими угрупованнями). Ці впливи мали місце і в XV ст., і пізніше, тобто етнічна культура ще не була цілісною, сприймаючи різні нововведення, які надавали їй неповторного колориту. На думку відомого дослідника Л. М. Гумільова, процеси утворення етносів не є еволю-

ційними. В цьому полягає їх принципова відмінність від антропогенезу. Вчений відводить кожному з етносів час на існування у межах 1200 років (до речі, чимало з історичних етносів загинуло набагато раніше). Тому не треба бідкатись з приводу того, що український етнос такий молодий, і не силкуватись задавнювати його корені, а з перспективою дивитися в майбутнє.

Першорядним завданням вчених на сучасному етапі є створення концепції української культури, широке і якомого повніше вивчення різних аспектів історичного процесу на території сучасної України, а також у прилеглих районах в XIII—XV ст. Це дасть можливість об'єктивно і науково обгрунтовано з'єднати «генезисний» період становлення українства (епоха Київської Русі) з власне українською історією часів пізнього середньовіччя. Без таких комплексних розробок узагальнюючі праці із згаданої проблеми будуть виглядати як безапеляційні твердження, або ж являтимуть собою окремі блоки, без єдиного стержня.

В. М. Ричка. Про характер та деякі особливості формування давньоруської народності. Загальновизнаною у вітчизняній історіографії є характеристика населення Київської Русі як сталої східнослов'янської етнічної спільності. Прийнято вважати, що вона утворювала давньоруську народність, яка була спільною коліскою трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, «справжня» історія яких розпочалася з XIV ст. Усталенню такого погляду значною мірою сприяли опубліковані 1954 р. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Декларовані в них дефініції поклали початок історіографічній міфу про етнічну та культурну єдність давньоруської народності.

Тільки в останні десятиріччя намітилася тенденція до зміни такого однобічного погляду на етнічний склад населення Давньоруської держави. Важливим щодо цього є спостереження В. Т. Пашуто, за підрахунками якого до складу Київської Русі, крім власне слов'янського населення, входило більш як 20 неслов'янських племен, що відіграли неабияку роль у її політичному житті². До цього слід додати, що й слов'янство Східної Європи не було генетично однорідним. Матеріали археологічних досліджень і дані лінгвістики свідчать про етнокультурну відмінність південної й північної групи східних слов'ян, яка простежується мало не з самого початку розпаду праслов'янської спільності.

Формування державності у середньодніпровських і приільменських слов'ян відбувалося майже одночасно. Раннядержавні об'єднання, що виникли на півдні з центром у Києві і на півночі з центром у Новгороді, також були неоднорідними за своїм етнічним складом. Так, державне утворення, яке виникло в північній частині східнослов'янської ойкумени, являло собою союз двох слов'янських (літописні словени і кривичі) і трьох фінно-угорських племен. Ці племена, як сповіщається у літопису під 859 р., змушені були платити данину варягам, що приходили за нею з-за моря. Згідно з оповіддю літописця 862 р. тамтешнє населення відмовило варягам у виплаті данини і спільними зусиллями вигнало їх за море. Однак, позбавившись зовнішньої експансії, ці племена почали ворогувати між собою, і невдовзі місцеві правителі добровільно запросили на володарювання іншу групу варягів. Таким чином, населення північноруського ранньодержавного об'єднання за своїм етнічним складом було досить строкатим.

Натомість південноруська державність одвічно була моноетнічною. Її основу становили племена середньодніпровських полян, частково —

² Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 77—125; Пашуто В. Т. Особенности этнической структуры Древнерусского государства // Acta Baltico-Slavica.— Białystok, 1969.— S. 159—174.

уличів та сіверян. Культурно-територіальні групи згаданих слов'янських племен були генетично споріднені із старожитностями так званої пеньківської археологічної культури, яку більшість дослідників ототожнюють з антами стародавніх авторів. У цьому зв'язку правомірно, на наш погляд, розглядати частину цієї групи слов'янства як первісних носіїв протоукраїнського етносу.

Ранньодержавне об'єднання «Руська земля» з центром у Києві, що склалося на зламі VIII—IX ст., стало саме тим територіально-політичним і соціальним ядром, навколо якого зростала Давньоруська держава. До нього включали землі, що згодом, у XII—XIII ст., увійшли до складу Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Така локалізація «Руської землі», чи Русі у Середньому Подніпров'ї, останнім часом заперечується деякими дослідниками, які, дотримуючись думки про скандинавсько-фінські витоки самого поняття «Русь», стверджують, що протодержавне об'єднання з такою назвою склалося спочатку на берегах Ільменя та Волхова і тільки згодом, наприкінці X—на початку XI ст., воно увібрало до свого складу Середнє Подніпров'я. Подібні твердження про організуючу роль дружинних ватаг варягів-русів у створенні підвалин Давньоруської держави висловлювалися ще років з двісті тому. Реанімація цих ідей у новітніх історіографічних шатах, на наш погляд, не є продуктивною. Думку про первісно норманнську основу дружини нещодавно аргументовано спростував А. А. Горський³, що дозволяє нам докладно не спинятися на цьому питанні.

Русь у Середньому Подніпров'ї з'явилася задовго до прикликання варягів північносхідними слов'янами. Її первісним територіально-політичним осередком було полянське племінне князівство. Ще у 60-х роках IX ст., коли «Руська земля» вже реально існувала, влада її правителів, як засвідчують літописні джерела, поширювалася лише в межах землі полян. Походження самого слова «Русь» лишається до кінця не з'ясованим. Проте, якою б не була його етимологія, воно з самого початку вживалося для визначення території Середнього Подніпров'я.

З об'єднанням північного і південного ранньодержавних утворень на початку 80-х років IX ст. поняття «Руська земля» поступово змінює свій зміст. Відтепер воно виступає у кількох значеннях — як територіальна назва метрополії, тобто Південної Русі (у значенні Київщини, Чернігівщини і Переяславщини), а також вживається по відношенню до всієї різноманітної, в етнічному плані, території Давньоруської держави, що було пов'язано з процесом перетворення самого поняття «Русь» з політоніма в етнонім. Однак процес цей ішов повільно й нерівномірно. Так, на сторінках літописних текстів термін «Русь» зберігає свою багатозначність мало не до самої середини XI ст. і нерідко вживається для визначення не всього населення давньоруського суспільства, а лише його певних соціальних груп.

Необхідно зауважити, що формування давньоруської державності не адекватне процесам визрівання народності. Підкорення влади Києва племінних князів східних слов'ян та ліквідація їхньої автономії, що мало місце наприкінці X — на початку XI ст., не призвело, як це прийнято вважати, до механічного злиття їх у єдину етнічну спільність. Адже з втратою цілісності племінних територій розмивалися матеріальні основи, на яких ґрунтувалось уявлення населення цих князівств про спільне походження усіх членів племені⁴.

³ Див.: Горський А. А. Древнерусская дружина: (К истории генезиса классового общества и государства на Руси).— М., 1989.— 123 с.

⁴ Докладніше про еволюцію етнічної самосвідомості за раннього середньовіччя див.: Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса // Сов. этнография.— 1974.— № 2.— С. 87—89.

Водночас, звісно, не можна заперечувати того, що ранньофеодальна держава справляла істотний вплив на еволюцію етнічних процесів у давньоруському суспільстві. Єдність господарського розвитку, законодавства, економічні, політичні та культурні зв'язки між окремими областями країни поступово призводили до стирання локально-діалектичних та етнографічних відмінностей, формування спільності нового типу. Одним з найважливіших факторів, що сприяв нівелюванню племінних відмінностей і посиленню свідомої належності до ширшої спільності, було винайдення єдиної для всього населення Київської держави системи релігійних вірувань. Як відомо, першим кроком на шляху до ідеологічних змін була модернізація язичницьких культів давніх слов'ян, що сталася в перші роки правління у Києві Володимира Святославича. Уніфікація і об'єднання язичницьких культів на основі традиційних вірувань східних слов'ян диктувалися необхідністю об'єднання різноплеменних союзів під бирлом великого князя київського. За допомогою цієї реформи давньоруський уряд намагався перейти від влади великого князя київського до єдиної державної влади, що поширювалася на всю державу. Проте це могло статися тільки в умовах існування монотеїстичної релігії. Християнізація Русі, яка розгорнулася наприкінці 80-х років X ст., привела до важливих змін у її культурному житті. Вона сприяла поширенню єдиних для всього населення Давньоруської держави християнських морально-етичних норм, звичаїв та літературної мови. Церква зміцнювала авторитет великокнязівської влади, виправдовувала її поширення на іноетнічні землі, що було важливим фактором об'єднання поліетнічного населення країни в окрему спільність.

Оформлення національної церкви супроводжувалося спробами штучного обмеження зв'язків Київської Русі з іншими країнами, населення яких належало до іншого віросповідання. Так, церква забороняла шлюби та співжиття з іногородцями, спільну з ними трапезу тощо. Будучи носієм ідеї єдності держави і церкви на Русі та виразником патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, що в середньовіччя завжди перебувала в синкретичній єдності з релігійними поглядами. В історичній літературі не раз зверталася увага дослідників на утвердження в пам'ятках XI — початку XII ст. (таких, наприклад, як «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мніха) уявлення про «Руську землю» як усю територію Давньоруської держави. Хотілося б зауважити у цьому зв'язку, що таке розуміння «Руської землі» церковними ієрархами відбиває не стільки принципові зрушення у сфері самосвідомості, скільки становлення релігійної спільності, яка, накладаючись на національну, почасти відтісняє останню на другий план. Не випадково київські митрополити залишалися прихильниками єдності церковної організації «всєї Руси» не тільки протягом існування відносно єдиної Давньоруської держави, а й після її занепаду у 40-х роках XIII ст. Отже, церква об'єктивно перешкоджала формуванню національних держав у Східній Європі, гальмуючи сепаратистські тенденції, що виявлялися ще в епоху феодальної роздрібленості Київської Русі.

Таким чином, формування соціально-політичної, культурної та етнічної спільності давньоруського феодального суспільства було складним і суперечливим процесом. Це багатогранне явище слід розглядати у діалектичній взаємодії різноманітних чинників, які зумовлювали основні закономірності й особливості формування давньоруської народності та виникнення у її надрах нових етнічних утворень.

В. А. Смолий. Середньовічна доба в історичному минулому України. Міфологізація історії — явище, характерне для всіх епох і періодів у розвитку людства: первіснообщинного та рабовласницького суспільства, середніх віків та нового часу. До міфологічного процесу

були втягнуті різні народи — греки і римляни, індійці й іранці, германці та слов'яни. З часом функції міфології змінювалися. Від наївної віри і єдиного виду ідеології за первісного ладу міфи поступово трансформувалися у форму філософського вираження ідей певних груп у рамках класового суспільства. Отже, навряд чи доцільно переконувати читача в тому, що кожен із створених тоді міфів ніс у собі не лише пізнавальну інформацію, що пояснювала події і факти реального світу, а й переслідував певну ідеологічну мету. Так було за часів Давньої Греції, так є і нині.

Міфологізація є особливо характерною для переломних періодів історичного буття. Зміна суспільних орієнтирів, забуття одних цінностей (нехай навіть і хибних) й відродження (або започаткування) інших неминуче призводять до переоцінок подій та фактів історії. На жаль, досить часто відбувається підміна однієї напівправди чи неправди іншою напівправдою, а то й прямою неправдою. Ідеалізуються (або й гіпертрофуються) одні аспекти історичного процесу, натомість ігноруються або у деформованому, спотвореному вигляді зображуються інші. Добре, коли йдеться про романтизацію історії. Значно гірше та небезпечніше, коли відбувається цілеспрямоване, свідоме творення міфів, в основі яких лежить не реальна сума фактів, а надумані схеми і конструкції.

Міфологізація торкнулася всіх періодів історії. Не обминула вона також середньовічної доби в історичному минулому України. Це — велика і складна проблема, вивчення якої все ще чекає на своїх дослідників. Тут порушимо лише питання, які, на нашу думку, нині набувають не стільки наукового, скільки сильно забарвленого ідеологічними домішками громадсько-політичного звучання. Це стосується наслідків Люблінської унії 1569 р., яка передбачала інкорпорацію українських земель до нового державного організму — Речі Посполитої. В радянській історіографії цей політичний акт донедавна оцінювався однозначно негативно. Мало хто з істориків прагнув розкрити його суть, безпосередні й більш віддалені результати (на жаль, не створено жодної серйозної наукової праці, присвяченої цій події). Сьогодні переважно публіцистикою події 1569 р. реконструюються вже інакше — Люблінська унія нібито відкрила перед українським народом широкі перспективи для господарського розвитку, сприяла прилученню його до західної цивілізації, позитивно позначилася на його етнічній консолідації тощо. Навряд чи доцільно доводити, що кожна з цих точок зору хибує на однобічність. Насправді історичні реалії були значно складнішими. Вважаємо, що слід розрізнити дві речі — по-перше, здійснення самого акту Люблінської унії 1569 р., по-друге, його наслідки для українського народу (економічні, політичні, релігійні та етнокультурні). Недостатня репрезентативність цих подій у джерелах не дає достатніх підстав твердити, що верхівка українського суспільства ледве не з радістю кинулася у розкриті обійми польської шляхти. Ще вразливішою, гадаємо, є точка зору, згідно з якою шляхетська Польща принесла на Україну цивілізацію, господарське благополуччя й культурний розквіт. Не будемо вдаватися до аналізу тих фактів, які вже нагромаджені в спеціальній літературі (дожовтневій та радянській). Ще М. С. Грушевський, який ґрунтовно і всебічно досліджував цю проблему, дійшов висновку, що «прославляемый позднейшими польскими историками как акт любви и братства, в действительности он был целью насилий над чужими правами и убеждениями, осуществленных давлением правительственной власти и тяжелых обстоятельств, какими была война с Москвою, ослабление В. кн. Литовского, его внутреннее раздвоение и т. п.». До цих слів видатного вченого мало що можна додати. Відзначимо лише, що в іншій інтерпретації фактів важко було б пояснити причини Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти панування шляхетської Польщі. Б. Хмель-

ницьким рухали, без сумніву, не тільки особисті образи (хоч і їх слід враховувати). До активних дій його спонукало становище, у якому опинилося все козацтво (а в широкому розумінні і український народ). Релігійні переслідування посилювалися господарськими утисками козацького стану, і насамперед, ігноруванням його імунітетних прав. Потрібна була лише слабенька іскорка, щоб «золотий спокій» вибухнув повстанням, якого ще не знала Річ Посполита. Проте, як виявилось, воно було не лише вузькостановою справою козацтва. Визволення протягом весни — осені 1648 р. величезної території України від півдня до Карпат з-під влади шляхти свідчило про всенародну підтримку планів Б. Хмельницького.

Ідея створення власної держави також не могла зародитися на порожньому місці. Ще з середини XVI ст. всупереч офіційним політичним структурам Речі Посполитої (до речі, які практично повсюдно підтримували представники покатоличених українських князівських родин і шляхти) на Україні виникли альтернативні форми державної влади, які репрезентувало дітище козацтва — Запорозька Січ. Надзвичайно швидке і безболісне конституювання всіх органів Української держави свідчило, з одного боку, про штучну і насильницьку імплатацію політично-правових інституцій Польщі на українських землях, а з іншого — про глибоко етнічний характер органів влади, які виникли тут у роки Визвольної війни.

Висловимо також деякі міркування щодо релігійної ситуації, яка склалася тоді на Україні. Насамперед, зазначимо, що некоректно переносити існуючі нині ідеологічні установки на той давній час, для якого характерний зовсім інший світогляд і відмінні від сьогоднішніх закони сприйняття навколишньої дійсності. Православне віросповідання у XIV—XVIII ст. розглядалося як одна з найважливіших етновизначальних рис українського етносу. Спроби шляхом запровадження унії згладити існуючі суперечності і наблизити «схизматиків» до сонмища повноцінних громадян Речі Посполитої також, як показали наступні події, виявилися далеко не адекватними планам ініціаторів прийняття унії. Напруга на релігійному ґрунті рік у рік наростала. Саме під гаслами захисту «грецької віри» у відкритій збройній боротьбі склали свої голови тисячі козаків, селян, міщан, представників української шляхти. Так було в період народних повстань 20—30-х років XVII ст. і Визвольної війни, так було і в другій половині XVII—XVIII ст. Інша справа, як поводитися в тій чи іншій конкретній ситуації вищі ієрархи православної церкви. Добре відомі факти загравання окремих її представників з урядовими колами Варшави, а після 1654 р. — Москви. Така двозначність поведінки навряд чи йшла на користь загальнонародній справі боротьби проти польсько-шляхетського панування, а згодом забезпечення стабільного та повноцінного функціонування суверенної Української держави. Втрата у 80-х роках XVII ст. українською церквою своєї самостійності і підпорядкування її московському патріарху не змінила (і не могла змінити) значення православ'я як цілісної системи загальнолюдських морально-етичних цінностей. Це віровчення продовжували сповідувати мільйони українців, за його ідеї гинули козаки С. Палія, ватажки гайдамаків і славнозвісної Коліївщини 1768 р., запорожці — учасники походів на Крим і Туреччину. Їм були чужі і незрозумілі закулісні комбінації й політичні амбіції київських чи ніжинських духовних кіл, їх запобігання перед Олексієм Михайловичем, а пізніше — Петром I.

Ми торкнулися лише двох фактів міфотворчості з історії середньовіччя. Кількість прикладів, безперечно, можна було б продовжити. Зокрема, з'явилися далекі від історичної правди твердження про характер і хід Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та пояснення обставин переходу України під протекторат російського царя. Обросли міфами життя і діяльність окремих українських гетьманів,

релігійних й інших суспільно-політичних діячів. Протиставити цим, далеко не безневинним, як на перший погляд, спробам, можна лише одне — фундаментальне, об'єктивне і глибоко наукове вивчення історичного минулого України в усій його неоднозначності й суперечливості.

Ця розмова буде продовжена і в наступних номерах часопису. Редакція має намір зробити подібний «круглий стіл» постійно діючим. Отже, запрошуємо до обговорення всіх, кому небайдуже очищення рідної історії від фальші.

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Новітня історія України

У цьому, заключному розділі одностомника автор розповідає про післявоєнну і сучасну історію України: відбудовні процеси в умовах сталінського тоталітарного режиму, здійснення у республіці хрущовських реформ під час короткотривалої «відлиги», події двох довгих десятиріч брежнєвського застою і, нарешті, успіхи й провали перебудовних часів.

Післявоєнна відбудова

З найжорстокішою в історії людства війни Україна вийшла зруйнованою і знекровленою. Її продуктивні сили було підірвано. Під час відступу радянських військ багато промислових і транспортних об'єктів висадили у повітря, аби вони не дісталися ворогові. В роки окупації загарбники грабували республіку, як могли. Відступаючи, окупанти також знищували все підряд. Але найболючіші втрати — людські. За війну населення УРСР скоротилося на 13 614 тис. чол. Якщо виключити з цього числа евакуйованих і тих, хто, будучи мобілізованим у Червону Армію, не загинув і не потрапив у полон, то скорочення людності республіки викликане насамперед загибеллю або вивезенням населення в Німеччину на примусову працю. Люди гинули у гетто, концтаборах, вдома. Ніхто в світі не знав про сотні спалених разом з жителями українських сіл, хоч про трагічну долю Лідіце в Чехословаччині або про Орадур у Франції знали всі.

Відбудовні роботи розпочиналися відразу після очищення території від ворога. Найбільша увага приділялася вугільно-металургійному комплексу, бо воєнні заводи гостро потребували палива й металу. В останній рік війни українська металургія вже працювала на оборону. По відбудованих залізницях на об'єкти народного господарства надійшли перші сотні тисяч тонн донецького палива.

У 1945—1946 рр. Україна одержала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини. Почало прибувати й устаткування деяких підприємств, евакуйованих свого часу з України. Значні матеріальні ресурси виділялися для республіки відповідно до партійно-урядової постанови «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» (серпень 1943 р.). До кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустриального потенціалу. У перший повоєнний рік в основному завершилося переведення промисловості на випуск мирної продукції.

У затвердженому в березні 1946 р. плані четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) увага зосереджувалася на проведенні відбудовних робіт. В деяких галузях (електроенергетика, машинобудування, виплавка металу) передбачалося перевищити довоєнні показники.

Гостро постала проблема забезпечення народного господарства

кадрами робітників і спеціалістів. Промисловість в умовах командної економіки могла розвиватися майже виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили, тобто екстенсивно. А демобілізація із збройних сил розтягнулася на кілька років. Тому на початковому етапі відбудови широко використовувалася примусова праця як німецьких військово-полонених, так і радянських людей (шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді). З осені 1946 р. почала створюватися розвинута мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. Вони також комплектувалися переважно методом мобілізації.

В останні роки п'ятирічки становище з робочою силою полегшилося. В народне господарство влилося 2,2 млн. колишніх воїнів. З них 350 тис. прийшло у промисловість. Поступово підвищувалася питома вага двох непримусових форм поповнення робочою силою ключових промислових об'єктів — добровільного набору і громадського призову. Загалом протягом четвертої п'ятирічки за комсомольськими путівками на відбудову промисловості й транспорту було направлено 678 тис. юнаків та дівчат. У 1950 р. чисельність робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві, досягла 6,9 млн., тобто на 724 тис. чол. більше, ніж у передвоєнному, 1940 р.

Хоч матеріальні стимули праці використовувалися недостатньо, радянські люди, від ветеранів до комсомольців, трудилися, не шкодуючи сил. Позаду лишилася війна, яка обійшлася надто дорого: мало не в кожній родині хтось загинув. Попереду ж були надії: на те, що завдяки здобутій перемозі відійде в минуле становище обложеної фортеці, в якому перебувала країна; що відпаде необхідність у постійному зосередженні ресурсів на оборонних потребах і держава дбатиме насамперед про добробут населення.

Однак природа тоталітарної держави не змінилася. Людина була в ній лише «гвинтиком». Виступаючи в лютому 1946 р. на передвибірних зборах у Москві, Сталін оголосив про необхідність досягти у перспективі високого рівня розвитку важкої індустрії і назвав як орієнтир конкретні цифри видобутку палива й виплавки металу. Згадав він і про народний добробут. От тільки конкретних цифр називати не став. Виходило так, що без «тимчасових труднощів» аж ніяк не можна було обійтися й надалі. Керована диктатором держава вступила у воєнне протистояння з колишніми союзниками. Починалася «холодна війна».

Промисловий розвиток в умовах триваючої ізоляції від зовнішнього світу та відсутності внутрішнього ринку засобів виробництва відбувався в основному по лінії кількісних показників. Однак і з ними не все було благополучно. Статистичні дані свідчать, що післявоєнна п'ятирічка виконана достроково, а промислове виробництво на Україні зросло на 15%, порівняно з 1940 р. Проте вартісні показники внаслідок деформації цінових пропорцій з кінця 20-х років втратили надійність. Натуральні ж показники по багатьох виробництвах дають підставу вважати, що довоєнного рівня вдалося досягти лише в наступній, п'ятій п'ятирічці (1951—1955 рр.).

Найбільші об'єкти української індустрії відбудовувалися за допомогою всього Радянського Союзу. Зокрема, у відродженні «Запоріжсталі» брали участь 122 підприємства, переважно з Російської Федерації. На будівельний майданчик Дніпрогесу прибуло близько тисячі залізничних ешелонів з устаткуванням і матеріалами з усіх кінців країни. Відбудовані підприємства починали працювати на загальносоюзний народногосподарський комплекс. Наприклад, перший післявоєнний блюмінг, виготовлений машинобудівниками відродженого Краматорська, — величезний агрегат, який розміщувався на площі понад 9 тис. кв. метрів, — було направлено на металургійний завод, що будували в Руставі (Грузія).

Найменш розвинутими у промисловому відношенні залишалися за-

хідні області України. Про необхідність їх індустріалізації говорилося немало. Фактично ж увагу звернули в основному на Львів. У прийнятому в березні 1946 р. законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. окремим пунктом формулювалося завдання перетворити це місто на великий промисловий центр України. Тут планувалося побудувати автоскладальний та електроламповий заводи, завод телеграфної і телефонної апаратури, склозавод, трикотажну фабрику, підприємства харчової промисловості. Поставлені завдання виконувалися, інколи навіть шляхом переведення сюди підприємств разом з кадрами спеціалістів та кваліфікованих робітників з інших міст. Зокрема, завод телеграфної і телефонної апаратури було перебазовано з Калуги. На електроламповий завод перевели понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда. Замість автоскладального заводу побудували завод автотранспорту. Його продукція призначалася для задоволення потреб усієї країни.

Успіхи індустріального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом. Оплата праці в громадському господарстві колгоспів була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися високими податками і обов'язковими натуральними поставками. Витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували тепер полегшення. Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., яка охопила південні області України, обов'язкові поставки майже не знизилися. Держава відібрала у селян продовольче зерно, залишивши їх напризволяще. Майже 800 тис. колгоспників у найтяжчу зиму 1946—1947 рр. померли з голоду.

Якщо індустріалізація західних областей республіки здійснювалася в обмежених масштабах, то примусова суцільна колективізація землі та майна місцевого селянства була проведена у дуже стислі строки, в основному протягом 1948—1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднували 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців власті провели примусове укрупнення колгоспів, і до кінця 1950 р. їх у цьому регіоні налічувалося не більше 800.

Методи колективізації західноукраїнського селянства були такими ж брутальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися в східних областях у 30-ті роки. Не дивно, що селяни у своїй масі чинили відчайдушний опір. Намагаючись протистояти державі, яка відбирала селянську власність і перетворювала колгоспника у найману робочу силу, найбільш рішучі люди йшли в ліси. Через очолювані С. Бандерою антирадянські партизанські загони ОУН—УПА пройшли сотні тисяч чоловік. Сталін кинув проти бандерівців великі армійські формування, але йому не вдалося швидко придушити опір колективізації. Він поступово згас тільки в 1952 р. За звинуваченнями у сприянні бандерівському руху в 1944—1951 рр. із західних областей України органи держбезпеки депортували в концтаборя і на поселення «у тилкових областях Союзу» 65 306 селянських сімей (203 662 чол.).

Культурне будівництво, як завжди, фінансувалося за залишковим принципом. Установи культурного профілю, особливо клуби і школи, нерідко споруджувалися не за рахунок централізованих капіталовкладень, а методом «народної будови». Відтворення і споживання культурних цінностей перебувало під найсуворішим наглядом ідеологічних органів державної партії. Прояви оригінального мислення або національної самосвідомості, найменше ігнорування пропагандистських стереотипів, ухиляння від регламентованих стандартів у формах вияву культу особи Сталіна, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя — все це викликало звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, космополітизмі, антирадянській діяльності і, як наслідок, вело до морального чи фізичного знищення діячів культури. Особливо

нестерпні для української творчої інтелігенції умови діяльності і навіть самого існування склалися в 1947 р., коли ЦК КП(б)У очолював Л. М. Каганович.

Чергову атаку на українську культуру започаткував виступ газети «Правда» в липні 1951 р. з редакційною статтею «Проти ідеологічних перекручень в літературі». Як привід було використано давній (написаний ще в 1944 р.) і добре знаний в республіці вірш В. Сосюри «Любіть Україну», що з'явився у журналі «Звезда» в російському перекладі. «Правда» знайшла «кримінал» у таких строфах поета:

«Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її вічно живу і нову,
і мову її солов'їну».

Сосюра звинувачувався у націоналістичних збоченнях, оскільки мовляв, оспівував не радянську, не соціалістичну, а «якусь одвічну Україну». У статті таврувалася позиція М. Рильського (свого часу відомо розумно відгукнувся на цей вірш), а також всього правління Спілки радянських письменників України, яке не дало йому «принципової партійної оцінки». Майже негайно погромну редакційну статтю «Правди» підтримала кількома гострими публікаціями газета «Радянська Україна». В листопаді відбувся пленум ЦК Компартії України, на якому засудили за «націоналістичні збочення» не тільки В. Сосюру, а й І. Вільде, С. Воскресенка, Л. Забашту, Л. Смілянського, Ю. Яновського та багатьох інших митців.

У західних областях України майже не залишилося місцевої інтелігенції: за півтора передвоєнних роки її «прорідили» у профілактичних цілях підручні Берії, а хто вцілів, емігрував після війни на Захід. Тому в ці області відрядили багато спеціалістів із східних областей, серед них — близько 30 тис. учителів. За роки четвертої п'ятирічки тут істотно зросла кількість вузів і технікумів. Основну частину їх вихованців становили місцеві уродженці.

На зламі 40-х — 50-х років становище в країні було важким. Незважаючи на відновлення довоєнного економічного потенціалу, добробут трудящих, особливо в селі, істотно не поліпшився. Частка національного доходу, спрямовувана на воєнні приготування, залишалася надзвичайно високою. Значні ресурси витрачались на престижні, але економічно неефективні проекти (наприклад, на «великі будови комунізму») або на підтримання авантюристичних зовнішньополітичних цілей сталінського керівництва. Нагніталася атмосфера страху та підозрливості. За багатьма ознаками, готувалися нові масові репресії, подібні до тих, які мали місце в 1937—1938 рр. Але 5 березня 1953 р. тоталітарна система влади лишилася без свого вождя.

«Відлига»

Після смерті Сталіна до влади в партії та державі прийшла група його найближчих співпрацівників. Однією з перших акцій так званого «колективного керівництва», здійсненою з метою самозбереження, став арешт, а потім і розстріл ключової фігури сталінського тоталітарного режиму — Л. П. Берії. Головну роль у його знешкодженні відіграли Г. М. Маленков і М. С. Хрущов.

Одним з активних учасників злочинної змови Берії, спрямованої на захоплення одноосібної влади, був міністр внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешик. Відомий український чекіст, генерал Т. А. Строкач з ризиком для життя поінформував ЦК КПРС про дії Берії та

Мешика, які намагалися встановити контроль над владою на Україні. Перший секретар ЦК Компартії України О. І. Кириченко розповідав пізніше, що Берія перед арештом протягом двох годин змінив на Україні майже всіх начальників обласних управлінь Міністерства внутрішніх справ, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС робилися без відома обкомів партії та ЦК.

Після смерті диктатора була припинена підготовка нових політичних процесів, у тому числі так званої «справи лікарів». Почалася поступова ліквідація концентраційних таборів. За кілька років сотні тисяч жертв сталінських репресій повернулися на Україну. Зокрема, до 1957 р. дістали змогу повернутися до своїх осель 65 534 оунівці і «бандпособники», яким пощастило вижити.

З ініціативи М. С. Хрущова, вплив якого в «колективному керівництві» неухильно зростає, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС уперше звернув увагу на катастрофічний стан сільського господарства. Було зроблено спробу без зміни виробничих відносин, які вважалися соціалістичними, тільки шляхом деяких послаблень, особливо у податковій політиці та ціноутворенні, зупинити деградацію продуктивних сил села. Ця спроба пом'якшити систему економічного грабунку колгоспів і радгоспів, яка стала просто нестерпною в останні роки життя Сталіна, знайшла великий позитивний відгук у селянстві. Протягом п'яти років у республіці, як і країні в цілому, спостерігалось стале зростання сільськогосподарського виробництва.

На вересневому пленумі ЦК КПРС визначилася ключова посада в партійно-державному керівництві — Перший секретар ЦК КПРС. Ним став М. С. Хрущов. Як відомо, Сталін у 1934 р. відмовився від епітету «генеральний» до своєї секретарської посади в партійному апараті і почав підписуватися «скромно» «секретар ЦК». Він розумів, що з іншими секретарями його не переплутають. Але в післясталінську епоху пост керівника партапарату потребував якісного означення, оскільки секретарів ЦК було кілька. Політичне керівництво ЦК КПРС дійшло висновку, що означення «генеральний» є зайвим, а керівник партапарату може бути названий «першим» секретарем ЦК. Проте зміна означення в секретарській посаді не вплинула на обсяг влади. Тоталітарна система партійно-державного керівництва склалася давно, і всі важелі влади зосереджувалися у керівника партапарату. Тому в руках Хрущова, досвідченого партійного лідера, почала концентруватися величезна влада.

Цей процес не відбувався без боротьби всередині «колективного керівництва». Як і в 1923 р., у 1953 р. розгорнулася шалена боротьба за владу, яка зовні прийняла форму розбіжностей з приводу політичного курсу. Після ліквідації беріївського ГУЛАГу та припинення масових репресій, з чим були згодні всі члени політичного керівництва, незгоди зосередилися на питанні про ступінь радикальності відмови від сталінської спадщини в політиці. Молотов, Каганович і Маленков вважали за необхідне провести тільки косметичні зміни тоталітарного режиму. Хрущов, залишаючись переконаним прибічником тоталітаризму, обстоював більш істотні кроки в напрямі розрядки міжнародної напруженості, підвищення матеріального добробуту населення, ослаблення регламентації культурного життя. Здійснювані з цією метою за ініціативою Першого секретаря ЦК КПРС заходи вели до відчутного пом'якшення політичного режиму. Відомий письменник і публіцист І. Еренбург знайшов для цього вдалий термін, що став загальноживаним: «відлига».

З діяльністю Хрущова пов'язане проведення значно гнучкішої зовнішньополітичної лінії. Він поклав початок поліпшенню відносин з Югославією, які були перервані через небажання Й. Б. Тіто стати маріонеткою Сталіна, перейшов до методу особистих контактів між

головами держав і урядів, прагнув до встановлення не тільки економічних, а й культурних зв'язків з іншими країнами. У нових умовах діяльність Міністерства закордонних справ УРСР поживалася.

З великим розмахом у 1954 р. відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. Кам'янець-Подільську область було перейменовано на Хмельницьку. Обласний центр Проскурів став Хмельницьким. Всюди відбувалися урочисті збори, фестивалі, конкурси. З новими творами на тему визвольної боротьби українського народу виступили С. Людкевич, Ю. Мушкетик, П. Панч, Н. Рибак та інші митці. Головною подією ювілейних торжеств стала передача Україні із складу РРФСР Кримської області. Цей акт мотивувався спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною. Все було справедливо, але думки місцевого населення, як завжди, не спитали. Перед війною населення Кримської АРСР складалося наполовину з росіян, а серед національних меншостей найчисленнішими були татари (19,4%) та українці (13,7%). Після депортації татар, греків та німців автономію було скасовано. Склад населення півострова істотно змінився. В середині 50-х рр. питома вага росіян становила приблизно 70%, а українців — понад 20%.

Життя вимагало дати оцінку причинам відставання радянської промисловості від світового рівня, яке ставало все відчутнішим за якісними показниками. Залучивши спеціалістів, комісія ЦК КПРС виявила сумну картину прогресуючого відставання СРСР у більшості напрямів науково-технічного прогресу. Було зроблено висновок, що західний світ вступає у фазу науково-технічної революції, і відставання загрожує для Радянського Союзу серйозними наслідками. У липні 1955 р. відбувся пленум ЦК КПРС з проблем науково-технічного прогресу. Він прийняв деякі конкретні рішення, спрямовані на поліпшення стану справ у цій сфері, зокрема, про доцільність закупок за рубезем передових промислових технологій. На цій основі в республіці було споруджено кілька великих підприємств, особливо в галузі хімічної індустрії. Одним з найбільших серед них був Дніпропетровський шинний завод. На жаль, згаданий пленум ЦК КПРС не проаналізував причин відторгнення промисловістю здобутків передової науки і техніки, не зробив спроб критично оцінити господарський механізм, що склався у 30-ті роки й був нездатним забезпечити інтенсифікацію виробництва.

З ініціативи М. С. Хрушова у 1953 р. почалися широкомасштабні заходи по поліпшенню вкрай злиденного життя колгоспників. Державні заготівельні ціни на зерно за п'ять років зросли майже в сім разів, а на тваринницьку продукцію — у 5,5 раза. З колгоспів списали попередню заборгованість, а колгоспники почали одержувати на трудодні грошові аванси. З метою розв'язання зернової проблеми на початку 1954 р. було прийнято рішення про освоєння цілих і перелогових земель, переважно у Казахстані. З України на цілину виїхали десятки тисяч чоловік, в основному молодь.

Перший після смерті Сталіна з'їзд партії відбувся 14—25 лютого 1956 р. Розглянувши перспективи розвитку народного господарства у 1956—1960 рр., він звернув увагу на необхідність розгортання у небувалих раніше розмірах житлового будівництва, створення принципово нової системи пенсійного забезпечення, яка б охоплювала всіх робітників і службовців, нарощування випуску товарів народного споживання, створення розвинутої мережі підприємств і організацій побутового обслуговування. З'їзд сформулював важливі висновки про відсутність фатальної неминучості нової світової війни і можливість мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Цим було закладено основи нового курсу радянської зовнішньої політики, орієнтованої на розрядку міжнародної напруженості, ліквідацію «холодної війни», розширення співробітництва з іншими країнами.

Найважливішим пунктом порядку денного XX з'їзду КПРС було питання про культ особи Сталіна та його наслідки. Поставивши це питання на закритому засіданні з'їзду, Хрущов звернувся насамперед до партійного апарату і всіх комуністів (після з'їзду його доповідь читалася на закритих партійних зборах). І все ж засудження нехай лише зовнішніх форм тоталітаризму (культ особи) і найбільш вражаючих випадків зловживання владою (масові репресії) сколихнуло радянське суспільство і поклато початок тривалому процесу викоренення економічних, політичних та ідеологічних основ сталінізму. З'явилася ціле покоління людей, свідомість яких сформувалася на ідеях XX з'їзду КПРС.

Незважаючи на те, що за три роки, які минули після смерті диктатора, в країні відбулося немало змін, доповіддю про культ особи Сталіна і подолання його наслідків Хрущов кинув виклик могутнім силам. Незабаром вони дали про себе знати. Більшість у політичному керівництві прийшла до рішення усунути першого секретаря від влади, замінивши його Молотовим. У червні 1957 р. вона зробила спробу здійснити задумане. На засіданні Президії ЦК КПРС 18 червня В. М. Молотов і Г. М. Маленков запропонували звільнити Хрущова. У гострій дискусії більшістю голосів їх пропозиція пройшла. Лише А. І. Мікоян, М. А. Суслов та О. І. Кириченко виступили на підтримку першого секретаря. Однак з авторитетними противниками Хрущова, які десятиріччями стояли при владі поруч із Сталіним, не погодилися члени ЦК КПРС. Скликаний (за допомогою міністра оборони Г. К. Жукова, який забезпечив транспорт) пленум ЦК засудив спробу поверноту всередині Президії Центрального Комітету з перспективою законсервувати політику сталінського зразка і позбавив так звану «антипартійну групу» керівних постів у партії й державі. Після червневого пленуму ЦК КПРС «колективне керівництво» наблизилося до законномірного кінця.

Рішення цього пленуму обговорювалися на численних зборах і мітингах. У Києві, наприклад, токар заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський, поет М. П. Бажан, артист С. Д. Козак та інші відомі люди гнівно засудили «антипартійну групу». Поза сумнівом, однак, що, коли б переможцем виявився Молотов, такому ж гнівному осуду було б піддано Хрущова. Нищівний терор, який продовжувався майже безперервно протягом трьох десятиріч, починаючи з «шахтинської справи», призвів до того, що країна перебувала у стані політичної летаргії.

Сам Хрущов, забезпечивши собі всю повноту влади, почав діяти як диктатор і цілком заслужив пізніші звинувачення у волюнтаризмі. Того ж таки 1957 р. він змістив з посади міністра оборони маршала Жукова. Ця звістка застала маршала у закордонному відрядженні. Офіційна версія відставки — згортання роботи армійських політвідділів — не могла приховати справжньої причини: міністр оборони допоміг першому секретареві ЦК, коли той перебував у безпорадному стані. Свідків своєї слабості диктатори не терплять. До того ж не було ніяких гарантій, що іншого разу в подібній ситуації все може статися навпаки. Очевидно, Хрущов цього побоювався. Характерно, що мітингий й зібрання з приводу відставки легендарного полководця не влаштовувалися. Засудити його на Україні було доручено представникам партійно-державного керівництва республіки на обласних партактивах. У грудні О. І. Кириченко, відданість якого першому секретареві ЦК КПРС оцінили належним чином, був переміщений у Москву, на посаду секретаря ЦК КПРС. Його місце зайняв М. В. Підгорний.

У 1963 р. в засобах масової інформації пройшла кампанія підведення підсумків першого десятиріччя перебування Хрущова на посту першого секретаря ЦК КПРС. Останній без будь-якого збентеження дозволив назвати це десятиріччя «великим». Чи мав він рацію?

Справді, великим досягненням Хрущова як політичного діяча була

відмова від використання терористичних методів у політиці. Він міг знищити своїх противників фізично, але волів відправити їх на пенсію. Це сумнівний комплімент для політичного діяча, але слід пам'ятати, що Хрущов був сином своєї, тобто сталінської, епохи. Коли ж оцінювати найзагальніші підсумки першого післясталінського десятиріччя, то курс ХХ з'їзду КПРС і «відлигу» в суспільно-політичному та культурному житті Хрущову не вдалося відстояти. Молотов та його однодумці зазнали поразки, але «відлига» була загублена руками самого першого секретаря. Останній побачив, що партапарат не готовий до демонтажу сталінізму, хоч і не заперечував проти виносу тіла Сталіна з Мавзолею Леніна та інших символічних жестів у так званій «боротьбі з культом особи». Ініційовані Хрущовим численні реформи створювали сильний шумовий ефект, ілюзію безперервної перетворювальної діяльності. Однак вони не зачіпали основ тоталітаризму. У критичних для системи ситуаціях використовувалися сталінські методи, про що свідчать Будапешт 1956 р. або Новочеркаськ 1962 р.

Першою важливою реформою «великого десятиріччя» була заміна галузевого управління територіальним. Лютневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС по доповіді М. С. Хрущова визнав за необхідне ліквідувати галузеві міністерства, крім деяких, і організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Відповідно до цього рішення на Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами.

Хрущов був переконаний у тому, що неефективність промисловості, її несприйнятливість до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити місцевим. Ситуація, однак, виявилася близькою до кризовської байки «Квартет». Адаже побудова управління промисловістю по вертикалі чи горизонталі аж ніяк не зачіпала саму суть господарського механізму. Підприємствам потрібно було надати максимум самостійності в умовах ринку як єдиного можливого регулятора виробництва. Хрущов цього зрозуміти не міг.

Піднесення виробництва в сільському господарстві тривало протягом п'яти років, доки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Досить сказати, що за 1954—1958 рр. вони вдвічі перевищили сумарний обсяг капіталовкладень, освоєних тут за другу, третю, четверту і три роки п'ятої п'ятирічки, разом узяті. В результаті валовий збір зерна на Україні зріс майже на 20%, цукрових буряків — удвічі, виробництво м'яса — більш як у два рази, молока — втричі. Однак після рішення лютневого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС про перетворення МТС на ремонтно-технічні станції та обов'язковий викуп колгоспами техніки МТС ситуація змінилася. Витрати на цей викуп, а також на придбання нових сільськогосподарських машин, їх зберігання та експлуатацію підірвали й без того слабку економіку колгоспів. До того ж не зникли «ножиці цін». Держава-монополіст розв'язувала нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванням шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорми при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

Нетерплячий Хрущов не став чекати, коли закінчиться дія двох останніх років шостої п'ятирічки і дав директиву розробити новий перспективний план на період з 1959 по 1965 рік. У семирічку заклали багато честолюбивих проектів, але не врахували, що ефективність виробництва продовжувала знижуватися. Тому в ході її виконання доводилося підвищувати норму нагромадження в національному доході, тобто ставити під удар добробут народу. Вважаючи себе знавцем сільського господарства, Хрущов робив спроби підвищити віддачу від нього або запровадженням використовуваних на Заході технологій, які не давали очікуваного ефекту у вмонтованих в командну економіку колгоспах; або організаційними заходами (укрупненням колгоспів, перетворенням їх у радгоспи, ліквідацією так званих «неперспективних»

сіл тощо); або спробами знайти додаткові резерви шляхом розорювання цілинних земель чи ліквідації травопільної системи. Почалися всілякі обмеження присадибного господарства колгоспників, щоб воно не «заважало» їм працювати в громадському виробництві. Це не збільшило ефективності останнього, але обсяг продукції, яка надходила в базарну торгівлю, зменшився. В результаті лише зросли ціни і постраждали інтереси міських споживачів. Сільське господарство знову перетворилося на найслабкішу ланку радянської економіки.

На XX з'їзді Компартії України в січні 1959 р. М. В. Підгорний заявив, що сільськогосподарська семирічка буде виконана за п'ять років. Проте, щоб досягти намічених рубежів, не вистачило й семи. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням населенню хліба, борошна, круп. Довелося витратити валюту на закупівлю зерна за рубезем. Країна вперше опинилася у залежності від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

Для творчої інтелігенції критика культу особи була ковтком свіжого повітря у затхлій атмосфері тоталітаризму. Українська культура збагатилася новими творами О. Гончара, П. Панча, М. Стельмаха, Г. Тютюнника, поетичними збірками О. Малишка, М. Рильського, В. Сосяри, кіносценаріями О. Довженка. У 1953 р. дебютував яскравий поет Д. Павличко, у 1957—1958 рр. заявила про себе молода талановита поетеса Л. Костенко, в 1962 р. побачили світ перші книжки М. Вінграновського, І. Драча, В. Симоненка. Покоління шестидесятників вступаю у творче життя упевнено і вагомо.

У часи «відлиги» започаткувався дисидентський рух. Рішучих і безкомпромисних людей з числа тих, хто над усе цінував особисту і національну свободу, не влаштовували здійснювані Хрущовим косметичні удосконалення тоталітарного ладу. Молодий адвокат, випускник Московського університету Левко Лук'яненко заходився організувати «Українську робітничо-селянську спілку», яка ставила метою вихід України з складу СРСР, що мав бути здійснений (на відміну від тактики ОУН) мирними засобами. У січні 1961 р. Лук'яненко і п'ятьох його однодумців було заарештовано. Навесні того ж року у Львові відбувся судовий процес. Звинувачений у зраді Батьківщини, Лук'яненко був засуджений до розстрілу. Пізніше цей вирок замінили довгостроковим ув'язненням.

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС урочисто прийняв третю програму партії. Попередню, другу, було прийнято ще в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). Вона розроблялася в розпал воєнного комунізму і несла на собі відбиток епохи. Ленін не встиг змінити її у відповідності з досвідом, що його приніс неп, а Сталін і не хотів змінювати. Навпаки, відкинувши неп, як тільки це стало можливим, він розпочав будівництво соціалізму саме за воєнно-комуністичними засадами, закладеними в другій програмі. Та навіть у сталінському розумінні програма 1919 р. застаріла після прийняття Конституції 1936 р. Напередодні війни і в повоєнні роки затверджувався склад комісії для розробки третьої програми, однак різні події перешкодили їх роботі.

Третя програма пообіцяла радянським людям комунізм через 20 років, тобто у 1980 р. Для більшої переконливості вона була аж перенасичена цифрами зростання виробництва на 60—70-ті роки. При цьому вважалося, що стабільні його темпи можна забезпечити за допомогою господарського механізму, який виник у країні під час виконання другої, воєнно-комуністичної програми. Було організовано широке за масштабами обговорення проекту третьої програми. На Україні в ньому взяли участь 790 тис. чол., до редакцій засобів масової інформації надійшло близько 48 тис. письмових пропозицій, доповнень і зауважень, серед яких було чимало вартих уваги. Але жодних пропозицій реформувати командну економіку не виявилось, оскільки подібні намі-

ри суперечили офіційній ідеологічній доктрині. Лише пізніше, в 1963 р. харківський економіст, професор О. Г. Ліberman звернувся до Хрущова з листом, у якому запропонував відмовитися від застарілих доктринальних настанов і дати простір товарно-грошовим відносинам. Слід віддати належне Хрущову: лист Ліberman надрукували в газеті «Правда», і він започаткував плідну дискусію, в ході якої відпрацьовувалися положення досить глибокої реформи планування й економічного стимулювання виробництва.

Останнім серйозним нововведенням М. С. Хрущова стала реформа партійного апарату. Листопадовий (1962 р.) пленум ЦК КПРС прийняв рішення розділити партійні органи за виробничим принципом. Слідом за партійними на промислові й сільські були розділені радянські, профспілкові та комсомольські органи. На грудневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України це рішення характеризувалося як новий яскравий зразок революційної творчості. Тим часом у неофіційній обстановці ті, хто приймав постанову, заявляли інше: що реорганізація викличе силу-силенну непотрібних ускладнень у повсякденній роботі. Так і сталося.

Жовтневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС увільнив Хрущова від обов'язків Першого секретаря ЦК й Голови Ради Міністрів СРСР. Навряд чи можна визнати справедливими версії про переворот або змову. Зрозуміло, що для підготовки цієї акції її організаторам — Л. І. Брежневу й М. А. Суслову — довелося здійснити, враховуючи численний склад ЦК, трудомістку роботу. Оскільки з часів Сталіна політичний лад не змінився, робота ця могла бути тільки таємною. Очевидним є, однак, те, що нервовий центр адміністративно-командної системи — партійний апарат — дружно відмовлявся від лідера, який за десятиріччя встиг скомпрометувати себе численними, але безплідними реорганізаціями всіх ланок цієї системи, не виключаючи й самого партапарату. Хрущова не підтримали навіть його висуванці. Проти нього активно виступив М. В. Підгорний, якого незадовго до пленуму висунули на відповідальний пост у Москві. На бурхливому засіданні Президії ЦК, яке передувало пленуму, одним з перших накинувся на Хрущова П. Ю. Шелест, якого в 1962 р. обрали секретарем, а в 1963 р. — першим секретарем ЦК Компартії України.

(Далі буде)

Одержано 10.06.91

В этом, заключительном разделе однотомника автор рассказывает о послевоенной и современной истории Украины: восстановительные процессы в условиях сталинского тоталитарного режима, осуществление в республике хрущевских реформ при кратковременной «оттепели», события двух долгих десятилетий брежневского застоя и, наконец, успехи и провалы перестроечного времени.

М. А. Вилцан (Москва),
В. І. Микора (Москва), А. О. Тиморин (Москва)

Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР

Пропонована стаття, підготовлена співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР та Інституту воєнної історії МО СРСР, ставить метою показати суперечливість процесу соціально-економічних перетворень в СРСР, досягнення і деформації на цьому шляху.

Будівництво нового ладу в СРСР являло собою складний і багатогранний процес. Було б неправильно його уявляти у вигляді прямої лінії, завжди круто спрямованої вгору. Все було на цьому шляху: і важко-здоланні бар'єри, і потужні ривки вперед, і грубі помилки та прора-хунки, і уповільнення темпів.

За два місяці до Жовтневого повстання В. І. Ленін безапеляційно заявив: «Йти вперед, в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом, *не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи кроків до нього* (кроків, які зумовлюються і визначаються рівнем техніки і культури...)»¹.

Основні риси ленінської концепції були визначені в останніх працях Володимира Ілліча. Ось яким чином Ленін їх собі уявляв: суспільна власність на основні засоби виробництва, що забезпечує швидке зростання продуктивних сил, принцип оплати за кількістю і якістю праці, подолання соціальних і національних антагонізмів; ліквідація експлуатації людини людиною в усіх її формах, не лише формальне, а й реальне усупільнення, справжнє перетворення трудящих у господарів усього суспільного виробництва; підприємництво, змагання, сміливе починання і водночас плановірність, під якою слід розуміти свідому плановірність; розвиток суспільства як ладу цивілізованих кооператорів; культурна революція, яка висуває своїм завданням не відкидання старої культури, а опанування багатств світової культури і створення нової, соціалістичної культури; влада Рад як влада самого народу; непримиренна боротьба проти бюрократизму; колективізм, підпорядкування розвитку виробництва інтересам людини, задоволення її потреб; не людина для соціалізму, а соціалізм для людини; суспільство, орієнтоване на соціалістичну демократію, самоуправління мас, на забезпечення пристойного матеріально й культурного рівня життя народу.

Ще за життя В. І. Леніна його погляди на соціалізм почали втілюватися в практику. Це дістало підтвердження в перших господарських успіхах, досягнутих на основі плану ГОЕЛРО, нової економічної політики. Реалізація ленінської концепції соціалізму створювала в країні необхідні передумови для швидкого розв'язання соціально-політичних проблем, сприяла посиленню економічної і воєнної могутності СРСР.

Однак розрахунки В. І. Леніна на по-справжньому глибокі й стабільні зміни в економічній і політичній сферах повною мірою здійснити не вдалося. НЕП був короткочасним періодом. Відродився «воєнно-комуністичний» варіант розвитку суспільства у вигляді «сталінської моделі соціалізму». В основі цього лежали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, глибокі суперечності перехідної епохи. Успадкована від старої Росії техніко-економічна відсталість, вороже капіталістичне оточення не могли не ускладнювати темпів і масштабів соціалістичних перетворень. Труднощі й помилки були неминучими. Одним з найгру-

¹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею борються // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 182.

біших прорахунків сталінського керівництва стало те, що воно дедалі більшою мірою покладалося не тільки на силові, командно-адміністративні, а й просто на насильницькі, надзвичайні методи. Так чи інакше в основу «сталінської моделі» соціалізму лягли такі показники і положення, як підміна соціалізації основних засобів виробництва їх одержавленням; придушення демократичних форм суспільного життя; деспотизм і сваволя «вождя», який спирався на партійний і державний апарат і фактично стояв над ним; адміністративно-командні методи примусової (позаекономічної) організації праці, аж до державного терору; нездатність до самокорекції, тим більше — до внутрішніх реформ через відсутність як економічних, так і політичних (демократичних) регуляторів суспільного життя; замкнутість країни, тенденції до автаркії у всіх сферах життя; ідеологічний конформізм, інертність і слухняність мас, догматизм у науці й культурі.

Звичайно було б перебільшенням твердити, нібито в 20-ті роки в радянському суспільстві була повністю розроблена і практично апробована цілісна модель економічного управління господарством країни і всім суспільним життям. Водночас очевидним є те, що якби партія більшовиків неухильно дотримувалася ленінського курсу й послідовно реалізовувала накреслений ним план соціалістичного будівництва, а способи економічного управління виробництвом удосконалювалися й розвивалися відповідно до умов, що змінювалися, тоді можна було б створити модель соціалізму, яка відповідала б основним сподіванням трудящих.

Однак будівництво соціалізму, розпочате за накресленнями В. І. Леніна, з кінця 20-х років було переведене Сталіним і його оточенням на антинауковий, волюнтаристський шлях. Це породило багато суперечностей і деформацій.

У галузі економіки замість органічного поєднання інтересів, що намітилося в попередні роки, замість взаємозалежності і взаємодоповнюваності між промисловістю і сільським господарством виникла надзвичайно гостра суперечність. Вона була наслідком авантюристичної політики сталінського керівництва, яке намагалося розв'язувати завдання індустріалізації за рахунок селянства, шляхом його пограбування, декласування, переміщення напівпролетарських мас у міста.

Безумовно, індустріалізація як економічний захід була гостро необхідною для молодого Країни Рад. Створення важкої індустрії, впровадження в народне господарство машин і передової техніки В. І. Ленін вважав найважливішою умовою зміцнення соціалізму. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, — писав, зокрема, він, — може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»².

Курс на індустріалізацію країни, проголошений XIV партз'їздом (грудень 1925 р.), почав проводитися вже в умовах непу і одразу ж дав швидке зростання виробництва промислової продукції. До початку першої п'ятирічки було перевершено рівень дореволюційної Росії з усіх галузей виробництва, крім виплавки чавуну³. Набуло широкого розмаху промислове будівництво. Першорядна увага зосереджувалася на створенні енергетичної галузі економіки.

Величезні труднощі у створенні промислових гігантів навряд чи вдалося б подолати, якби не ентузіазм будівників нового суспільства, який з особливою силою проявився на індустріальних будовах.

Та поряд було й інше: нічим не виправдане сталінське підхльостування темпів індустріалізації; нестримне намагання провести її

² Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.: Тези доповіді про тактику РКП // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 9.

³ История советского рабочего класса.— М., 1984.— Т. 2.— С. 142.

будь-якою ціною (насамперед за рахунок селянства). Прийняте у квітні 1929 р. завдання довести за п'ятирічку виплавку чавуну до 10 млн. т сталінському керівництву здавалося недостатнім. У січні 1930 р. його було збільшено до 17 млн. т. При цьому воно висувалося перед усіма партійними, профспілковими і громадськими організаціями «як важливе народногосподарське завдання».

Сталінський «великий стрибок» у металургії, як і в інших галузях індустрії, призвів лише до великої дезорганізації в промисловому виробництві, до надзвичайного ускладнення економічної ситуації і невиправданих витрат матеріальних та людських сил. У кінцевому підсумку в 1932 р. у країні було виплавлено лише 6,2 млн. т чавуну. Сталінське волюнтаристське завдання не було виконане й у 1940 р., коли вдалося виплавити 14,9 млн. т чавуну⁴. Зростання виробництва промислової продукції в 1932 р. перевершило рівень 1928 р. у 2,3 раза, і це, без сумніву, є досягненням, хоч за планом передбачалося зростання в 2,8 раза.

Друга п'ятирічка (1933—1937 рр.) дала збільшення вартісної оцінки промислової продукції в 2,2 раза (ці дані завищені — не враховано інфляційні процеси). Однак зростання виробництва при цьому було нерівномірним і супроводжувалося посиленням диспропорцій і труднощів. Після ривка першої п'ятирічки з її майже 20-процентним середньорічним приростом виробництва промислової продукції відбувся спад: 1933 рік дав збільшення її обсягу всього на 5%. Нове піднесення 1934—1936 рр. (середньорічний темп становив понад 20%) змінилося уповільненням темпу промислового виробництва (в 1937 р. обсяг продукції збільшився на 11%, у 1938 р. — на 12%) через різке відставання паливно-енергетичної бази⁵. Позначилися й масові репресії, що обрушилися на партійні, радянські та господарські кадри. В 1936—1937 рр. було знищено велику кількість керівників заводів, провідних діячів промислових наркоматів, яких стандартно звинувачували у «шкідництві».

Незважаючи на всі наслідки, пов'язані з культом особи Сталіна, зрушення в соціалістичній індустріалізації були безперечними. В 1937 р. промислове виробництво зросло в СРСР порівняно з 1929 р. більш як у 4 рази, а порівняно з 1913 р. — у 8,2 раза. Якщо в 1918—1929 рр. середньорічні темпи зростання продукції промисловості становили 6,9%, то в 1930—1940 рр. — 16,5%⁶.

Особливо значним було зростання продукції машинобудування і металообробки: протягом першої і другої п'ятирічок — в 12 разів. У роки передвоєнних п'ятирічок було збудовано близько 9 тис. великих промислових підприємств.

Базовими галузями промисловості стали паливно-енергетичний комплекс і багатогалузеве машинобудування. Значний крок вперед зробила металургія. На Україні, наприклад, нарощував виробництво завод «Запоріжсталь», який спеціалізувався на випуску якісного металу. На ньому наприкінці другої п'ятирічки було досягнуто повного металургійного циклу, а цех електродпечей заводу (пізніше виділився в самостійний завод — «Дніпроспецсталь») за своєю могутністю і технічною досконалістю посів одне з перших місць у світі. На новому заводі «Азовсталь» виплавляли метал 2 домни, 4 мартени, завершувалося спорудження прокатного цеху. На криворізькому заводі стали до ладу 2 доменні печі. Переобладнувалися й старі металургійні заводи України. В 1934 р. на Донецькому заводі було розібрано старий збудований ще Юзом мартенівський цех і споруджено новий. Корінній

⁴ История советского рабочего класса.— М., 1984.— Т. 3.— С. 49.

⁵ История советского рабочего класса.— Т. 2.— С. 177—180; Данилов В. П. Феномен первых пятилеток // Горизонт.— 1988.— № 5.— С. 36.

⁶ Вопр. истории.— 1986.— № 11.— С. 29.

реконструкції було піддано Макіївський завод ім. Кірова, заводи ім. Дзержинського, ім. Петровського. Характер і обсяги реконструктивних робіт досить часто межували з новим будівництвом⁷.

Зусиллями робітників, інженерів, учених було досягнуто техніко-економічної незалежності країни. Потреби вітчизняної економіки в найскладніших машинах тепер задовольнялися без технічної чи будь-якої іншої допомоги з-за кордону. Питома вага імпорту машин і обладнання для використання у народному господарстві становила напередодні першої світової війни 43,6%, а в 1937 р. — 0,9%. Дореволюційна Росія за обсягом валової продукції займала п'яте місце у світі, а її частка у світовому промисловому виробництві становила тільки 2,6%. До кінця другої п'ятирічки за обсягом валової продукції СРСР вийшов на перше місце в Європі і друге — у світі, а питома вага промислової продукції країни становила майже 10% світової⁸. Не можна не відзначити, що «сталінська» модель індустріалізації поглинала величезні природні ресурси, велику кількість сировини, матеріалів та енергоносіїв. Така «затратна» структура господарства могла розвиватися лише протягом обмеженого часу і в окремій частині світу.

У процесі промислового перетворення країни різко зросла кількість людей, що опанували індустріальні професії. Третину населення СРСР становив тепер робітничий клас. У ту складну, суперечливу епоху робітники, інженери, спеціалісти забезпечили безпрецедентно високі темпи індустріалізації країни. В ім'я останньої було взято все, що тільки можна, і, навіть, більше, ніж можна, зокрема із села, за рахунок якого промисловість забезпечувалася і додатковою робочою силою, і хлібом. Здійснюючи індустріалізацію, радянські люди вивели СРСР до ряду перших світових держав. Своєю самовідданою працею, самообмеженням на благо Батьківщини, в ім'я інтересів нового ладу вони створили і матеріальну основу оборонної могутності. Та все ж народ, особливо селянство, заплатили за це досягнення надто дорого. Помилки і прорахунки тих років, що мали досить серйозні негативні наслідки протягом тривалого часу, потребують спеціального глибокого дослідження науковців-фахівців.

Гостра нестача обладнання, коштів, металу та будівельних матеріалів спричинилася до концентрації ресурсів на найважливіших, ударних об'єктах. Кредитна реформа (січень 1930 р.) і реорганізація в 1932 р. управління промисловістю (ліквідація ВРНГ й системи раднаргопсів і створення загальносоюзних промислових наркоматів), спрямовані на якнайсуворішу централізацію управління економікою, завершили в основному перехід від переважно економічних методів управління народним господарством, характерних для непу, до переважно адміністративно-командних, що базувалися не на матеріальній заінтересованості, а на адміністративному наказі, тобто на примусі. Така система може функціонувати лише тоді, коли примус реальний, тобто вселяє страх. Однак дисципліна, котрої добиваються під страхом суворих репресій, як відомо, породжує несміливість, пасивність, намагання ухилитися від прийняття самостійних рішень. Ці вади уповні далися взнаки у ході соціально-економічних перетворень у 30-ті роки.

Якнайсуворіша централізація управління економікою неминуче приводила і до концентрації всієї повноти політичної влади у її верхньому ешелоні, в руках невеликої групи осіб і, навіть, однієї людини — Сталіна. Політична система, що на рубежі 30-х років змінила демократичний централізм попереднього десятиліття, одразу ж складала-

⁷ История советского рабочего класса.— Т. 2.— С. 161.

⁸ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. ежегодник.— М., 1977.— С. 35.

ся як система саме авторитарно-деспотична. Рік у рік риси свавілля в ній посилювалися, і до кінця 30-х та на початку 40-х самовладдя вождя й культ його особи набули нічим не обмежуваних форм. Неможливість публічно заперечувати Сталіну і взагалі будь-якому представнику центру, поки він підтримувався вищим керівництвом, призводила до того, що всезагальне визнання нерідко діставали й помилкові ідеї. Більше того, багаторазово повторені з високих трибун і ніким не заперечені, вони почали сприйматися як істинні для мільйонів і десятків мільйонів людей.

Великі нестатки, яких зазнавало населення (особливо у зв'язку з голодом 1932—1933 рр.), різке звуження сфери товарно-грошових відносин — це також зумовлювало посилення ролі примусу в житті суспільства, вело до розширення адміністративного апарату, до посилення його всевладдя. Сталін стверджував, що «володарюють не ті, хто обирає і голосує, а ті, хто «править», — люди, «які опанували на ділі виконавчими апаратами держави, які керують цими апаратами»⁹. З його «легкої» руки і в теорії ставився знак рівності між державою та її апаратом. Виконавчий апарат перебирав на себе фактично законодавчі функції.

Держава вже ототожнювалася й із суспільством. На практиці це виявлялося в «одержавленні» не лише економіки, а й культури, всього суспільного життя. Воно проявилось, зокрема, в передачі ВЦРПС державних функцій ліквідованого на початку 30-х років Наркомату праці. «Одержавлювалися» (і бюрократизувалися) громадські організації. На початку 30-х років вони були підпорядковані відповідним наркоматам і відомствам за профілем своєї діяльності. Державні інтереси, а також інтереси відомств, що нерідко розумілися неправильно, ставилися вище інтересів суспільства, класу, а тим більше — особи.

У цілому недемократичне одержавлення економіки зумовлює особливе становище носіїв господарсько-політичної влади. Вищі ешелони керівників утворили кадри так званих номенклатурних працівників, переважна більшість яких посідала свої високі управлінські посади протягом усього життя, як тільки вони потрапляли до номенклатури. Їхній матеріальний достаток забезпечувався, крім вищої і в цілому заслуженої зарплати, ще й напівприхованими привілеями; доступом до закритих спеціальних розподільників, можливістю одержувати додаткові послуги соціально-культурного характеру, мати кращі умови відпочинку тощо.

Сталінські спотворення соціально-економічного й політичного життя країни призвели до втрати головного — розуміння людини як мети, вищої цінності, а не засобу, «гвинтика». В ім'я досягнення «великої мети» виправдовувалися будь-які нелюдські засоби. «Політична доцільність» офіційно ставилася вище формальної законності, що позбавляло політику моральних засад. Знехтувавши нормами й принципами людської моралі і справедливості, авторитарно-бюрократична система намагалася зміцнити своє становище, наполегливо втовкмачуючи в суспільну свідомість «особливі», відмінні від загальнолюдських, норми співжиття і поведінки.

Посилення воєнної загрози додатково стимулювало жорстокість методів управління, адміністративний контроль. Це виявлялося в збільшенні чисельності директивних та контролюючих органів, у посиленні репресивного режиму й в інших сферах. Замість шести промислових наркоматів, що існували в 1939 р., у наступному, 1940 р., їх вже налічувалося 23. Відповідно збільшувався апарат управління при значному скороченні кількості підвідомчих наркоматам заводів і фабрик. Так,

⁹ Сталин И. В. Соч.: В 12-ти т.— М., 1947.— Т. 4 (ноябрь 1917—1920).— С. 37, 366.

Наркомважмаш керував лише 43 підприємствами, Наркомат середнього машинобудування — 20¹⁰. Водночас за рішенням безрезного (1940 р.) пленуму ЦК партії перебудовувалася робота РНК СРСР з тією ж метою — посилення централізації й контролю. У його складі були виділені ради з провідних галузей промисловості. Пленум ЦК РКП(б), що відбувся в червні того ж року, схвалив пропозицію уряду про створення союзно-республіканського Наркомату державного контролю, на який покладалася перевірка виконання рішень партії і уряду, контроль за витратою державних коштів та матеріальних ресурсів.

28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного страхування і боротьби із зловживаннями в цій справі». Згідно з нею порушники дисципліни піддавалися різноманітним адміністративним стягненням. 26 липня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самочинного виходу робітників і службовців з підприємств і установ». Робочий час кожного трудівника таким чином збільшувався в середньому на 33 години щомісяця. Самочинний вихід з підприємства карався ув'язненням на строк від двох до чотирьох місяців, прогул без поважної причини — засудженням до виправно-трудових робіт на строк до шести місяців за місцем роботи з утриманням до 25% заробітної плати. 10 липня 1940 р. приймається ще один указ, за яким випуск недоброякісної або некомплектної продукції прирівнювався до шкідництва. Вжиття подібних заходів, звичайно, звужувало й без того тісні рамки демократизму радянського суспільства 30-х років.

Однак складні соціальні, економічні й технічні питання погано піддавалися розв'язанню адміністративно-наказовим шляхом. Як відзначалося на XVIII Всесоюзній партконференції (лютий 1941 р.), «... прогули і самочинні виходи на багатьох фабриках, заводах, рудниках, шахтах, залізницях ще далеко не припинилися». Перший секретар МК і ММК ВКП(б) О. С. Щербаков зазначив на конференції, що «...працюючі замість семи вісім годин, люди умудряються виробляти менше. Відбувається це через те, що на таких підприємствах панують виняткова розхлябаність і неорганізованість»¹¹. Це привело до того, що завдання третьої п'ятирічки промисловість не виконала. Більше того, незважаючи на значне збільшення робочого часу й посилення відповідальності за порушення, у 1940 р. промислові підприємства працювали ще гірше, ніж на початку п'ятирічки.

Все це з новою силою висунуло на чергу дня питання про вдосконалення господарського механізму керівництва промисловістю. Напередодні і під час XVIII Всесоюзної партійної конференції лунали критичні зауваження на адресу «зацентралізованої» командно-адміністративної системи, яка не допомагала керівнику підприємства, а, навпаки, ускладнювала його практичну роботу¹². Зокрема, пропонувалося обмежити коло номенклатурних працівників, які призначалися наркоматами, розширити права директора у розв'язанні кадрових питань, різко скоротити звітність, дозволити підприємствам купувати на ринку нефондовану продукцію. Учасники конференції критикували недосконалість планових показників, зокрема «валових», а також зневажливе ставлення господарників до фінансово-економічних питань роботи підприємств, до госпрозрахунку¹³. Однак у цілому вся ця критика не торкалася корінних засад командно-адміністративної системи. Висно-

¹⁰ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 29.

¹¹ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 34.

¹² Див.: Там же.— С. 31.

¹³ Там же.— С. 33.

вок було зроблено такий: якщо адміністративні заходи не дають належного ефекту, їх треба посилити.

Розрив між теоретичними постулатами, декларованими переважно самим Сталіним, і реальністю приводив до того, що робітничий клас лише формально був власником засобів виробництва, фактично ж ними не володів ніхто, а розпоряджався державний апарат. Сталося відчуження трудівника від засобів виробництва.

Найважливішим напрямом у діяннях бюрократичної системи були перетворення в аграрному секторі економіки шляхом колективізації. У статті «Про кооперацію» В. І. Ленін виділив основні принципи кооперативного руху: добровільність, поступовість, розвиток кооперації від нижчих, простіших форм (збутової, постачальницької, кредитної і т. д.) до форм виробничого об'єднання — колгоспів, поєднання особистих інтересів селянина і громадських інтересів трудового колективу. Все це мало поступово привести село до соціалізму. Визначаючи приблизні строки розв'язання завдань кооперування «поголівно всього населення», Володимир Ілліч писав, що на це піде ціла історична епоха, але при цьому відзначав: «Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя»¹⁴.

Сталінська колективізація, здійснена наприкінці 20-х — на початку 30-х років, являла собою прямий відхід від ленінської концепції кооперування. По суті, вона проводилася насильницьким шляхом, без достатньої матеріально-технічної, ідеологічної і психологічної підготовки селянства. Сама ідея суцільної колективізації, яка не допускала жодної альтернативи, була хибною і призвела до важких наслідків. Людські і матеріальні втрати в роки колективізації, зумовлені авантюристичними, а часом і злочинними діями сталінського керівництва, порівнянні з втратами воєнного часу. Збитки, завдані країні сталінською колективізацією, не були відшкодовані і до початку Великої Вітчизняної війни. Природно, що це не могло не позначитися на постачанні Червоної Армії, створенні продовольчих резервів та на морально-політичному стані населення країни.

Встановлений у колгоспах економічний порядок базувався не на ленінському принципі матеріальної заінтересованості, госпрозрахунку і еквівалентному обміні між містом і селом, а значною мірою на позаекономічному примусі. Це виявлялося насамперед у забезпеченні відчуження частини виробленої селянами продукції у вигляді податку. Вважалося, що «перекачування» коштів із села було необхідне для індустріалізації, а те, що воно підривало продуктивні сили сільського господарства, не бралось до уваги. Обов'язкові поставки державі сільськогосподарських продуктів від колгоспів і одноосібних селянських господарств, впроваджені в 1933 р., лише зовні прибрали товарної форми. Насправді ж це була продрозверстка. Обов'язковість виконання планів державних поставок сільгосппродуктів, що, як правило, не мали верхньої межі, стала непорушним законом взаємовідносин між колгоспом та державою. Надзвичайні заходи, особливо під час заготівельних кампаній, були зведені до рівня високої державної політики.

10 грудня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б), заслухавши доповіді С. В. Косіора (від ЦК КП(б) У) і Б. П. Щеболдаєва (Північно-Кавказький крайком) про хлібозаготівлю і дійшовши до висновку, що в ряді районів вона зірвана, утворило комісію під керівництвом В. М. Молотова. До її складу ввійшли Сталін, Каганович, Чернов та ін. Комісії було доручено підготувати проект рішення по цих доповідях. На її пропозицію 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли незвичайну, як для того суворого часу, постанову. Місцевим партійним і радянським органам було наказано з метою виконання планів хлібозаготівель рішуче боротися з контрреволюційними елемента-

¹⁴ Ленін В. І. Про кооперацію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 354.

ми, «не спиняючись перед усіма видами репресій (арешт, концтабір, найвища кара)». Злісними ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства оголошувалися «саботажники хлібозаготівель з партквитками у кишенях». Їх пропонувалося засуджувати на 5—10 років і навіть розстрілювати¹⁵. Через три з половиною роки секретар ЦК Компартії України С. В. Косіор на липневому (1936 р.) пленумі ЦК ВКП(б) скаже: «У нас на хлібозаготівлях хто свиню нажив, а хто чуба позбавився»¹⁶. Це ще було м'яко сказано. Позбавлялися не лише чуба, а й голів. Що ж до хлібозаготівель, то результат їх у 1932 р. відомий: через злочинну політику Сталіна та його оточення на Україні, Північному Кавказі, Казахстані й деяких інших районах від голоду загинуло, за дуже приблизними підрахунками, 3—4 млн. чол.

Внаслідок політики, що проводилася на селі, колгоспи опинилися у величезній економічній залежності від держави. Ця обставина в свою чергу відкривала широкий простір для командування і адміністрування. Про якусь самостійність колгоспів годі й казати. Вони були повністю позбавлені головних засобів виробництва великої техніки. Остання зосереджувалася в МТС — державних підприємствах.

В оплаті праці колгоспників утвердився так званий «залишковий принцип». На трудодні розподілялося те, що залишалося від виробничих витрат і обов'язкових поставок, тобто дуже мало, або майже нічого. Тим самим підривався сам принцип соціалістичного розподілу по праці. Це вело до зниження заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва. У більшості селян зникло господарське ставлення до землі, прагнення працювати на межі своїх фізичних сил. Селянська праця значною мірою втратила продуктивність, а селянське споживання досить часто трималося на напівзлидненому рівні. Щоб хоч якось «стимулювати» працю колгоспника, уряд пішов на такий захід, як впровадження в колгоспах з 1939 р. обов'язкового мінімуму трудоднів. Це, по суті, посилювало примусовий характер праці сільськогосподарського виробника.

До суттєвої деформації ленінської ідеї кооперації призводило й те, що не тільки окремих колгоспників, а й артіль у цілому не мала права розпоряджатися своїм неподільним фондом, а реально — й виробленою продукцією. Різноманітні постанови, положення, інструкції, накази й рекомендації вели до фактичного одержавлення колгоспної власності, та й самих колгоспів. Пай селянина, з яким він вступав до колгоспу, потрапляв до неподільного фонду і не міг бути йому повернений. Особисті господарства мали такі розміри, щоб селянин не став економічно самостійним, а перебував у залежності від колгоспу. Місцеві органи влади суворо стежили за тим, щоб у жодному разі не порушувалися регламентовані розміри особистого господарства колгоспників.

Ще наприкінці 20-х років у партії розгорнулися палкі суперечки щодо ролі товарно-грошових відносин при соціалізмі. В 1929 р. на квітневому пленумі Центрального Комітету ВКП(б) М. І. Бухарін сформулював принциповий висновок про значення ринку при соціалізмі. Він, зокрема, стверджував: «Форма ринкового зв'язку буде у нас існувати ще тривалі й тривалі роки. Я б навіть більше сказав: форми ринкового зв'язку тривалі роки будуть вирішальною формою економічного зв'язку. Вирішальною! ...Звідси випливає ось що: якщо розвиток соціалізму йде через ринковий зв'язок, через ринкові товаровідносини між містом і селом, то ... наша провідна економічна роль має йти через ринкові відносини, тобто через розгортання товарообігу»¹⁷.

Однак і тоді, і в наступні роки іншої точки зору дотримувався Сталін. Він недооцінював значення товарно-грошових відносин при со-

¹⁵ История СССР.— 1989.— № 3.— С. 50.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 572, арк. 41.

¹⁷ Там же.

ціалізмі. Як у теорії, так і на практиці ним повністю виключалися зі сфери товарного виробництва засоби виробництва. Внаслідок цього слабкий розвиток цих відносин був характерною рисою радянського суспільства протягом багатьох років. Це повною мірою відповідало теоретичним установкам Сталіна, найбільш докладно викладеним у праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». І докоряти йому в розходженнях між словом і ділом тут уже не можна.

Та насправді суспільство 30-х років не було якоюсь подобою суспільства без розподілу праці і обміну продуктами людської діяльності. Обмін здійснювався, але переважно не у формі товарів, а шляхом прямого продуктообміну. Найбільш наочно це виявлялося у сфері відносин між промисловістю і сільським господарством, між робітничим класом та селянством. Держава через систему МТС давала колгоспам техніку, а брала хліб у вигляді натуроплати. Цей обмін не був еквівалентним. Держава давала стільки, скільки могла, а брала стільки, скільки потребувала — до натуроплати додавалася ще й продрозверстка. Продуктообмін стосувався не тільки засобів виробництва, а й значною мірою предметів споживання та оплати по праці. В колгоспах переважала натуральна оплата праці. Робітничий клас одержував заробітну плату грішми. Прозрозверстка, продуктообмін, надзвичайні заходи у сфері праці, що рухали її до межі суспільної і державної повинності жорстка централізація керівництва економікою — все це дає підстави для визначення системи економічних відносин, яка склалася в 30-ті роки, як «казарменого соціалізму», як сталінського варіанту «воєнного» комунізму», який міг функціонувати лише на основі командно-адміністративного впливу. Гору взяли сили, які ігнорували об'єктивні закони суспільного розвитку і тяжіли до воєнно-комуністичних методів побудови нового суспільства.

Для діяльності керівників партії і країни в 30-ті роки було характерним помилкове бачення майбутнього соціалізму, а також схильність до забігання вперед, що нерідко межувало з авантюризмом. Масам нав'язувалося спрощене уявлення про соціалізм, стверджувалося, що його побудова займе небагато часу — дві-три п'ятирічки. Виходячи з цього, вироблялася й політична лінія на форсовані темпи індустріалізації, якнайшвидшу переробку всього селянства на пролетарський манер, на перетворення дрібнотоварного сільського господарства в особливий лад великих фабрик промислового типу.

Сталін та його найближче оточення вміло зіграли на революційному нетерпінні мас, на властивих будь-якому масовому рухові утопічних і зрівняльних тенденціях, на стремлінні авангарду самої партії до довгоочікуваної мети. В суспільній свідомості створювалося таке розуміння соціалізму, яке одвічно виправдовувало його командно-адміністративну форму. Всупереч ленінським поглядам на соціалізм протягувалася думка, що він створюється за «вказівкою згори».

Найважливішим соціальним результатом розвитку країни на соціалістичній основі була повна ліквідація безробіття в СРСР, яке в 20-х роках, особливо наприкінці, істотно погіршувало становище трудящих. Навесні 1928 р., коли в народному господарстві працювало близько 12 млн. робітників і службовців, на біржах праці було зареєстровано майже 1,6 млн. безробітних. Навесні наступного року їх кількість зростала до 1,7 млн. чол. Однак з осені 1929 р. настав перелом — тоді вже налічувалося 1,2 млн. безробітних, а навесні 1930 р. — 0,2 млн.¹⁸ Наступного року безробіття в СРСР уже не було. Усталення планової системи — хай і спрощено директивної — зробило відсутність безробіття постійною рисою соціального становища трудящих.

¹⁸ Див.: СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции: Стат. сб. — М., 1970. — С. 147, 149.

Утвердження засад соціалізму виявилось також у конституційному визнанні соціальних прав трудящих — прав на працю, відпочинок, освіту, медичну допомогу, забезпечення по старості й хворобі чи з втратою годувальника тощо. Щоправда, панування залишкового принципу в підході до розвитку соціальної сфери при тому рівні суспільного багатства, яким володіла країна в 30-ті роки, робило неможливим повне здійснення проголошених соціальних прав. Переважна більшість колгоспників, а вони становили майже половину трудящих у той період, не мала щорічних відпусток; вони не одержували ніяких виплат під час хвороби; як правило, не користувалися безплатними чи пільговими путівками; жінки не мали оплачуваних відпусток у разі вагітності і пологів. Колгоспники не одержували пенсій.

По суті, соціальне забезпечення в 30-ті роки стосувалося головним чином робітників і службовців, хоч, наприклад, пенсії по старості мали переважно номінальний характер¹⁹. Інакше кажучи, проголошення загального соціального забезпечення в 30-ті роки мало скоріше декларативне ідеологічне значення.

Надзвичайно істотним уявляється і те, що соціалістична спрямованість багатьох перетворень у 30-х роках сприяла переважанню доступних, демократичних форм розподілу тих соціальних благ, розвиток яких був умовою самої індустріалізації і які тому вже тоді набули практично загального поширення. До них належать освіта, охорона здоров'я, культурне обслуговування.

У людей того часу, які пережили розруху й голод, трагедії першої світової і громадянської воєн, які пам'ятали життя в умовах царської Росії, жила віра у те, що найгірше вже лишилося позаду, що в Країні Рад «за роки зроблено справи століть», що попереду на них чекають нові звершення. Оптимізм і віра підтримувалися широкою пропагандою успіхів і замовчуванням недоліків. І дедалі на недосяжнішу вершину піднімався «великий керманіч», прославляти непогрішиму мудрість якого стало обов'язковим ритуалом. Для когось це було точно розрахованим способом зробити кар'єру, для інших — даниною усталеній традиції, а для багатьох — щирою вірою.

У духовній сфері сталінська деформація соціалізму проявилася в масованому ідеологічному тиску, у насильственому насадженні «однодумства», в створенні обстановки загального страху і підозрливості. У свідомості людей утверджувалася психологія маленької людини, за яку думає і вирішує начальство, «гвинтика» великого механізму, який завжди можна замінити іншим, таким самим. Все це не могло не позначитися і позначилося негативно на моральному стані народу в передвоєнний період. Однак духовний заряд Великої Жовтневої соціалістичної революції значною мірою ослабив руйнівний вплив теорії й практики сталінщини на морально-політичний стан радянського суспільства.

Серйозні деформації сталися і в політичному ладі країни. До кінця 30-х років, по суті, утвердився режим одноосібної диктатури Й. В. Сталіна. Народні маси практично були усунуті від влади. Диктатура Сталіна насамперед маскувалася під диктатуру пролетаріату. І хоч у країні функціонували партійні та державні інститути, вони цілком підкорялися волі «вождя», який формально правив від імені партії і народу, а фактично був підзвітний лише самому собі. Сталін не виражав інтересів ні робітничого класу, ні селянства, ні інтелігенції. Прикриваючись розмовами про вірність заповітам В. І. Леніна, він насаджував власну модель соціалізму, широко використовуючи для цього жорстоку репресивну політику.

¹⁹ У 1940 р., коли в народному господарстві було зайнято 34 млн. робітників і службовців, пенсії по старості одержували тільки 0,2 млн. чол. (Див.: Социальное развитие рабочего класса СССР. — М., 1977. — С. 158—159, 226).

Диктатура Сталіна — складне явище. Вона мала опору не лише серед його найближчого оточення і досить значної верхівки партійного й державного апарату, яка користувалася немалими привілеями. Під масованим впливом пропаганди в свідомості мільйонів людей Сталін поставав символом соціалізму, геніальним теоретиком, найвеличнішим полководцем усіх часів і народів, людиною, для якої понад усе — благо народу. У виступах і працях Сталіна містилося, звичайно, немало правильних положень, зокрема, про необхідність розвитку внутріпартійної демократії, бережливе ставлення до кадрів і т. д. Та на практиці вони розходилися з ділом.

Найбільш кричущим нехтуванням норм соціалістичної законності були жорстокі репресії, що набули характеру всенародної трагедії. Ідеологічним підґрунтям для них послужила висунута Й. В. Сталіним теза про загострення класової боротьби з просуванням до соціалізму. Отже, здійснюваний при цьому терор не був засобом диктатури пролетаріату. До початку репресій 30-х років опір класових ворогів було подолано. Найбільше постраждали від репресій робітничий клас, селянство, широкі верстви інтелігенції. Сильного удару було завдано партійним, радянським і військовим кадрам. Така політика сприяла зміцненню режиму диктатури сталінізму. Репресії супроводжувалися грубими порушеннями соціалістичної законності. Презумпція невинності громадян оголошувалася пережитком буржуазного права. Особисті визнання звинувачених, а це, як правило, був самонаговор, зроблений під випитуванням на муках, визнавалися вирішальним доказом вини.

Оцінюючи з позицій сьогодення підсумки розвитку СРСР у передвоєнні роки, сутність і кінцеві результати тодішніх соціально-економічних, ідеологічних і внутріполітичних процесів, можна цілком впевнено сказати, що вони були соціалістичними. Щоправда, мали місце значні деформації в бік «воєнного комунізму»; грубого, зрівняльного «казарменого соціалізму». Це проявлялося в надмірному одержавленні власності і відчуженні трудящих від засобів виробництва та влади, у низькому рівні життя, особливо колгоспного селянства, в підміні демократизму соціалістичного суспільства адміністративно-командною системою управління соціально-політичними і економічними процесами. Якоюсь мірою це виправдовувалося у роки війни, але не в мирний час. Країна розвивалася у гострих суперечностях. Революційна романтика, творче піднесення, трудовий ентузіазм перших п'ятирічок затьмарювалися насильственою колективізацією, масовими репресіями, таборами, терором і всевладдям Сталіна.

Минуле наше неоднозначне. У ньому воедино злилися перемоги і поразки, відкриття й помилки, світле і трагічне, революційний ентузіазм і жертви, великі сподівання й розчарування. Однак, незважаючи на всі ці деформації, народ, отже, в основній масі ще вірив в ідеї Жовтня, зберігав у глибині своєї свідомості гуманістичне розуміння соціалізму.

Розвиток СРСР дав можливість створити потужну економічну базу, соціально-політичні умови існування радянського суспільства. Соціально і матеріально-технічна база, створена в 30-ті роки, була вирішальним фактором зміцнення обороноздатності країни. Це виявилось насамперед у створенні важкої індустрії, галузей воєнної промисловості, в формуванні умов для забезпечення широких мобілізаційних можливостей централізованої економічної і політичної системи. Вона, ця система, давала можливість навіть за недостачі засобів і ресурсів зосереджувати у разі потреби всі сили на вирішальних напрямках.

Водночас непосильні темпи розгортання промисловості одразу ж одізувалися порушеннями технологічних вимог, різким падінням якості робіт і продукції, аваріями на шахтах, електростанціях, будовах, не-

виконанням планових завдань, погіршенням продовольчого постачання, різким зниженням життєвого рівня трудящих.

Що стосується ідейно-політичної сфери радянського суспільства, то якби функціонувала справді демократична система, а політичні і військові рішення не приймалися одноосібно Сталіним, багатьох значних помилок, допущених напередодні й у ході війни, вдалося б уникнути. Репресії 30-х років, беззаконня і свавілля створили додаткові умови для появи нестійких елементів, що стали в період окупації на шлях зради Батьківщини.

Загроза війни була справді важливим фактором розвитку країни, і насамперед, прискорення індустріалізації. Та вона ж висувала найжорсткіші вимоги до гранично розумного, бережливого, раціонального використання матеріальних і людських сил, до їх нагромадження, а не знищення. Цілком зрозуміло, що не лише репресії 1936—1938 рр. проти військових, інженерно-технічних і партійно-державних кадрів, а й «розкуркулювання» по-сталінськи, і голод 1932—1933 рр., і нав'язаний країні шалений темп промислового будівництва, і нехтування принципів демократії — все це вело до даремної витрати багатьох сил і коштів, до зриву цілком реальних планів, а тим самим до ослаблення й обороноздатності країни.

Одержано 21.12.89.

Предлагаемая статья, подготовленная сотрудниками Института истории СССР АН СССР и Института военной истории МО СССР, ставит целью показать противоречивость процесса социально-экономических преобразований в СССР, достижения и деформации на этом пути.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про боротьбу з так званим «національним ухилом» М. О. Скрипника. Йдеться про справу «Української військової організації», лідером якої був оголошений О. Я. Шумський.

Напрями, по яких здобувався «урок, що застерігає», досить чітко визначив у виступі на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У А. А. Хвиля: «Коли ми звертаємо увагу на характеристику тих основних ліній, якими йшов український націоналістичний ухил на чолі з Скрипником, в питаннях української культури, літератури, то ми повинні сказати, що націоналістичний ухил Скрипника полягає в тому, що він ставив бар'єр між російською та українською культурою, розвиток української мови він орієнтував на буржуазну Польщу та Чехословаччину. В літературі він по суті підтримував націоналістичні організації «Вапліте», «Березіль», «Авангард». Провадив, обгрунтовував примусову українізацію національних меншостей. Дав націоналістичне тлумачення лінії партії в національному питанні, в питаннях історії більшовизму»¹.

Природно, антиісторично ідеалізувати діяльність М. О. Скрипника, котрий був звичайною людиною в реальних умовах, а відтак не позбавленим помилок або крайнощів політиком. Чимало фактів засвідчує, що він сам усвідомлював, як важко здійснюються чи навіть перекручуються на місцях постанови та директиви наркомату освіти, у тому числі й у сфері мовної політики. Повною мірою, на нашу думку, це доводить брошура М. О. Скрипника «Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.II.1933 р.» Випуск цієї брошури, як вже зазначалося, рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було визнано «політично недоцільним» у березні 1933 р. і на багато десятитисяч окремі примірники, що залишилися від 10-тисячного тиражу, потрапили до так званих «спецфондів». До речі, у цій праці М. О. Скрипник, напевно, передчуваючи небезпеку обвинувачень на свою адресу, прагнув не тільки самокритично вказати на наявні недоліки у роботі наркомату освіти, а й гранично відверто визначити власну позицію.

Проаналізувавши значний статистичний і фактичний матеріал, М. О. Скрипник визнавав, що «попередня перевірка підсумків українізації, обслуговування культурно-національних потреб російської нацменшості сигналізує нам, що в нашій системі є окремі гнилі явища, виростають спроби націоналізму...»². Разом з тим він твердо обстоює власну позицію: «Коли справа йде про шляхи розвитку мови і коли говорять зокрема тепер, на теперішньому відтинку часу, про протиставлення української мови російській, то ми на це відповідаємо — старі спогади про «малоросійське наречіє русского языка» на радянській терен тягнути нічого. У нас немає сумніву щодо самостій-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7, 8.

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 421, арк. 49.

² Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.II.1933 р.— Харків, 1933.— С. 31.

ності української мови»³. При цьому М. О. Скрипник чітко підкреслює: «Для нас питання української мови не стоїть як питання залежності чи незалежності. Це питання розв'язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча, петлюрьська, націоналістична»⁴.

Слід вказати й на те, що надзвичайну активність виявив М. О. Скрипник у ході підготовки та впровадження українського правопису. 28 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердив М. О. Скрипника головою Комісії Раднаркому України у справі українського правопису, а 5 травня 1927 р. за його наполяганням було прийнято рішення запросити на засідання державної правописної комісії відомих вчених з української еміграції та з Західної України. 25 травня 1927 р. відкрилася українська конференція в справі впорядкування українського правопису. За пропозицією М. О. Скрипника конференція ухвалила рішення про те, щоб передавати звуки «дз» і «дж» на письмі латинськими літерами «S» і «Z».

3 червня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення М. О. Скрипника про роботу конференції і прийняло рішення: «1. Лінію керівництва т. Скрипником конференцією по українському правопису схвалити. 2. Визнати політично недоцільним введення в український правопис нових термінів «дж», «дз», а також недоцільним уникнення апострофа».

І ось наприкінці роботи конференції М. О. Скрипник вносить пропозицію переглянути постанову про запровадження літер «S» та «Z». «Конференція, взявши до уваги цілком слушну думку тов. Скрипника, що питання це не було поставлено на дискусію перед конференцією..., ухвалює величезною більшістю залишитися і тут при проекті, передавши питання про нові літери ДЖ і ДЗ на даліше обговорення науковим інстанціям і широким колам суспільності»⁵.

Новий правопис був затверджений постановою Раднаркому України від 4 вересня 1928 р. і дістав назву «скрипниківського». Діяв він до 1933 р., тобто до року загибелі М. О. Скрипника. Однак вже напередодні його смерті почали згадувати про ті помилки, яких припустився Микола Олексійович під час підготовки правопису. І так було не тільки з питанням правопису. Помилки М. О. Скрипника, реальні й уявні, деякі його неточні чи категоричні судження (а вони є у будь-якого політика) ретельно відстежувалися й були використані для боротьби з тим, що було кваліфіковано як «національний ухил» Скрипника.

Слід відзначити також, що нарком освіти УСРР постійно викликав й роздратування центру своєю увагою до українців за межами України. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи, але у цьому було чимало формалізму. М. О. Скрипник навіть поставив питання про приєднання до України адміністративно територій, населених українцями. Називав це питання «пекучим, яке слід розв'язати»⁶. Гостро відреагував він на збірник «Власть советов за 10 лет», що вийшов друком у Ленінграді в 1927 р., М. О. Скрипник наполягав на тому, що українська література й мистецтво мають не менші успіхи, ніж російські. Можна було б наводити й деякі інші приклади.

Чи стояв за всім цим «національний ухил»? Сукупність фактів, їх неупереджений аналіз свідчить, що ні. У вже цитованій промові «Нариси підсумків...» М. О. Скрипник зазначав: «Той, хто тепер, коли маємо 15 років пролетарської диктатури, знову починає говорити про

³ Там же.— С. 34.

⁴ Там же.

⁵ Конференція в справі впорядкування українського правопису // Пролетарська правда.— 1927.— 6 червня.

⁶ Скрипник М. О. Статті і промови.— Харків, 1930.— Т. III.— С. 350—351.

«Москву», як щось чуже, виходить із міркувань про Москву, як щось окреме, той отруєний націоналізмом, у того в душі жевриться гробак націоналістичних забобонів, націоналістичної ненависті, націоналістичних протиставлень»⁷. Інша річ, що для М. О. Скрипника не було сумніву: Україна, якщо вона держава, повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво, котрі є не гіршими від мов, літератури й мистецтва інших народів. Надзвичайно цікавими у зв'язку з цим є слова О. Семененка: «Скрипник згадував про те, як Ленін виряджав його на Україну: «В усякому разі прощальні слова Ілліча були про те, щоб я свідомо перегинав і загострював у боротьбі з великодержавним російським шовінізмом українське національне питання, ставлячи його за одну із сил розвитку пролетарської революції на Україні»⁸. М. О. Скрипник послідовно виконував цю настанову. Ось чому при бажанні з такої позиції наркома освіти не так важко було зробити «національний ухил».

І, нарешті, слід зважити, що М. О. Скрипник викликав роздратування і у своїх колег по керівництву, бо, як правило, мав особисту думку, не приховував своїх інколи різних міркувань з того чи іншого питання, активно підтримував або захищав тих діячів, котрі працювали на користь національного відродження України. Ось що говорив з цього приводу на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. П. Любченко: «Тов. Постишев розказував тут як Скрипник боровся за Бадана».

Можна було б назвати десятки фактів наполегливості в обороні націоналістів. Візьміть Курбаса. Скрипник на Політбюро поставив спеціально питання про те, щоб прийняти Курбаса до партії. Коли Політбюро відмовило йому і доручило Скрипникові передати Курбасові, що ми його прийняти до партії не можемо, Скрипник одмовився виконати доручення, і довелося доручити іншому.

Напосідливо тягнув він до партії професора Лозинського, члена центру УВО... З великою заповзятістю вимагав він від Політбюро дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів із Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає»⁹.

Не могло не привертати уваги і в центрі, і в республіці й те, як високо цінували діяльність М. О. Скрипника за кордоном. Не випадково в день відкриття конференції в справі впорядкування українського правопису присутні представники західноукраїнських земель виголосили спеціальну декларацію, в якій говорилося: «Представники західноукраїнських земель, стоячи на сторожі одности культурно-національних досягнень, а через них і громадсько-політичного стану всього українського народу в усьому світі, висловлюють своє щире визнання славетної оборони старих культурних набутків українського народу й їх майбутнього розквіту з боку голови конференції Миколи Олексійовича Скрипника»¹⁰.

Ми навели лише окремі приклади, яких, напевно, вистачає, щоб зрозуміти: коли було дано сигнал до політичної кампанії проти М. О. Скрипника, противникам колишнього наркома освіти було зовсім йому пригадати. Якщо ідеологічним забезпеченням цієї кампанії займався М. М. Попов, то суто, так би мовити, матеріальну базу під це підводив голова ДПУ республіки В. А. Балицький, який повернувся на Україну разом з Постишевим¹¹. Напрямок головного удару був цілком зрозу-

⁷ Скрипник М. О. Нариси підсумків...— С. 10—11.

⁸ Семененко О. Харків.— Харків.— Мюнхен, 6. р.— С. 120.

⁹ Любченко П. П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках // Червоний шлях. — 1933. — № 10. — С. 198—199.

¹⁰ Конференція в справі впорядження українського правопису // Пролетарська правда.— 1927.— 27 травня.

¹¹ Характерно, що коли у січні 1932 р. святкувалося 60-річчя М. О. Скрипника, у пресі з'явилося і привітання, надіслане В. А. Балицьким із Москви: «Дорогому Миколі Олексійовичу, найвидатнішому будівникові Радянської України і КП(б)У,

Міліція, наркомат освіти та вся система освіти. За повідомленням П. П. Постишева на листопадному (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК Компартії України ВКП(б), «за цей час було вигнано понад двох тисяч чоловік націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників. Тільки по 8 центральних радянських установах ми вибили понад 200 чол. націоналістів та білогвардійців, котрі займали посади завідуючих відділами, завідуючих секторами тощо»¹². Протягом лише 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних — 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4000 вчителів були увільнені із шкіл України, як «класово-ворожі елементи». Розширювалася сітка російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів увільнили 18 чоловік, роботу втратили також 210 викладачів.¹³

«Нам доведеться, — зазначав в листопаді 1933 р. В. П. Затонський, — в майбутньому році на короткотермінових курсах підготовки менше 90 тис. вчителів, тому що у нас такий темп зросту культурних потреб, вокрема шкіл, що вчительських кадрів ніякі інститути, технікуми не нададуть. Доводиться іти на сурогати. Крім того, що нам необхідно великими темпами збільшувати кадри вчителів, ті кадри, які мусять в них амортизуватися. Хто з них умирає, декого ми самі виганяємо, декого ДПУ забере»¹⁴. На думку нового наркома освіти, «класово-ворожих елементів» серед вчителів було 9,5% від загальної їх кількості.¹⁵ І то ще «тільки ті вчителі, що самі пишуть в анкетах, що вони є дітями куркулів або самі куркулі, попи, петлюрівці. Брак педагогічних кадрів не дає нам можливості поставити питання, що коли відразу покладенням куркулів, чи з попів, то ми тебе звільняємо»¹⁶.

Оправа не обмежилася лише сферою освіти. У 1933 р. було прийнято новий «Український правопис» (замість затвердженого у 1928 році). Це супроводжувалося пошуками націоналістів у Інституті наукової мови при ВУАН. Серйозно постраждала і сама академія, оскільки Скрипник був секретарем її комуністичної фракції, і Всеукраїнська асоціація марко-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку Скрипник очолював певний час. 14 січня 1934 р. на зборах партійної організації ВУАМЛІН виступив П. П. Постишев, який закликав до «очищення» ової наукової «фронти» (філософського, економічного та ін.) від «представників українського націоналізму та фашизму». І таке «очищення» активно здійснювалося.

Зокрема, «ідеологічними керівниками» та «шпигунами» були оголошені директор Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІН М. М. Романюк і співробітник цього Інституту П. І. Демчук, О. Г. Сарвац, В. І. Романцишин, М. В. Ченовлиць, М. М. Лозинський, дійсні члени ВУАМЛІН С. П. Вітек та С. І. Вітек, дійсний член ВУАМЛІН та віце-президент Всеукраїнської сільськогосподарської академії

непримареному бореві за генеральну лінію партії, представники сталевіо лєнінської старшої старому секціоюі, поплічковиці Дзержинського — палке дружне привітання і найкращі побажання в день 35-річчя вашої боротьби за більшовизм. Ще раз шире привітання і побажання жити ще багато років для боротьби за перемогу комунізму. Ваш В. Балицький» (Віст ВУЦВК. — 1932. — 27 січня).

¹² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 420, арк. 141 — 142.

¹³ Ка сь і я н о в Г. В. Д а н и л е н к о В. М. С т а л і н і з м і у к р а ї н с ь к а інтелігенція. (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 83—85.

¹⁴ Там же. — С. 85.

¹⁵ Там же. — арк. 144—145.

¹⁶ С. І. Вітек очолював Інститут польської культури. Осв. що розповів про долю цієї установи В. П. Затонський: «В деяких інститутах, приміром, в інституті польської культури, залишився назаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний «одностайно». Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації» (Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 421, арк. 146).

А. М. Сліпанський, науковий працівник ВУАМЛІН і професор Інституту червоної професури М. В. Чичкевич, заступник директора бібліотеки ВУАМЛІН В. А. Бойко, завідуючий кафедрою чужоземних мов ВУАМЛІН В. К. Онишкевич, керівник комісії літератури ВУАМЛІН А. А. Річицький та багато інших. «Викриття й очищення ВУАМЛІН від цих елементів,— писали у журналі «Більшовик України» А. Сенченко і Т. Постоловська (дружина П. П. Постишева),— ось найважливіша передумова нашої дальшої перебудови. Завдання тепер полягає у всебічному викритті того шкідництва на теоретичному фронті, що його проводили націоналістичні елементи своїми друкованими працями, викладанням окремих дисциплін і вихованням молодих наукових кадрів»¹⁸.

Тривала й боротьба з самим ім'ям Скрипника, його творчою спадщиною. 21 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про архів т. Скрипника», в якому записано: «Доручити комісії в складі тт. Кіллерога, Александровського (ДПУ) і Білоцерківського (ЦКК) розібрати архів т. Скрипника, скласти описи й доповісти ЦК»¹⁹. Трохи пізніше вирішили «ввести в комісію, що розбирає архів тов. Скрипника,— тов. Лейбмана»²⁰. 24 березня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про вилучення творів М. О. Скрипника»: «1. Вилучити твори М. О. Скрипника з масових бібліотек, залишивши їх тільки у фондах бібліотек для потреб наукової роботи. 2. Вилучити твори М. О. Скрипника з усіх книгарень і заборонити надалі продажу цих творів. 3. Виконання цього покладається на начальника Головліту тов. Ткача. Термін виконання до 15 червня 1934 року. Тов. Кіллерогу (особисто) перевірити виконання до 1 липня 1934 року»²¹.

У морок безпам'ятства відходило все, що могло слугувати за джерело неупередженої інформації про життя і діяльність М. О. Скрипника. Навіть могила покійного на тодішній харківській околиці була втрачена і не віднайдена до цього часу, як, до речі, і його особистий архів (можливо, його колись відшукають у архівах МВС чи КДБ).

Було б, однак, необ'єктивно не згадати про один своєрідний «некролог» у зв'язку із загибеллю М. О. Скрипника. Йдеться про рядки з публікації у «Бюлетені польсько-українському». Ось ці рядки, що їх процитував зі своїх, зрозуміло, позицій Постишев на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У:

«Минуть роки, все заспокоїться, все ввійде в колю, і український історик у Києві дістане змогу безсторонньо, об'єктивно придивитися до цієї постаті. Він візьме в руки ваги й на одну шальку покладе всі злочини Скрипника. Шалька спуститься низько, до землі. На другу шальку він кине маленьку сталеву револьверну кулю, яка дзвінко впаде на порожню шальку і переважить шальку, наповнену злочинами. А тоді, здається нам, у будинку — не «ВУАН», а Української Академії наук, в будинку, очищеному від усього, що засмічувало його протягом стількох років, буде повішений на стіні портрет члена Академії Миколи Скрипника»²².

Минули роки, і сьогодні, аналізуючи минуле, переосмислюючи його, не можна обминати життя і діяльність М. О. Скрипника, його місце у контексті політичної історії України ХХ століття. У березні 1990 р. за клопотанням і відповідним обґрунтуванням Інституту політичних досліджень Секретаріат ЦК Компартії України своїм рішенням виз-

¹⁸ Сенченко А., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 124.

¹⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 81.

²⁰ Там же.— арк. 210.

²¹ Там же.— спр. 338, арк. 161.

²² Постишев П. П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 255.

нав сфальсифікованими політичні звинувачення у «націонал-ухильництві», висунуті проти М. О. Скрипника у 30-ті рр. Інститутом підготовлений і у 1991 р. вийшов друком збірник його вибраних праць²³. Розпочато роботу над першими об'єктивними, заснованими на документах і фактах, біографічними дослідженнями, присвяченими Миколі Олексійовичу²⁴.

Повертаючись до подій 1933 р., слід відзначити, що, напевно, не було сфери, в якій не вели жорстоку боротьбу проти «націонал-ухильництва» чи «націоналізму». У серпні 1933 р. було прийнято постанову Раднаркомом УСРР та ЦК КП(б)У «Про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності». Констатувавши відсутність «боротьби проти буржуазних поглядів» в сільськогосподарських науках та наявність «шкідництва», засміченості «складу інститутів класово ворожими, петлюрівськими, контрреволюційними елементами», Раднарком та ЦК КП(б)У, зокрема, ухвалили: «1. Першого віце-президента Академії Сліпанського, як викритого контрреволюціонера, зі складу Академії виключити. 2. Членів президії ВУАСГН: Сінька, Боднера, Білаша, Попова, П. Палатного, Харченка і Буцького та директорів н.-д. інститутів: Вензеля (інститут захисту рослин), Онищенка (зерновий інститут), Віленберга (лісовий інститут), відповідального працівника ВУАСГН Лимаренка, а також колишнього директора інституту радгоспного будівництва — Сидоренка, що не виправдали довір'я партії, втратили класову пильність, допустили використання системи с.-г. Академії контрреволюційними елементами для шкідницької роботи — з роботи зняти і передати справу про них до ЦКК»²⁵.

В листопаді 1933 р. П. П. Постишев відзначав, що президію ВУАСГН оновлено на 80—90%, до того ж «понад тисячі чоловік націоналістів й білогвардійців, не рахуючи куркулів та ін. ворожі елементи», було «вигорено» в системах кооперації та «Заготзерна»²⁶. Наркомат юстиції, видавництво «Української радянської енциклопедії», палата мір і вагів, кіностудія (ВУФКУ), музеї багатьох міст України, Київське історичне містечко (Лавра), бібліотеки республіки (насамперед Всенародна бібліотека України), Геодезичне управління, державні курси українізації ім. К. Маркса, інститут української культури ім. Д. І. Багалія, інститут ім. Т. Г. Шевченка, інститут радянського права у Харкові — ці та багато інших установ зазнали ретельної «чистки». Вперше узагальнюючу картину цієї «чистки» дав у своїй книзі «Жнива скорботи» Р. Конквест²⁷. З невеликими доповненнями вона відтворена у книзі Г. В. Касьянова та В. М. Даниленка²⁸. Протягом всього 1933 р. республіканська преса рясніла погромними статтями, в яких «пророблялися» інститут філософії, інститут історії ВУАМЛІН, Український науково-дослідний інститут педагогіки, всеукраїнське товариство «Педагог-марксист» та інші установи²⁹.

²³ Скрипник М. О. Вибрані твори.— К., 1991.— С. 619.

²⁴ Замковий В. П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 247—264; Білокінь С. І. Нарком // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди.— К., 1990.— С. 357—367; Глазунов Г. П., Замковий В. П. М. О. Скрипник: «Я своє слово кажу не з особистого приводу...» // Комуніст України.— 1991.— № 2.— С. 76—80 та ін.

²⁵ Комуніст.— 1933.— 10 серпня.

²⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 420, арк. 142.

²⁷ Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.— Лондон, 1988.— С. 393—397; Конквест Р. Жнива скорботи // Дніпро.— 1990.— № 111—115.

²⁸ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки).— С. 84—87.

²⁹ Виразну увагу про характер критики дають, наприклад, деякі публікації в газеті «Комуніст». Див.: Бервицький О. Філософське кредо фашизму // Комуніст.— 1933.— 26 липня; Гуревич З. Проти яворщини // Комуніст.— 1933.— 21 серпня; Хаїт І. Педагогіка і політика // Комуніст.— 1933.— 21 жовтня; Гре-

Не був обійдений увагою й «театральний фронт». До постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних» перекладів світової класики³⁰. З жовтня 1933 р. в газеті «Комуніст» з'явилася рецензія на спектакль театру «Березіль» за п'єсою М. Г. Куліша «Маклена Граса». «Провід театру, — зазначалося в рецензії, — а передусім Л. Курбас, веде свій колектив од поразки, до поразки, бо, бурхливо зростаючи політично й культурно, маси не сприймали й не сприймуть фальшивих, не художніх, не наших (підк. — Ю. Ш.) речей. Пролетарська громадськість вимагає, щоб творчий акторський колектив... рішуче позбувся своїх помилок, викрив їх до кінця й на ділі... І коли Л. Курбас стає за гальмо, то колектив вправі і зобов'язаний рішуче підправити свій мистецький провід»³¹. І керівництво театром «підправили». У жовтні 1933 р. Л. Курбаса як «націоналіста» було усунуто від керівництва театром, а у грудні цього ж року заарештовано. Засуджений згодом, він закінчив своє життя на Соловках, «українізація» яких активно почалася з 1933 р. Спочатку Л. Курбаса обвинувачували в участі в «Українській військовій організації (УВО)». Згодом ці обвинувачення, за деякими відомостями, не без сприяння В. А. Балицького³², котрий — хоча це може декому здатися парадоксальним — прагнув допомогти не тільки Л. Курбасу, зняли.

Вже початок 1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників, які значно посилилися після самогубства М. Г. Хвильового (травень 1933 р.). Влітку 1934 р. виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді радянських письменників, С. В. Косіор говорив: «Нашій українській літературі є про що згадати, є що підсумувати на цьому з'їзді. На цьому з'їзді слід згадати те становище, в якому була радянська література на Україні ще кілька років тому. Я маю на увазі той великий вплив, що його на літературному фронті мали націоналісти... Розгром націоналістів на Україні та націоналістичних елементів в КП(б)У очистив атмосферу на літературному фронті... Розвіявся «ореол» Хвильового та йому подібних. Партія викрила їх справжній націоналістичний зміст, показала їх голенькими, такими, якими вони були насправді — націоналістами, шкідниками інтервенціоністами...»³³. Загалом, на думку деяких дослідників, під час сталінських беззаконь було піддано репресіям близько 500 письменників, які жили і працювали на Україні³⁴. Нагадаємо, що в цілому у 20-ті — 50-ті рр. у нашій країні репресій зазнали 2000 літераторів, близько 1500 з них загинули у тюрмах і таборах, так і не дочекавшись свободи³⁵.

Закінчувався 1933 р. В грудні В. А. Балицький порушив перед П. П. Постишевим клопотання про представлення до нагороди орденом Червоного Прапора Б. В. Козельського, С. О. Пустовойтова, В. П. Кареліна, М. К. Александровського, С. С. Мазо, К. М. Карлсона. У листі на ім'я другого секретаря ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося, що «за останній рік органами ДПУ УСРР нанесено рішучого удару по контрреволюції, яка здійснювала на Україні широку руйнівну роботу... Ліквідовано найбільш великі контрреволюційні організації:

1) Українська військова організація («УВО»);

бенкін Н., Гуревич З., Загрецький М., Коротенко О., Фрід Д. Про стан на історичному фронті України // Комуніст.— 1933.— 29 листопада; Орехов М. Ще вище більшовицьку пильність! // Комуніст.— 1933.— 26 грудня.

³⁰ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки). — С. 86.

³¹ Таран Ф. «Маклена Граса» в театрі «Березіль» // Комуніст. — 1933.— 3 жовтня.

³² Танюк Л. С. Пулей в серці... // Советская культура.— 1989.— 2 февраля.

³³ Косіор С. В. Радянська література — на рівень завдань побудови безкласового соціалістичного суспільства // Червоний шлях.— 1931.— № 7—8.— С. 191, 192.

³⁴ Дзюба І. П'ятьдесят лет спустя // Дружба народів.— 1989.— № 4.— С. 214.

³⁵ Див.: Они вернутся из небытия // Литературная газета.— 1988.— № 52.

2) Польська організація військова («ПОВ»);
3) Організація українських есерів;
4) Заколот у сільському господарстві та інше»³⁶. У цьому переліку не випадково на перше місце поставлено «УВО», яка, за версією ДПУ, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»³⁷.

«Українська військова організація»: «лідер» і його «підлеглі»
«УВО» з повною підставою можна назвати «гумовою» організацією, до якої «додавали» так званих учасників протягом 1933—1934 рр. Всього у цей період у приналежності до «УВО» обвинувачено 148 чоловік. Серед них, зокрема, були літератори Б. Д. Антоненко-Давидович, П. М. Губенко (Остап Вишня), О. Ф. Досвітній, Д. Ю. Загул, М. І. Ірчан-Бабюк, А. Ю. Карабут, М. А. Качанюк, М. К. Козоріз, С. В. Пилипенко, О. А. Слісаренко, М. М. Яловий, діячі Компартії Західної України Г. В. Бараба-Іваненко, П. С. Ладан, О. В. Крілик-Васильків, К. А. Максимович, Ф. М. Приступа, І. П. Тур-Запаринюк, Р. В. Турянський, М. В. Ерстенюк, професор О. І. Бадан-Яворенко, керівник сектору планування Держплану УРСР К. Й. Коник, помічник секретаря ЦК КП(б)У В. О. Олійник, співробітник «Української Радянської Енциклопедії» Ю. О. Бачинський, директор Житомирського інституту народної освіти В. П. Гоца, директор харківського видавництва «Молодий більшовик» М. З. Грицай, літературний редактор Партвидаву ЦК КП(б)У С. М. Попович, референт наркомату освіти УРСР Ф. М. Приступа, секретар Криворізького міськкому партії В. П. Сірко, робітник Харківського паровозного заводу П. Й. Сидоров, директор Білоцерківської МТС Д. Г. Фідек, співробітник наркомфіну УРСР П. А. Христюк, директор Інституту історії української культури у Харкові Є. Й. Черняк та багато інших. Серед тих, кому інкримінували участь в «УВО», опинилися М. І. Яворський та М. С. Грушевський. Характерно, що ще у 1937 р. тривали арешти за участь в «УВО».

На нашу думку, у деяких сучасних публікаціях дається не зовсім точне тлумачення справи «УВО». Г. В. Касьянов та В. М. Даниленко, наприклад, зазначають, що ДПУ вважало цю справу невдалою, «оскільки більшість заарештованих довелося звільнити»³⁸. Важко сказати, чим керувалися автори, коли робили такий висновок, адже, навпаки, більшість обвинувачених в цій справі загинула в ході репресій. До того ж, багатьох з них «прив'язали», окрім «УВО», до інших справ, обвинуватили в участі в інших «організаціях» чи «заколотах».

Керівником «УВО» було оголошено О. Я. Шумського. Донедавна про роки після його арешту, про обставини його смерті практично нічого, окрім деталей, не було відомо. Коли автор цих рядків взявся за дослідження саме цього періоду біографії колишнього «націонал-ухильника», то, відверто кажучи, не уявляв, з якими труднощами доведеться стикнутися. Довелося йти дуже повільно, крок за кроком, щоб відновити, реставрувати невідоме навіть фахівцям минуле.

О. Я. Шумського заарештували 13 травня 1933 р. на станції Толмачово Лужського району Ленінградської області у будинку відпочинку Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету³⁹. Того ж дня у Москву на ім'я начальника секретно-політичного відділу ОДПУ Молчанова було надіслано повідомлення за підписом повноважного представника ОДПУ при Ленінградському військовому окрузі П. Медвідя (того самого, котрого Сталін ударить по обличчю, коли у грудні

³⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2886, арк. 87—88.

³⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1934.— С. 119.

³⁸ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки).— С. 87.

³⁹ На момент арешту О. Я. Шумський займав посаду Голови Центрального Комітету Співки працівників освіти. У деяких сучасних публікаціях помилково стверджувалось, що його заарештували у Москві.

1934 р. приїде у Ленінград для з'ясування обставин загибелі С. М. Кірова). У повідомленні, зокрема, говорилося: «При затриманні у Шумського О. Я. виявлено револьвер системи «маузер» № 300780 і 8 патронів до нього; паспорт № 360131; посвідчення ЦК Працос № 1 від 31/І—1932 р.; посвідчення ВЦРПС № 22 від 2/VI—32 р.; посвідчення ЦВК СРСР № 455—31; профквиток Спілки працос № 0011; партквиток № 0750725, виданий Харківською організацією КП(б)У; блокнот і складаний ніж.

Затриманий Шумський Олександр Якович цього ж числа поїздом № 1 посиленним конвоем направляється у Ваше розпорядження».

Підставою для арешту став ордер на арешт та обшук (№ 12294) за підписом заступника начальника ОДПУ СРСР Я. С. Агранова. 13 травня 1933 р. у Москві було здійснено обшук квартири № 371 по вулиці Серафимовича, 2, де мешкав Олександр Якович. Обшук фактично нічого не дав: вилучено, зокрема, військовий квиток, 3 старі і 1 дійсний закордонний паспорт, памфлет «Троє безробітних», відкритий лист академіка М. С. Грушевського (зауважимо принагідно, що цей лист не містив ніякого «компромату», а був написаний ще в той час, коли Шумський працював наркомом освіти УСРР і міг сприяти вирішенню питання про заробітну платню науковцям, про що й клопотався Грушевський), матеріали та листування, фотокартки, 25 книжок, портативну друкарську машинку «Ремінгтон».

Головною причиною арешту О. Я. Шумського стали висунуті на його адресу обвинувачення в участі в «УВО». Заарештовані на початку 1933 р. колишні члени ЦК Компартії Західної України Ф. В. Бей-Орловський, К. А. Максимович, Р. В. Турянський, а також економіст Московського електростанції О. І. Палієв на попередньому слідстві дали свідчення не тільки про наявність і діяльність «УВО», а й про участь у ній Шумського. Відразу ж зазначимо: ці свідчення, як було з'ясовано ще у 50-ті рр., давалися під тиском слідства, а сама справа «УВО» мала сфальсифікований характер. У травні-червні 1933 р. помічник начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Г. Г. Люшков (той самий, котрий у 1938 р. втік за кордон і виступив там із викриттям брудних методів роботи НКВС) провів очні ставки О. Я. Шумського з Ф. В. Бей-Орловським, Р. В. Турянським та К. А. Максимовичем. Якщо Шумський боронився і відкидав висунуті на його адресу обвинувачення, то його вчорашні не просто товариші, а діячі, котрі підтримували його у політичній боротьбі, свідчили проти нього. Наведемо уривок з протоколу очної ставки між К. А. Максимовичем та О. Я. Шумським від 22 червня 1933 р.:

«Запитання Максимовичу: У своїх свідченнях від 21 червня 1933 р. Ви говорите: «Після того, як партія і Комінтерн ліквідували шумськизм і розкол у КПЗУ, Шумський, залишаючись на своїх старих позиціях, змінює тактику й переходить на нелегальні форми боротьби з партією». Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Шумського: Заперечую.

Запитання Максимовичу: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення про те, що Шумський після свого переїзду до Москви разом з Вами входив до центру к(онтр.) — р(еволюційної) «Української військової організації»?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Що Ви скажете по цьому питанню?

Відповідь Шумського: Категорично заперечую. Ніякої к(онтр.)-р(еволюційної) організації я не знаю...

Запитання Максимовичу: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 5—6 травня ц. р.: «Внаслідок... нарад Московська центральна група УВО дійшла висновку, що початок повстання необхідно готувати на

весну 1933 року, узгодивши цей виступ із закордонним керівництвом УВО, зокрема з Коновальцем. Там же було вирішено, що для безпосереднього керівництва початком повстання та забезпечення намічених планів я повинен виїхати на постійну роботу на Україну. Допомогу в цьому повинен був надати Вас. Сірко з використанням своїх зв'язків у ЦК КП(б)У?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Шумського: Заперечую все це.

Запитання Максимовичу: Про виконання намічених планів організації повстання на Україні Ви 21/VI свідчили: «Наприкінці 1932 р. після приїзду з Харкова у Москву Волоха та його інформації про підготовку повстання на Україні навесні 1933 р. Солодуб на одній з нарад у Шумського на квартирі, де присутніми були Шумський, Солодуб і я, інформував про практичну роботу у цьому напрямі». Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Що Ви можете про це сказати?

Відповідь Шумського: Категорично заперечую».

Тверда поведінка і послідовність О. Я. Шумського вражають. Особливо якщо зважити на те, що свідчення проти нього дали не тільки згадані особи, а й багато інших, хто проходив по справі «УВО». Не можна не згадати й про те, якими методами вичавлювалися ці свідчення. Ось що свідчив про це у листопаді 1956 р. колишній член ЦК КПЗУ М. М. Теслюк: «20 травня 1933 року мене заарештували органи ДПУ. На слідстві мене обвинуватили у приналежності до «української військової організації» («УВО»), ототожнюючи її з КПЗУ в цілому...

На слідстві загрожували розстрілом, проводили довгі допити без відпочинку та сну, переконували, що моє зізнання у приналежності до «УВО» має велике значення для боротьби з українськими націоналістами.

За таких обставин мені довелося обмовити і себе і Шумського.

Про Шумського я говорив, що він один з керівників «УВО», що ми під його керівництвом здійснювали контрреволюційну роботу, готували повстання на Радянській Україні та інші контрреволюційні дії, яким мене повчав слідчий. Як контрреволюціонера я Шумського не знаю і наговорив на нього у зв'язку з примусом працівників ДПУ». Можна припустити, що натискні методи застосовувалися не тільки до свідків, а й до самого О. Я. Шумського. Однак провини своєї він не визнав.

Постановою Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. було вирішено ув'язнити Шумського у виправно-трудоий табір» строком на десять років, рахуючи строк з 13/5—33 р. Справу здати в архів». Цікава деталь: виконання вироку, зафіксованого у цитованій постанові, невдовзі було припинено до «особливого розпорядження». Підставою став протест Прокурора при ОДПУ Катаняна. На жаль, поки що не вдалося розшукати текст цього протесту, а це, звичайно, прояснило б, чому в Москві затрималися з відправкою Шумського до «мест, не столь отдаленных». Втім, 28 вересня 1933 р. «особливе розпорядження» було дано Я. С. Аграновим, і на початку жовтня О. Я. Шумський опинився у Суздальському політизоляторі ОДПУ, а згодом на Соловках, де утримувався у одиночній камері Кремлівського спецізолятора.

З перших часів ув'язнення О. Я. Шумський розпочав боротьбу за свою реабілітацію, прагнучи насамперед довести необґрунтованість висунутих проти нього обвинувачень. Він почав апелювати до керівних інстанцій і окремих керівників, починаючи із Сталіна. Ці матеріали можуть бути предметом окремого дослідження і, сподіваємося, дочекаються своїх дослідників.

Листи О. Я. Шумського виразно характеризують його душевний стан, містять, без перебільшень, унікальну інформацію про колізії навколо колишнього «проводиря» так званих «націонал-ухильників» на Україні.

Звернімося, наприклад, до листа, написаного 26 листопада 1934 р. на ім'я Сталіна. Ось що, зокрема, там можна прочитати: «Дорогий тов. Сталін! Хоча мені не відома доля моїх листів, але я не втратив ще надії бути вислуханим і знову звертаюся...

У квітні 1934 року привезли мене в Москву, де я мав (майже дослівно) таку розмову: — «Так ви вважаєте, що сидите марно?»

— Так,— відповідаю я,— і вважаю, що час би вже й слідству в цьому переконатися.

— Так ось ми вас викликали для того, щоб викривати. Ця заява не могла, звичайно, мене не здивувати: «викривають» через рік майже після виключення з партії та засудження.

Для цього мене відправили у Харків, де я був ще більше здивований, довідавшись, що мене вже обвинувачено не в приналежності до УВО, а до Національного блоку. «У приналежності до УВО вас не обвинувачують, ви, виявляється, займалися створенням контрреволюційної організації «Національний блок»,—заявив мені слідчий тов. Соколов. Про те, що мене засуджено не за УВО, сказав мені й начальник табору тов. Алексеев, у котрого я попросив дати мені прочитати вирок (якого, до речі, я так і не читав ще). Я підкреслюю цю обставину тому, що в минулому році мені говорили, що мене обвинувачують у приналежності до УВО і що мене за це і з партії виключено».

Отже, з цитованого фрагменту листа ми довідуємося, що навіть після того, як О. Я. Шумського було засуджено, йому, зважаючи на його енергійний протест і готовність довести сфабрикований характер обвинувачень, прагнули віднайти нові «докази» провини. Щоправда, робилося це у оригінальний, хоча й типовий для сталінського правосуддя спосіб: позбавили волі за участь у одній «контрреволюційній» організації, а вже після цього зняли застарілі обвинувачення, висунувши нові (участь у створенні міфічного «Національного блоку»).

У згаданому листі до Сталіна О. Я. Шумський переконливо показав і те, як саме готувалися матеріали проти нього. Він наводить приклад із свідченнями колишнього «боротьбиста» М. М. Полоза, який вказав на приналежність Олександра Яковича до «Національного блоку», на те, що Шумський розповідав йому про зв'язок з німцями та поляками. Спростовуючи це твердження, О. Я. Шумський доводить, що ніякої зустрічі з М. М. Полозом він не мав, оскільки у вказаний у свідченнях день поїхав з Москви. Далі у листі читаємо: «Оголошенням мені свідчень Полоза й закінчилося це «викриття». Мене знов відправили у табір, де я зустрів Полоза. Природно, першим моїм запитанням було, чи правда, що він дав подібні свідчення. Крізь сльози та істеричний стогін я почув відповідь, що він «дещо подібне підписав...» В той же день я написав про цю розмову слідчому, щоб нагадати йому про якість добутих ним «викривальних» матеріалів (копію цього листа додаю). Поза сумнівом, працівники ДПУ й самі прекрасно знають характер і ціну всієї цієї нісенітници, але не в їх інтересах мене захищати».

У тому ж 1934 р., але трохи раніше, у серпні О. Я. Шумський написав листа начальнику секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Б. В. Козельському.

(Далі буде)

Одержано 1.07.91.

В данном разделе статья завершается повествование о борьбе с так называемым «националистическим уклоном» Н. А. Скрыпника. Идет речь о деле «Украинской военной организации», лидером которой был объявлен А. Я. Шумский.

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) *

Йдеться про арешт та допити Грушевського у справі так званого «Українського національного центру», сфабрикованій ДПУ УСРР на початку 1931 р. Висувається оригінальна версія причин звільнення та фактичного заслання вченого.

АРЕШТ

23 березня 1931 р. у Москві Грушевського було заарештовано. Ордер на арешт підписав заступник голови ОДПУ Г. Г. Ягода. Така «висока честь» зумовлювалася кількома причинами. Справою так званого «Українського національного центру» займалися працівники ДПУ УСРР. Ця «контрреволюційна» організація бачилася їм більш розгалуженою, ніж «СВУ». З планом розробки справи «УНЦ» було ознаявлено керівництво ОДПУ, і, очевидно, він настільки сподобався йому, що з'явилися задуми пов'язати «УНЦ» з «Трудовою селянською партією». Саме тому до цієї справи підключилися працівники ОДПУ, причому не рядові, а заступники голови управління Ягода та Мессінг й начальник секретно-політичного відділу Я. С. Агранов.

Не виключена можливість, що арешт Грушевського проводився саме під час його відрядження до столиці ще з однієї причини. Адже при поверненні на Україну у 1924 р. йому були видані на підставі рішення ВУЦВК охоронні листи. В одному з них зазначалося, що за клопотанням Української Академії наук Раднарком УСРР надає Грушевському право вільного проживання на території республіки, не ставлячи йому в провину і не пред'являючи ніяких звинувачень за колишню політичну діяльність. У зв'язку з цим «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає». Цей документ підписали Голова РНК УСРР Чубар та голова ДПУ УСРР Балицький. У архіві зберігається також охоронний лист за підписом Голови ВУЦВК Петровського аналогічного змісту, але без гарантій щодо недопущення арештів та обшуків¹. У ДПУ УСРР, яке очолював той же Балицький, мабуть, пам'ятали неприємності з спробою проведення обшуку у квартирі Грушевського влітку 1927 р. Тоді цей інцидент з ініціативи Скрипника обговорювався навіть на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У.

Грушевського було заарештовано на квартирі співробітника Архіву стародавніх актів Кравцова. Уповноважений ОДПУ, який проводив арешт, наступного дня в рапорті на ім'я Мессінга повідомляв про те, що під час обшуку ніяких компрометуючих матеріалів не виявлено. При слідуванні до комендатури Грушевський вів себе спокійно, весь час мовчав і звернувся лише з проханням викликати до його камери лікаря. Це ж саме власноручно записав Грушевський в анкеті заарештованого.

Оскільки арешт академіка був проведений на прохання ДПУ УСРР, заступник Агранова — Запорожець просив дозволу керівництва ОДПУ на конвоювання до Харкова керівника контрреволюційної організації «Український національний центр — Селянська партія» Грушевського. Незважаючи на хворобливий стан підслідного, його допити

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1991. — № 4, 5, 7—9.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 10.

тривали з 28 березня до 3 квітня 1931 р. Вже у перший день заарештований визнав свою належність до контрреволюційної організації «Український національний центр». До неї також входило чимало колишніх членів Центральної Ради та УПСР — Голубович, Христюк, Чечель, Шраг та інші. Грушевський рішуче засудив будь-які спроби боротьби проти Радянської влади і, розуміючи цілковиту абсурдність таких устремлень, обіцяв по можливості висвітлити всі аспекти діяльності вказаної організації і назвати всі сили, які різними шляхами ведуть збройну боротьбу проти СРСР.

На допитах Грушевський твердив, що був лише ідейним керівником організації. Йі «харківський центр» нібито інформував його тільки про принципові питання, а багатьох дрібниць він, можливо, не знав. Як ідеолог організації Михайло Сергійович вивчав міжнародне становище, раніше добивався прийому українських партій до II Інтернаціоналу. Після його повернення на батьківщину на чужині залишилися українські соціал-демократи. Для з'ясування позиції керівників II Інтернаціоналу в українському питанні Грушевський надсилав за кордон своїх емісарів. Зокрема, у 1925, 1927 і 1929 рр. з такою місією там побував Мазуренко. Він мав отримати інформацію про підготовку інтервенції проти Країни Рад, зустрічався з керівниками організації. Однак інформація виявилася малозмістовною.

У 1929 р. Мазуренко під час зустрічі з Винниченком одержав відомості про те, що напад на СРСР слід очікувати наступного року. При цьому невідомо, чи розмовляв Винниченко з Бріаном*, але інформація надходила від урядових кіл Франції. Отримані дані, продовжував розповідати Грушевський, змусили напружити всі сили, оскільки Галицька військова організація на чолі з Г. Косаком, яка входила до складу «УНЦ», мала стати своєрідною гвардією. В організації існувала повстанська трійка, до функцій якої входило й керівництво повстанцями. Серед кандидатів до неї називалися Христюк, Чечель і Шраг. Через кооператорів вони підтримували зв'язки із заможними елементами села, готуючи їх до повстання. У травні 1930 р. до Грушевського в Київ приїжджали Лизанівський та Голубович, вели тривалі бесіди про стан організації, її перспективи у зв'язку з проведенням колективізації та можливою інтервенцією. Керівний центр складався з есерів та есдеків. З іншими контрреволюційними організаціями, російськими зокрема, зв'язків не було.

Далі Грушевський визнав, що програма Української держави була написана ним, але не пам'ятав, де знаходиться її оригінал: у нього вдома чи у Лизанівського або Черкаського. Крім того, у Києві є документи за 1919—1924 рр. про закордонні зв'язки «УНЦ». Грушевський зобов'язався надати ДПУ текст програми й інші матеріали, що становитимуть інтерес для чекістів.

Грушевського допитували працівники центрального апарату ДПУ УСРР за участю Балицького. Слідство велося порівняно короткий час — близько тижня. Пред'явлені звинувачення підслідний майже одразу визнав і погодився щиро допомагати ДПУ. Хід розслідування контролював Ягода і давав постійно вказівки харківським колегам всіляко його прискорити. Грушевський знову був доставлений до Москви, і вже 4 квітня 1931 р. начальник секретно-політичного відділу Агранов доповідав Ягоді про те, що переговорив (виділено нами. — Р. П.) з академіком Грушевським — керівником контрреволюційного «Українського національного центру».

Відповіді останнього на поставлені запитання в цілому підтвердили факт існування цієї націоналістичної організації. Він визнав, що відігравав в «УНЦ» роль ідеолога і керівника завдяки своєму високому моральному авторитетові серед лівих кіл української інтелігенції,

* А. Бріан — міністр закордонних справ Франції.

а не політичним здібностям. Грушевський заявив, що з 1926 р. до Харкова не виїжджав. Зв'язок між ним та «харківським центром» здійснював Черкаський. До «центру» входили Лизанівський, Чечель, Шраг.

Агранов підкреслював, що Грушевський намагається применшити політичне значення ліквідованої організації, хоч підтвердив факт існування у Харкові повстанської трійки, а також відомості про те, що Галицька військова організація складалася з колишніх учасників Української галицької армії, які у 1920 р. перейшли на бік Радянської влади і були політичними емігрантами. Ці кадрові військові розглядалися як майбутня гвардія уряду «Соборної України». Проте значна частина галичан не знала, яку контрреволюційну роль повинна була відіграти їх організація у боротьбі українських націоналістів проти Радянської влади, за незалежність України. Багато з них розглядали свою організацію як товариство взаємодопомоги, вважали, що будуть боротися під радянськими прапорами проти поляків.

Грушевський також заявив, що на Україні є ряд комуністів, які сприяли членам нелегальної контрреволюційної організації, призначаючи їх на відповідальні посади, надаючи їм житло і т. д., не знаючи про існування конспіративного націоналістичного центру. Крім Яворського, колишнього члена ВУАН, виключеного з КП(б)У, він не знав жодного комуніста, залученого до організації. Вся діяльність «центру» в основному зводилася до консолідації націоналістичної інтелігенції (агрономів, інженерів, кооператорів, учителів та ін.), до підготовки кадрів і організації сил, здатних у разі воєнного зіткнення Радянського Союзу із західними країнами (або народного повстання) відстояти незалежність України і створити сильний націоналістично настроєний уряд.

За словами Грушевського, у 1922—1927 рр. керівники «УНЦ» поклали надії на можливість еволюції Радянської влади у бік капіталізму і остаточного її переродження, але з переходом до розгорнутого соціалістичного наступу, з початком ліквідації куркульства як класу перед українськими націоналістами виникло питання про необхідність вжиття якихось рішучих заходів. Далі наводилися вже відомі дані про поїздки Мазуренка за кордон, його зустрічі з Винниченком, Мазепою та Феденком.

«СВУ» оцінювалася Грушевським як центр реакційних елементів української інтелігенції. Розгром Радянською владою всіх виступів куркульства проти суцільної колективізації, успішне виконання п'ятирічних планів змусили український «лівий центр» перевірити свої сили і ґрунтовніше оцінити політичну ситуацію, яка склалася на Україні. З цією метою у травні 1930 р. ряд членів «центру» виїхав на місце. Зібрана ними інформація свідчила, що прошарки селянства, на які робив ставку «центр», були розбиті, деморалізовані і, безумовно, нездатні чинити серйозний опір Радянській владі. Деморалізованими виявилися і низові елементи української інтелігенції, яка залишалася опорою націоналістів на селі. Нелегальна організація продовжувала існувати «за інерцією», не маючи можливості стати на шлях негайної рішучої боротьби.

На думку Грушевського, ліквідація цієї нелегальної організації, капітуляція її керівників, зокрема і його самого, стала результатом поразки всіх контрреволюційних сил, які боролися проти Радянської влади на Україні. Він запевнив, що отриманий жорстокий урок є запорукою того, що ні він, ні його однодумці не стануть знову на шлях авантюри. Разом з тим Грушевський заявив, що головним завданням його життя була боротьба за незалежну, вільну Україну, а основним і одвічним ворогом України завжди вважав Польщу. Тому він не хотів, щоб закордонні вороги Радянського Союзу, особливо Польща, використовували у своїх цілях факт існування антирадянської нелегальної організації, яка об'єднувала ліві кола української інтелігенції. Орга-

нізація ліквідована, і це повинно залишатися «внутрішньою сімейною справою».

Наприкінці доповідної записки Агранов зазначав, що Грушевський кращим виходом з становища, що склалося, вважав своє звернення, підтримане заарештованими однодумцями, з листами до ряду українських діячів за кордоном. У цих листах він, торкнувшись мотивів, які штовхали українську інтелігенцію на боротьбу з Радянською владою до 1930 р., проаналізував би причини рішучої відмови від її продовження і розриву з тими елементами, які вперто наполягали на її необхідності.

У зверненнях до закордонних адресатів Грушевський повинен був відзначити, що колективізація сільського господарства і ліквідація куркульства не тільки не означають загибелі української культури, але, навпаки, приведуть до небувалого її розквіту, зростання добробуту широких народних мас; що успішне виконання п'ятирічних планів дасть можливість досягти небаченого рівня економічного розвитку країни. Грушевський запевнив, що зробить усе необхідне для того, щоб ліквідація контрреволюційної організації на Україні не була використана ворогами СРСР, і готовий дати відсіч будь-яким спробам відродження антирадянського націоналістичного руху в республіці.

Як бачимо, доповідна записка Агранова була складена за матеріалами харківських зізнань Грушевського. До того ж у розмові з Аграновим, яка не мала форми допиту, Михайло Сергійович підтвердив показання, зафіксовані у протоколах його допитів 28 березня — 1 квітня 1931 р. Однак доля Грушевського вирішувалася на вищих поверхах влади. Тому так опікувався його справою сам Ягода. 4 квітня 1931 р. близько 16 години Грушевський залишив будинок ОДПУ на Луб'янці, взявши на себе зазначені вище зобов'язання.

Проте він, мабуть, не поспішав їх виконувати, бо 14 квітня Агранов знову запросив Грушевського на бесіду з приводу його звернень до діячів українського національно-демократичного руху за кордоном. І тут трапилось несподіване. Грушевський заявив, що всі його свідчення, дані в ДПУ УСРР, не повністю відповідають дійсності. Зокрема, це стосувалося показань про нібито проведені у Харкові в 1924 р. і пізніше політичні наради членів двох угруповань українських есерів: першого — Лизанівського, Голубовича, Петренка та інших, які не залишали Україну, та другого — Чечеля, Жуковського, Шрага та інших реємігрантів. Грушевський на цих нарадах не був присутній, і про них йому нічого не відомо.

Щодо повстанства й існування повстанської трійки «українського центру», то ніякої організації, очолюваної близькими до нього колами, не було і ніяких повстанських тенденцій його друзі не дотримувалися. Не відповідали дійсності й свідчення про закордонні відрядження Мазуренка і його зустрічі з Винниченком у 1929 р. Щоправда, той дійсно виїжджав за кордон, але будь-яких доручень від Грушевського не одержував. Про цю поїздку останній дізнався лише з показань Мазуренка у ДПУ.

Тоді Агранов задав Грушевському запитання, відповідь на яке він, безперечно, знав наперед: що ж спонукало його дати свідчення, зафіксовані у протоколах допитів? Сивий академік розплакався і сказав: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я — старик, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного впливу до мене не застосовувалося. Але мені був пред'явлений цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я, як ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, без-

умовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Гр. Косака та інших. Мені пред'явили цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них».

Агранов зауважив, що ім'я Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях ряду його однодумців. На це Михайло Сергійович відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що й він сам, будучи переконаними у тому, що, даючи потрібні слідчому свідчення, полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі.

Тоді Агранов запитав: чому ж Грушевський у день приїзду до Москви в бесіді з ним підтвердив свої свідчення, які дав у Харкові. Той відповів, що зробив це за інерцією, у пригніченому стані, викликаному його арештом та проведенням слідства. Крім того, не вистачило духу і рішучості відмовитися від попередніх показань. Грушевський розповів, що на першому ж допиті у Харкові він заявив про свої зустрічі на Україні з друзями, між якими часто велися розмови на політичні теми. В ході бесід виявилось різко негативне ставлення до основних моментів політики Радянської влади, особливо до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу, в чому вони вбачали загрозу самому існуванню української національної культури. Проте слідчий заявив, що ці свідчення не можуть бути прийняті, і зажадав безумовного підтвердження даних, які містилися в справі.

Далі Грушевський запевнив, що ні він, ні його однодумці не виношували ніяких планів активної боротьби з Радянською владою. Ще зовсім недавно він дивився на Радянський Союз як на зорю світу, який оновлюється, але, дотримуючись народницьких традицій, злякався колгоспного руху і рішучого наступу Радянської влади на куркуля. Політичні хитання серед «лівих кіл української інтелігенції отримали сильний поштовх у результаті широких репресій проти українських націоналістів у зв'язку з процесом «СВУ» в 1930 р.»

На закінчення бесіди Грушевський зобов'язався в п'ятиденний строк підготувати проекти листів деяким українським діячам, що перебували в еміграції, та окремим чехословацьким вченим.

Немає сумніву, що Грушевський став жертвою перших агресивних дій системи сталінізму, яка набирала сили. Він яскраво уособлював, з одного боку, колишнього визначного політичного діяча, лідера Центральної Ради, а з іншого, — видатного представника старої української інтелігенції.

Свого часу його використали як могутній важіль боротьби в керівних колах академії. Коли процес «СВУ» блискуче вдався, було створено сценарій ще масштабнішої контрреволюційної націоналістичної організації. Прийшла черга Грушевського, якому й була «вказана честь» очолити «УНЦ».

Однак з огляду на долю інших учасників сфабрикованої справи можна вважати, що Грушевському пощастило. Досі невідомо, хто ж все-таки вніс серйозні корективи до сценарію «УНЦ»? Хто вивів з-під смертельного удару «голову» цієї організації? Аналіз наявного архівного матеріалу дає можливість припустити, що основну роль у захисті Грушевського відіграв Г. Ломов-Опоков. Відомий революціонер і діяч більшовицької партії, перший радянський нарком юстиції, а на початку 30-х років заступник голови Держплану СРСР, член ЦК ВКП(б) і ЦВК, він був родичем Грушевського по материнській лінії. Відомо, що після звільнення з-під арешту Михайло Сергійович кілька разів приходив до нього на квартиру.

У Москві Грушевський зустрічався також з Ф. Конаром, якого знав ще як львівського студента, і радився з ним у своїй справі. Щоправда, той одразу зателефонував Агранову і просив його порадити Грушевському не говорити зайвого. Не виключено, що Михайло Сергійович просив підтримки чи захисту і в тодішнього наркома фінансів

СРСР Гринька, інших керівних працівників — вихідців з України. Міг шукати сприяння й у Кагановича, який знав його.

Є підстави й для версій про те, що справа «УНЦ» не могла не привернути уваги Сталіна. Адже керівництво УСРР постійно радилося з ВКП(б) щодо ведення процесу «СВУ», з цього приводу Сталін навіть направив до Харкова спеціального листа.² Справа ж «УНЦ» була ще масштабнішою, і «керівником» її визнавався колишній голова Центральної Ради, відомий вчений, союзний академік. Навряд чи хтось інший, крім Сталіна, міг взяти на себе відповідальність не лише пом'якшити вирок, а й звільнити з-під варті «контрреволюціонера» Грушевського. Тим самим фактично зруйнувати добре опрацьовану «справу», позбавивши її імпозантної постаті. На певні роздуми саме у цьому напрямку наштотує й зміст листа дружини Грушевського до Сталіна, написаного в зв'язку з арештом дочки. У липні 1939 р. Марія Сильвестрівна писала «вождеві»: «Ви знали й цінили наукові заслуги мого покійного чоловіка, віддали належне пам'яті його і визнали цінність його наукових праць з історії. Висока авторитетна оцінка Ваша покійного чоловіка як вченого, праці якого за Вашим авторитетним визнанням є цінним внеском у радянську науку, цінним як невичерпний матеріал для молодих радянських істориків, дають мені підстави звернутися до Вас у зв'язку з горем, яке навалилося на мене».

На користь версії про втручання у справу Грушевського «високих інстанцій» свідчили і термінове переведення його до Москви, і поспішне звільнення. Причому в офіційних рапортах, направлених на ім'я Ягоди, вже йшлося не про допити, а про переговори з Грушевським. Навряд чи ОДПУ звільнило б Грушевського лише заради написання ним листів до діячів української еміграції. Це була б надто неадекватна плата за звільнення «голови» «УНЦ» і фактичне згортання справи, яка повинна була вилитися в яскравий процес розгрому «знахабнених ворогів».

Слідство щодо учасників «УНЦ» значно затягнулося. Гучного суду, на зразок процесу «СВУ», не вийшло. Лише на початку лютого 1932 р. колегія ОДПУ СРСР винесла вироки у справі 50 заарештованих. Вони звинувачувалися у спробах «встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки». У обвинувальному висновку зазначалося, що «УНЦ» — це блок українських і галицьких антирадянських партій і окремих груп, створений на базі «єдиного національного фронту» для боротьби з Радянською владою.

«Центр» виник ще у 1922—1923 рр. на базі об'єднання різних груп української контрреволюційної еміграції і діяв згодом на території України. На початку 1924 р. створився загальноукраїнський центр, а наприкінці 1926 р. цей блок остаточно оформився. Це був єдиний фронт української і галицької контрреволюції, який включав українські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії (УПСР, УСДРП), контрреволюційні елементи галицької еміграції, що стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

У 1924—1927 рр. «УНЦ» проводив широку організаційну роботу, спрямовану на консолідацію всіх антирадянських сил, їх проникнення в радянський апарат, захоплення командних позицій у кооперативному та господарському апаратах, державних, наукових і громадських установах, і створив розгалужену організацію з центром у Харкові.

Підкреслювалося, що шкідницька діяльність «УНЦ» у кооперативному апараті була спрямована на зміцнення куркульсько-капіталістичних і гальмування соціалістичних елементів села шляхом паплюження політики партії і Радянської влади у галузі сільськогосподар-

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 113.

ського кредитування, постачання машин і знарядь, виробничого кооперування, заготівель тощо.

Шкідництво на культурному фронті велося шляхом пропаганди антирадянських націоналістичних ідей серед селянства, у вузах і школах, в галузі художньої літератури, мистецтва і т. д.

В умовах розгорнутого наступу на капіталістичні елементи міста і села, колективізації сільського господарства, ліквідації куркульства як класу, краху надій на буржуазне переродження Радянської влади «УНЦ» за директивами емісарів капіталістичних держав (Франції, Польщі) та керівних кіл II Інтернаціоналу почав активну підготовку збройного повстання проти Радянської влади.

З цією метою «УНЦ» створив розгалужену мережу повстанських організацій по всій Україні, до яких входили куркульські та контрреволюційні елементи. «Центр» підтримував систематичний зв'язок з керівниками II Інтернаціоналу, розробив план збройного повстання, узгодивши його строки з початком іноземної інтервенції, вирішуючи питання про постачання зброї, підготовку терористичних і диверсійних актів тощо.

Йшлося також про встановлення «УНЦ» зв'язків з іншими контрреволюційними організаціями (Військово-офіцерська, Трудова селянська партія, Промпартія та інші), координацію заходів по підготовці повстання, проведення шпигунської роботи на користь капіталістичних держав.

У спеціальному розділі обвинувачення підкреслювалося, що «ініціативна роль у створенні контрреволюційної організації «Український національний центр» належить групі керівників УПСР — цекістів на чолі з проф. Грушевським».

Після розгрому петлюрівських армій і розпаду УНР частина членів ЦК УПСР емігрувала, інші ж залишилися на території Радянської України для ведення підпільної роботи. Однак всі вони зосереджували зусилля на підготовці збройного повстання на Україні.

Після краху надій на всеукраїнське повстання ідейні хитання серед українських емігрантських груп і контрреволюційних елементів, що перебували на території республіки, досягли найбільшої гостроти. За цих умов керівні кола української еміграції дійшли висновку про необхідність перебудови лав української націоналістичної контрреволюції. Відбулася консолідація емігрантських партій, які раніше конкурували між собою. Цією координаційною діяльністю керував голова так званої «Закордонної делегації УПСР» проф. М. Грушевський.

Список людей, які проходили у справі «УНЦ», налічував 50 осіб. Мабуть, його первісний варіант розпочинався з прізвища Грушевського, але згодом, за відомих вже читачеві обставин, воно було виключене з цього скорботного реєстру.

Тепер першими у ньому стояли прізвища колишніх членів ЦК УПСР, людей, близьких до Грушевського, — М. Ф. Чечеля, М. І. Шрага, В. О. Голубовича, В. П. Мазуренка, І. Н. Лизанівського та інших. Учасники «УНЦ» були підібрані таким чином, що майже всі вони у різний час зустрічалися з Грушевським: у дореволюційній Галичині, а доби Центральної Ради, у ВУАН тощо. Окремі з них ще у 1921 р. проходили за процесом членів ЦК УПСР.

Десятим у цьому списку значився колишній академік і член КП(б)У М. І. Яворський. У березні 1931 р. його заарештували у Ленінграді, як і Грушевського, возили на допит у ОДПУ СРСР. Після «виводу» останнього з справи Яворський залишився найбільш відомою постаттю серед учасників «УНЦ». Проте оголосити його «головою» вже не змогли, хоч у наступні роки в республіці серед керівників «УНЦ» слідом за Грушевським називався Яворський. Не забули внести до цього списку і найближчого помічника Грушевського професора Савченка.

Всі вони отримали різні строки (від заслання до 6 років ув'язнення), але сталінські часи пережили одиниці. В 1934—1941 рр. 33 з 50 знову були репресовані — 21 розстріляно, 12 подовжено строк ув'язнення. Яворський відбував «покарання» у сумнозвісному Соловецькому таборі і за ухвалою трійки НКВС по Ленінградській області у листопаді 1937 р. був розстріляний.

Грушевському ще у 1931 р. дозволили оселитися в Москві на правах академіка АН СРСР. До того ж він залишався дійсним членом ВУАН. Різкий поворот щодо нього у справі «УНЦ» завадив керівництву республіки поставити питання про позбавлення його академічного звання. Повернення на Україну було небезпечним і небажаним. І Грушевський опинився ніби в якомусь довгостроковому відраженні, а фактично — у вигнанні. Повторилася ситуація чимось схожа на дореволюційну, коли після заслання вченого до Симбірська і Казані йому дозволили проживати в Москві, де він мешкав аж до Лютневої революції. Тільки тоді Михайло Сергійович триумфально повернувся на Україну і став на чолі Центральної Ради, а тепер доля приведе його наприкінці 1934 р. до Києва для вічного спочинку на Байковій горі.

(Далі буде)

Одержано 30.06.91.

Речь идет об аресте и допросах Грушевского по делу так называемого «Украинского национального центра», сфабрикованному ГПУ УССР в начале 1931 г. Выдвигается оригинальная версия причин освобождения и фактической ссылки ученого.

О. В. Сухомлинська (Київ)

Міжнародні зв'язки педагогів України у 20-х — на початку 30-х рр.

Розповідається про зв'язки між педагогами України та їхніми зарубіжними колегами у 20-х—на початку 30-х років, що здійснювалися через міжнародний професійний учительський рух і розвивалися в трьох головних напрямках: безпосередні контакти, публікаторська діяльність, педагогічні взаємовпливи.

Інтенсивність і багатогранність міжнародних зв'язків у будь-якій сфері духовного життя народу завжди є показником демократизму соціально-культурних засад суспільства, його відкритості до всього нового, прагнення до збагачення, інтернаціоналізації, з одного боку, а з другого, — свідченням духовного злету й високого рівня власних культурних надбань. Це, на наш погляд, повною мірою стосується й процесу становлення та розвитку міжнародних педагогічних зв'язків у 20-х — на початку 30-х років на Україні, котрі з позицій сьогодення постають як надзвичайно багаті й плідні¹.

В ті роки молода українська педагогічна наука прагнула опанувати все цінне, що було в країнах Заходу. Незважаючи на те, що дореволюційна школа мала позитивні тенденції, а вітчизняна педагогічна наука — цінну прогресивну спадщину (праці К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, П. Ф. Лесгафта та ін.), радикально настроєне вчительство було схильне вчитися у зарубіжних колег, категорично відмовившись від усього дореволюційного досвіду. Поширення таких настроїв пояснюється ще й тим, що початок ХХ ст. ознаменувався на Заході сплеском загального інтересу до проблем педагогіки. Це сприяло виникненню там великої кількості різноманітних педагогічних течій, теорій і шкіл.

Про складний шлях пошуків українських педагогів писав у 1923 р. нарком освіти УСРР Г. Ф. Гринько. Він вважав, що, хоч Західна Європа і має в своєму розпорядженні загальну педагогічну теорію та досконалі методи і прийоми виховання, застосовує їх дуже обмежено. Влада ж Рад, на його думку, розкрила перед школою широкий простір для педагогічного експериментування, і тому радянські вчителі були зацікавлені в організації активних зв'язків з прогресивними науково-педагогічними колами Заходу². Тим більше, що передові педагоги Заходу також прагнули до контактів з радянськими вчителями.

Зв'язки та контакти між радянськими й зарубіжними освітянами відбувалися на різних рівнях і здійснювалися через багато каналів — Наркомос, Всесоюзне товариство культурного зв'язку, Комуністичний Інтернаціонал Молоді, Комінтерн, Профінтерн, Міжнародну організацію допомоги борцям революції. Вони були такі багатопланові й різноманітні, що важко в окремій статті всебічно висвітлити цей складний процес. До того ж деякі його аспекти вже аналізувалися в історичній

¹ Див.: Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє (Програма) // Слово і час.— 1991.— № 2.— С. 76.

² Гринько Гр. Наш путь на Запад // Путь просвещения.— 1923.— № 7—8.— С. 15—16.

літературі³. Автор даної публікації прагне розкрити розвиток стосунків між радянськими вчителями та їхніми зарубіжними колегами через міжнародний професійний учительський рух.

У 20—30-х роках прогресивні освітяни різних країн мали свою організацію — Інтернаціонал працівників освіти (ІПО)⁴. Саме через це об'єднання в довоєнні роки здійснювалися міжнародні педагогічні зв'язки, що розвивалися в трьох головних напрямках: безпосередніх контактах, публікаціях і педагогічних впливах.

Міжнародні контакти — різного роду зустрічі, відвідування, поїздки — між учителями відбувалися в основному на території нашої країни, куди педагоги з капіталістичних держав приїздили з допомогою ІПО. Ця організація, при всебічній підтримці Спілки працівників освіти, організувала в 1925 р. поїздки до Радянського Союзу двох делегацій західноєвропейського вчительства. За своїм складом, метою роботи, часом перебування в СРСР (різниця — два тижні) вони не відрізнялися одна від одної. Тому спинимося на діяльності однієї з них.

До складу першої делегації Інтернаціоналу працівників освіти ввійшли 39 учителів народної (початкової) школи з трьох країн — Бельгії, Німеччини та Франції. Серед них — 11 бельгійців, 16 німців і 12 французів. За партійною належністю делегати розподілилися так: 11 комуністів, 11 соціал-демократів, один незалежний соціал-демократ, один член німецької демократичної партії та 15 безпартійних⁵.

11 серпня 1925 р. зарубіжні гості прибули до Ленінграда, а 13 серпня — були вже у Москві. Вчителі столиці й широка громадськість влаштували їм теплу зустріч. У привітанні, опублікованому російською, німецькою та французькою мовами, зазначалося, що радянська педагогіка поряд з досягненнями має й недоліки, які необхідно подолати. Один із шляхів до цього — вивчення досягнень європейської культури, яка повинна стати «нездоланною зброєю в руках широких мас трудящих»⁶.

Розділившись на дві групи, делегати відвідали майже всі великі міста європейської частини РСФРР, а також Україну й закавказькі республіки.

22 серпня 1925 р. одна з цих груп прибула до тодішньої столиці УСРР — Харкова. Вона налічувала 25 чол. — 9 німців, 9 французів і 7 бельгійців (5 комуністів, 2 соціал-демократи, один демократ, решта — позапартійні). Очолив групу С. Дакселе — лівий соціал-демократ, учитель з м. Льежа⁷.

У Харкові делегатів приймали гостинно і широко. На мітингах і зустрічах, а також на сторінках республіканської преси зарубіжних колег вітали представники Наркомосу республіки, профспілки працівників освіти, педагогічної громадськості. У привітанні Всеукраїнського центрального правління працівників освіти підкреслювалося, що царизм протягом століть душив українську національну культуру. Революція ж відкрила широку дорогу для розвитку науки, літератури, мистецтва, освітньої справи на Україні. Приїзд до республіки зарубіжних педагогів, зазначалося далі, колективна праця з ними в галузі

³ Кулінч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 178—181; Безродний Є. Ф. З історії міжнародних зв'язків Радянської України в галузі освіти (1922—1928 рр.) // Укр. іст. журн. — 1977. — № 3. — С. 86—95; Кузьмин М. С. Международные связи наркомпросов советских республик (1921—1937) // Сов. педагогика. — 1983. — № 11. — С. 112—116.

⁴ Інтернаціонал працівників освіти діяв з 1920 р. до 1939 р. Докладніше про діяльність цієї організації див.: Сухомлинська О. В. З історії Інтернаціоналу працівників освіти // Укр. іст. журн. — 1986. — № 8. — С. 58—66.

⁵ Учит. газ. — 1925. — 13 авг.

⁶ Там же.

⁷ Народний учитель (орган Всеукраїнського правління спілки робітників освіти УСРР). — 1925. — 25 серп.

освіти будуть, без сумніву, сприяти створенню демократичної системи виховання дітей⁸.

Програма перебування в республіці вчителів із-за кордону була дуже насиченою. Українські освітяни прагнули показати своїм колегам усе, чого вони досягли самовідданою працею. Зарубіжні гості відвідали школи, дитячі містечка, клуби, будинки вчителя. Побували вони також і на підприємствах, в інститутах, Всеукраїнській Академії наук, Всеукраїнській бібліотеці (м. Київ), в театрах, музеях, на виставках, тобто знайомилися з усім життям республіки. Делегація відвідала колонію ім. О. М. Горького під Полтавою, де дістала повне уявлення про гуманістичну спрямованість системи навчально-виховної роботи з малолітніми правопорушниками, яку створив А. С. Макаренко⁹.

Перед від'їздом з нашої країни західноєвропейські педагоги прийняли спеціальну Декларацію. В ній відзначалося успішне здійснення в Радянському Союзі широкої програми виховання підростаючого покоління¹⁰.

Приїзд двох делегацій зарубіжних педагогів у нашу країну в 1925 р. та прийняті ними документи мали значний міжнародний резонанс. Відомий діяч французького й міжнародного вчительського руху, генеральний секретар Інтернаціоналу працівників освіти Жорж Коньйо (1901—1978 рр.), підкреслюючи значення Декларації, писав, що вона «справила сильне враження й викликала багато нових симпатій до радянської освіти, сприяла справжньому повороту серед західноєвропейського вчителства на бік СРСР»¹¹.

Що ж до поїздок делегацій радянських учителів за кордон, то через ІПО вони не відбувалися взагалі. Справа полягала в тому, що ця міжнародна організація не була фінансово забезпеченою, а профспілка працівників освіти СРСР не мала коштів на масові подорожі освітян.

Після повернення з СРСР на батьківщину члени делегацій західноєвропейських учителів опублікували в педагогічній пресі свої враження від поїздки до СРСР. Наприклад, учителі з Бельгії, Франції та Німеччини в листах до своїх київських колег високо оцінювали хід будівництва системи народної освіти в республіці, рівень професійної підготовки робітничої молоді, передавали братерське вітання робітникам «Арсеналу» та залізничних майстерень, дякували за чудові вечори художньої самодіяльності¹².

Завдяки поїздкам зарубіжних учителів до Радянського Союзу налагоджувалися контакти не тільки між педагогами, а й школярами, цілими дитячими колективами. Німецький учитель Ф. Шмідт у листі до колег з України розглядав міжшкільне листування як один із шляхів до практичної солідарності дітей робітників України й Німеччини¹³.

Багато матеріалів про поїздку західноєвропейських учителів до СРСР у 1925 р. надрукував бюлетень Інтернаціоналу працівників освіти¹⁴. Статті на цю тему з'явилися також у педагогічній пресі Бельгії, Німеччини та Франції. Наприклад, французькі вчителі майже в кожному номері свого журналу розповідали про радянську педагогіку і школу. Особливо приваблювала прогресивних освітян Франції ідея самоврядування школярів¹⁵.

Так на ґрунті контактів виник і розвинувся другий напрям педагогічних зв'язків — публікаторська діяльність, що ставила своєю ме-

⁸ Там же.— 23 серп.

⁹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 309, арк. 5 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁰ L'Internationale de l'enseignement.— 1925.— № 1 (oct.).— Р. 35.

¹¹ Cogniot G. Prométhée s'empare du savoir.— Paris, 1967.— Р. 177.

¹² Народний учитель.— 1925.— 15 верес.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 309, арк. 1—2.

¹⁴ L'Internationale de l'enseignement.— 1925.— № 1 (oct.).— Р. 32—38.

¹⁵ L'Ecole Emancipée.— 1925.— № 15 (oct.).— Р. 68.

тою виклад різних педагогічних концепцій. Загалом ІПО видав 12 книг і брошур, серед них 8 — це переклади на французьку, англійську, ісландську мови доповідей, виступів і статей радянських партійних та державних діячів, керівників профспілок, відомих педагогів. Найбільш помітними з них були випущені в 1925 р. брошури А. В. Луначарського «Завдання освіти в системі соціалістичного будівництва» (Промова на 1-му Всесоюзному з'їзді вчителів); М. І. Бухаріна «Вчителі і комсомол»; Г. Є. Зінов'єва «Учительство і пролетарська революція»; М. М. Пістрака «Фундаментальні проблеми трудової школи». Ідеї, що їх несла в собі ця література, викликали заінтересований відгук серед прогресивних учителів, які шукали в новій педагогіці відповіді на численні фахові та соціальні проблеми, що їх хвилювали. Останні регулярно виносилися на сторінки міжнародного бюлетеня «L'Internationale de l'enseignement» («Інтернаціонал освіти»). Спеціально для цього видання писали Н. К. Крупська та А. В. Луначарський. У 1931 р. бюлетень опублікував уривки з промови наркома освіти УСРР М. О. Скрипника, присвяченої впровадженню в республіці обов'язкового навчання для всіх дітей українською мовою¹⁶.

Крім офіційних видань, рядові члени ІПО з власної ініціативи створювали додаткові видання, в яких пропагувалися ідеї інтернаціональної демократичної педагогіки. Так, у 1923 р. спочатку в невеликому французькому містечку Сассело пар Баквіль (Sasselot par Bacqueville), а потім у Парижі почав виходити невеликий (10—12 сторінок) журнал на есперанто «Novaj Tempo» («Нові часи»), який згодом дістав назву «Internacia pedagogio revuo» («Міжнародний педагогічний журнал»). Він об'єднав педагогічний авангард з багатьох країн — людей, що прагнули створити науку про демократичне виховання підрастаючого покоління. На його сторінках, поряд з оригінальними статтями, вміщувалися уривки з творів, що належали авторитетам у галузі педагогіки, широко висвітлювалося міжнародне педагогічне життя та проблеми профспілкового вчительського руху¹⁷.

З 1926 р. з метою поширення за кордоном ідей української педагогіки республіканський учительський часопис «Шлях освіти» регулярно випускав (також на есперанто) інформаційний бюлетень «La vojo de Klerigo» («Шлях освіти»). Цей невеличкий листок — резюме кожного номера журналу — розповсюджувався в 33 країнах світу. Зарубіжні педагогічні часописи передруковували на своїх сторінках окремі статті з цього видання¹⁸.

У свою чергу, українська педагогічна преса надавала сторінки зарубіжним педагогам — членам ІПО — для викладу їхніх поглядів та ідей. Дійові й широкі зв'язки в цьому плані здійснював згадуваний уже журнал «Шлях освіти». При активному сприянні членів редколегії (зокрема Й. І. Зільберфарба) він налагодив і підтримував контакти із 113 організаціями, установами й окремими особами з 22 країн світу¹⁹, публікував оригінальні статті іноземних педагогів, переважно діячів ІПО, з найрізноманітніших питань теорії і практики виховання дітей. Близько двох десятиріч зарубіжні вчителі були постійними дописувачами журналу. Їхні кореспонденції друкувалися з примітками: «Від нашого спеціального кореспондента», «Спеціально для нашого журналу» та ін. «Шлях освіти» знали за кордоном, зокрема у Франції, де на початку 1924 р. він був найпершим радянським педагогічним часописом, з яким ознайомилися французькі вчителі²⁰.

З позицій сьогодення можна сказати, що серед матеріалів, з яких

¹⁶ L'Internationale de l'enseignement. — 1931. — № 1 (oct.). — P. 18—19.

¹⁷ Путь просвещения. — 1923. — № 1. — С. 261.

¹⁸ Зільберфарб Й. Наші міжнародні зв'язки // Шлях освіти. — 1927. — № 5. — С. 71, 73.

¹⁹ Там же. — С. 74.

²⁰ L'Ecole Emancipée. — 1924. — № 14. — P. 166.

ми виступали іноземні вчителі на сторінках «Шляху освіти», особливе значення мали публікації Селестена Френе (1896—1966 рр.) — відомого французького педагога, сільського вчителя, чії ідеї й практика дістали поширення в багатьох країнах світу. Відвідавши нашу країну в складі першої міжнародної вчительської делегації, він видав згодом у Франції книжку «Місяць з російськими дітьми». Це видання призначалося для старшокласників, «які починають цікавитися соціальними питаннями — в школі і в житті»²¹, і являло собою дорожні нотатки, написані доступно й захоплююче. Книжка користувалася у Франції великою популярністю.

Під час візиту до СРСР прогресивний французький педагог зав'язав тісні контакти з українськими освітянами. Тому багато статей С. Френе вперше побачили світ саме в педагогічній пресі України. Публікації сільського вчителя з Франції в журналі «Шлях освіти» (а це близько десятка статей) — логічні, яскраві й оригінальні.

Цікаво, що загальновідома нині програмна праця С. Френе «Друкарня в школі» вперше побачила світ в українському педагогічному журналі, а не у Франції. В передмові до статті редколегія відзначала: «Хай же робота передового французького педагога, яка не знайшла ще собі видавця на його батьківщині, з'явиться вперше в нашій радянській країні. ...Свіжа, жива, шукаюча думка передового педагога відчувається на всьому протязі цієї роботи і цілком заслуговує на те, щоб ми поставились до неї з повною увагою і зробили можливі практичні висновки»²².

У 1925 р. під егідою ІПО була створена Всесвітня есперантистська педагогічна служба. Французький учитель М. Бубу почав видавати на есперанто невеликий інформаційний бюлетень, який мав ту ж саму назву, що й згадана організація — «Tutmonda Esperantista Pedagogij Servo» (скорочено ТЕПС—ТЕПС). Адресований учителям усіх країн, він відображав соціальне й політичне обличчя освітянина народної школи, оскільки самі вчителі були його авторами, розповсюджувачами й пропагандистами. «Читачам нашого журналу бюлетень ТЕПС особливо добре відомий, — писала «Комуністична освіта»* в 1935 р. — Ось вже 10 років як з номера в номер у відділі закордонної хроніки значну частину матеріалу займають робкорівські листи ТЕПС... В бюлетені є також кореспондентський відділ, в якому подаються адреси вчительських, піонерських, шкільних та інших груп, а також окремих вчителів...»²³.

На сторінках журналу «Шлях освіти» друкувалися й праці англійських педагогів. Серед них насамперед слід назвати статті Ф. К. Мура — педагогічного секретаря англійської ліги працівників освіти й активного діяча ІПО. Разом з іншим прогресивним англійським педагогом М. Старром він у 1926 р. відвідав Україну, де зав'язав особисті контакти з місцевими освітянами й активно співробітничав з ними²⁴.

Діяльність ІПО сприяла також появі в українській пресі статей німецьких працівників освіти. Редколегія журналу «Комуністична освіта» знайшла оригінальний спосіб подачі цих матеріалів, який і сьогодні здається цікавим і перспективним. Друкуючи дискусійну з позицій радянської педагогіки статтю, журнал у тому ж номері вміщував не свою точку зору, а опонував її авторові критичною розробкою дослідника з тієї самої країни. Наприклад, ініціатор так званої «єдиної громадської» школи у передмісті Берліна Ф. Карзен поділився досві-

²¹ Freinet C. Un mois avec les enfants russes.— Paris, 1927.— P. 3.

²² Шлях освіти.— 1926.— № 11.— С. 103—104.

* Так з 1931 р. почав називатися журнал «Шлях освіти».

²³ Комуністична освіта.— 1935.— № 4—5.— С. 124.

²⁴ Мур Ф. К. Скаутський рух сьогодні // Шлях освіти.— 1929.— № 8—9.— С. 174—180; Мур Ф. К. Освітня політика англійського соціал-фашизму // Комуністична освіта.— 1931.— № 2—3.— С. 152—163.

дом її роботи з українськими читачами і зробив оптимістичні прогнози щодо перспектив діяльності таких шкіл у Німеччині²⁵. Критичний же аналіз цих ідей здійснив німецький педагог Ф. Ланге²⁶. Такий підхід до висвітлення тих чи інших думок показував радянським педагогам, що в одних і тих же країнах існують різні погляди на освіту та виховання підростаючого покоління, що навколо них ведеться боротьба.

У 1928 р. учителі з Англії, Бельгії, Німеччини, Франції розповіли на сторінках українського журналу про розвиток у своїх країнах шкільного (навчального) кіно. Ця тема була актуальною й для радянських освітян, бо відповідала їх пошукам активізації навчально-виховного процесу.

Таким чином, особисті зустрічі й контакти вчительства різних країн викликали у нього бажання поділитися своїми поглядами, ідеями, думками про виховання на сторінках педагогічної преси. Ці публікації мали не тільки описовий, а й науково-пізнавальний характер, що й приводило, зрештою, до взаємного ознайомлення вчителів різних країн з демократичними педагогічними ідеями. С. Френе, наприклад, часто говорив про безпосередній вплив радянської педагогіки на французьку школу, який здійснювався через ІПО. Він вважав, що тільки завдяки цьому впливові у французькій народній школі набули прав громадянства самоврядування та спільне навчання хлопчиків і дівчаток²⁷.

У свою чергу, відомий радянський педагог С. Т. Шацький, який репрезентував учителів СРСР на багатьох конгресах ІПО, високо оцінював творчий доробок С. Френе, бував у його сільській школі, обмінювався досвідом і використовував деякі творчі знахідки французького педагога у своїй практиці²⁸. Можна з певністю сказати, що й зарубіжний досвід шкільного кіно був використаний у 20—30-ті роки радянською школою²⁹.

Отже, у 20-х — на початку 30-х років було закладено основи багатих традицій міжнародних педагогічних взаємин, які сьогодні потрібно творчо використовувати й розвивати. Адже, на жаль, уже з середини 30-х років участь українських педагогів у міжнародних учительських контактах звелася до пропагандистських і популяризаторських функцій, що було притаманне ідеологічному напрямку радянського суспільства. Причому вони подавалися в апологетичному дусі, а творчо-асиміляторська функція, яка збагатила й розширила діапазон взаємовпливу вчительських зв'язків, повністю зникла з педагогічного небосхилу.

Одержано 20.05.91.

Рассказывается о связях между педагогами Украины и их зарубежными коллегами в 20-е — начале 30-х годов, которые осуществлялись через международное профессиональное учительское движение и развивались в трех главных направлениях: непосредственные контакты, публикаторская деятельность, педагогические взаимодействия.

²⁵ Карзен Ф. Єдина школа в Нойкельні // Комуністична освіта.— 1931.— № 2—3.— С. 189—202.

²⁶ Ланге Ф. Теорія та практика нойкельнської «громадської» школи // Комуністична освіта.— 1931.— № 2—3.— С. 202—203.

²⁷ Френе С. Французька педагогіка за останнє десятиріччя // Шлях освіти.— 1927.— № 11.— С. 163.

²⁸ Freinet C. Naissance d'une pédagogie populaire.— Cannes, 1965.— Т. 11.— Р. 9.

²⁹ Кудокочев І. Науково-методологічна робота Наркомосу // Шлях освіти.— 1928.— № 11.— С. 172, 176.

О. Л. Лещенко (Київ)

З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні

У повідомленні розглядаються витoki і результати руху українських канадців на підтримку будівництва нового життя в УСРР у 20-х роках. Розкриваються масштаби і значення такої найвищої форми солідарності, як рееміграція в Україну з метою створення тут сільськогосподарських комун. Змальовано не тільки позитивні, а й негативні моменти, сумний фінал багатьох комун і комунарів у часи колективізації.

У вересні 1991 р. виповнилося 100 років з часу початку української еміграції до Канади. Гнані злиднями й лихоліттям сини і дочки України були змушені залишати рідний край і шукати кращої долі за океаном. По-різному складалося їх життя на новій землі, проте в серці й пам'яті цих людей завжди залишалися рідні села, поля, хатини під солом'яними стріхами, солов'їна мова. Багато емігрантів з України вважали своє перебування на чужині тимчасовим і не полишали думки про майбутнє повернення на Батьківщину.

Перебуваючи далеко за океаном, українські канадці вболівали за долю рідної землі, що спонукало їх до започаткування й розвитку руху солідарності, досить масового, емоційно забарвленого й результативного. Дослідники мають шукати пояснення цьому феномену не на шляхах гасел чи політичних прихильностей, а на основі наукового аналізу ситуації 20-х років та достовірних фактів і процесів.

Заслужують на увагу такі основні мотиви, якими керувалися канадські трудящі українського походження, організовуючи різноманітні виступи на підтримку Радянської України.

По-перше, почуття патріотизму, причетності до долі українського народу, усвідомлення себе його живою, хоч і відокремленою частиною. Таке почуття для значної частини українських канадців плекалося впродовж усього часу їх перебування за океаном, надто в зазначені роки, коли спомини про старий край були ще зовсім свіжими й ятрили душу.

По-друге, розвинута на той час солідарність трудящих в обстоюванні своїх соціальних і національних прав, боротьбі проти експлуатації, здириництва, злиднів, за гідне робочої людини існування. Соціал-демократія запропонувала привабливі гасла єдності трудящого люду, консолідації його сил у світовому масштабі, а Жовтнева революція 1917 р. і встановлення Радянської влади в Росії і на Україні піднесли інтернаціоналістський рух на вищий щабель. Саме виникнення та існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, поява нової формації, радикальні зміни в економіці, політиці та ідеології привертали увагу і симпатії багатьох людей.

По-третє, досить поширений тоді революційний романтизм мас, переконання в можливості за небачено короткий строк побудувати соціалізм як царство праці, свободи і соціальної справедливості. Плекалася глибока віра в справжній народний характер нової влади на Україні, що мала служити державному, соціальному, національному та культурному відродженню українського народу. Багато прихильників здобула ідея неминучості, а, отже, свідомого сприйняття і додання тимчасових труднощів і ущемлень заради «світлого майбутнього». Прапори пролетарської солідарності на той час ще не були заплямовані злочинами системи, сталінським терором, голодом і фальсифікаціями.

22 червня 1921 р. Рада Праці та Оборони (РПО) прийняла постанову «Про американську промислову еміграцію»¹⁻³, що передба-

¹⁻³ О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921—1925 гг.) // Ист. архив.— 1961.— № 4.— С. 51.

чала приїзд великих груп промислових і сільськогосподарських працівників, частина з яких мала осісти на Україні.

Прилучення канадських трудящих до руху солідарності потребувало від його учасників певної рішучості й наполегливості, оскільки офіційні власті Канади не схвалювали встановлення контактів громадськості з «більшовицькою державою». Відверто негативне ставлення із зрозумілих причин демонстрували також ті новоприбулі емігранти другої хвилі, які боролися проти Радянської влади на Україні і зазнали невдачі.

Власне рух солідарності серед українських канадців зародився ще в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні. Він поєднувався з виступами широких кіл громадськості країни і знаходив вияв у вимогах припинити втручання Антанти у внутрішні справи Росії, відкликати з експедиційного корпусу союзників 4,5 тис. канадських військовослужбовців, які перебували у районах Архангельська та Владивостока (вони були виведені звідти в червні 1919 р.), визнати Радянську Росію. З припиненням воєнних дій змінився спектр вимог, з'явилися нові гасла, зросли масштаби гуманітарних зв'язків.

Згуртуванням сил, що прагнули будь-яким чином допомогти Україні, займалася створена в березні 1918 р. прогресистська організація — Український робітничий дім у Вінніпезі, яка згодом перетворилася на Товаришення Український робітничий дім (СУРД), а з 1924 р. називалася Товариство Український Робітничо-Фермерський Дім (ТУРФДім). Велику роль у цій справі відіграв їх друкований орган — газета «Українські робітничі вісті», що виходила в 1919—1937 рр. Становлення руху солідарності проходило паралельно з виховними, освітніми та культурно-мистецькими заходами, що сприяли підвищенню рівня свідомості трудящих, зростанню їх патріотичних почуттів та бажання надати допомогу українському народові. Істотний внесок у розвиток руху солідарності зробило також Робітниче Запомогове Товариство (РЗТ), створене в жовтні 1922 р. у Вінніпезі на інтернаціональній основі.

Першою значною акцією українських канадців у цей період стала їх участь в загальноканадській кампанії допомоги Радянській Росії у зв'язку із стихійним лихом — посухою 1921 р. На мітингу у Вінніпезі 7 серпня 1921 р. різні робітничі організації заснували Комітет допомоги голодуючим у Радянській Росії. До його складу ввійшли представники Одної Великої Юнії, Соціалістичної партії Канади, відділів УРД у Вінніпезі та Іст-Килдонані, Російського Прогресивного Клубу, Товаришення Технічної Помочі Совітській Росії, Ліги Робітничої Молоді, Товариства ім. І. Котляревського, Соціалістичної Робітничої Федерації та Єврейського Робітничого Союзу. Комітет звернувся до всіх робітників і фермерів Канади із закликом надати допомогу, головним чином зерном, голодуючим у Радянській Росії. У його відозві до учасників мітингу, який організував 21 серпня відділ УРД у Вінніпезі, зазначалося: «Робітники! Наших товаришів у першій робітничо-селянській республіці навістило велике нещастя. З причини великої посухи і неврожаю в надволзьких провінціях 20-ти мільйонам людей загрожує голодна смерть, якщо не наспіє скоро поміч. Голод веде з собою союзників — різні пошесті. Загрожені товариші кличуть до працюючого люду всіх країв о негайну поміч. Тож поспішім з тою поміччю, они заслужили її в важкій боротьбі за долю пролетаріату всього світа»⁴.

Відділи УРД, створені в різних місцевостях, жваво відгукнулися на цей палкий заклик, розгорнувши збирання коштів на допомогу голодуючим. Повсюдно в Канаді виникали комітети допомоги. Якщо спочатку цією справою займалися в основному емігранти, то поступово до неї прилучалося дедалі більше демократично настроєних канадців, що

⁴ Українські робітничі вісті (Вінніпег).— 1921.— 20 серп.

свідчило про перетворення кампанії на одну з наймасовіших і найпопулярніших того періоду. Навіть представники найвищих кіл держави не залишились осторонь цієї гуманної акції. Зокрема, лідер лібералів Макензі Кінг, ставши прем'єр-міністром Канади, зайняв посаду президента Фонду порятунку дітей. Віце-президентами цього фонду стали: Артур Майєн—національний лідер консервативної партії, Томас Крерар— національний лідер прогресистської партії і Родольф Лем'є— представник франко-канадців. Федеральний уряд виділив 17,3 тис. фунтів стерлінгів для врятування дітей Росії.

Вже наприкінці 1921 р. представник Товариства Червоного Хреста Радянської Росії одержав зібрані Комітетом допомоги голодуючим кошти і закупив на них та відправив на батьківщину 247,6 тис. фунтів яловичини. Вантаж у 1238 діжках був розміщений на борту судна «Істпорт» разом з іншими товарами першої необхідності на суму 125 тис. доларів⁵, яке доставило його в Росію. Протягом 1922—1924 рр. до Радянської країни були відправлені кошти і товари на загальну суму понад півмільйона доларів.

Українські робітники і фермери Канади, допомагаючи голодуючим Поволжя, одночасно проводили збирання коштів для голодуючих на Україні. «Не відтягуючись від участі і помочі Поволжю, — зазначала газета «Українські робітничі вісті», — ми в той же час вдвоє напружимо свої сили, щоб допомогти голодуючим Радянської України»⁶. Для них було зібрано понад 10 тис. доларів. Таку ж фінансову допомогу надали їх земляки із США.

На IV з'їзді СУРД (15—18 січня 1923 р.) Матвій Попович за дорученням Екзекутивного Комітету доповідав про успішне проведення кампанії створення фондів для допомоги голодуючим Поволжя та України. На цьому ж з'їзді вперше обговорювалося питання про надання технічної допомоги Радянській Україні. Промови представників Комітету технічної допомоги Радянській Росії Данильченка та Супруна викликали жваву дискусію, в ході якої наголошувалося, що технічна допомога має бути належним чином організована, особливо виїзд людей з Канади, які прагнули працювати в агро-культурних комунах, що тоді створювалися на Україні.

На цьому ж з'їзді було створено Комітет технічної помочі Радянській Україні (КТПРУ), що мав на меті здійснення таких завдань— експорт техніки та сільськогосподарських знарядь, організацію технічно освічених груп з кваліфікованих робітників — членів СУРД і РЗТ, ЦК КТПРУ одержав повноваження звернутися до Центрального Бюро Товариства технічної допомоги Радянській Росії (ТТДРР) в Нью-Йорку, щоб воно визнало КТПРУ в Канаді як свою секцію.

Кампанії допомоги голодуючим та технічного сприяння Радянській Україні набули в Канаді масового характеру і стали потужним фактором політичної активності. Бажання надати негайну та дійову допомогу було таким палким, що виник рух за відправку на Радянську Україну добровольців з своїми сільськогосподарськими машинами та механізмами. У цій вищій формі солідарності брали участь українські канадці, які не забули рідного краю, прагнули допомогти підняти з руїн його сільське господарство, конкретною працею сприяти будівництву нового суспільства.

Відомий український письменник і драматург Мирослав Ірчан (Андрій Бабюк), який жив і працював у Канаді в 1923—1929 рр., у своїх нотатках «Канадська Україна» та «З прерій Канади в степи України» показав, як сама підготовка до виїзду в СРСР перетворювалася на яскраву демонстрацію солідарності канадських трудящих з робітниками і селянами Країни Рад.

⁵ Там же.— 21 груд.

⁶ Там же.

Згідно з циркуляром Вищої Ради Народного Господарства РСФРР від 26 липня 1922 р. організацією виїзду сільськогосподарських і частково промислових груп займалося ТТДРР у Нью-Йорку, створене ще в 1919 р. Воно комплектувало такі групи, дбало про одержання віз, організовувало безмитне ввезення до Радянської держави техніки та різноманітного реманенту⁷. Дія зазначеного циркуляра поширювалась і на Україну.

При рееміграції рекомендувалося враховувати той факт, що в умовах нової економічної політики комуні мали право брати в оренду землю чи промислові підприємства, самостійно розпоряджатися виробленою продукцією. При виїзді з Америки групи повинні були мати кошти для оплати витрат на перевезення вантажів до місця проживання і життя до одержання першого врожаю. Борошно рекомендувалося не везти, оскільки його дешевше придбати на місці. Представники сільськогосподарських комун спочатку підбирали земельну ділянку (найчастіше це були колишні поміщицькі землеволодіння), підписували договір у Москві і тільки після цього викликали основну групу.

Ідея про можливість участі у створенні комун виникла в Канаді восени 1921 р., коли активісти робітничо-фермерських організацій у Вінніпезі, здебільшого вихідці з Галичини та Буковини, створили гурток для тих, хто виявляв бажання надати допомогу у відбудові економіки Радянської країни і з цією метою створити зразкове господарство — комуну — на Україні. Майбутні комунари готувалися до виїзду ґрунтовно — проводили збирання коштів на придбання техніки, оволодівали будівельною справою, навчалися водінню трактора та автомобіля.

Члени гуртка в Монреалі, до якого входили в основному емігранти з Поділля, Волині та Київщини, формували «Бойовий загін на боротьбу з розрухою в Радянських Республіках», навчалися слюсарній та ковальській справі. Обидва гуртки незабаром об'єдналися і створили «Першу робітничу агрикультурну групу комунарів з Канади». На зібрану 31 тис. доларів вона придбала 3 трактори, сівалку, молотарку, 2 вантажних автомобілі, спеціальний одяг, лопати, намети, насіння, взуття та продукти харчування. 10 березня 1922 р. експедиція на пароплаві «Полонія» відпливла з Нью-Йорка разом з американцями російського та українського походження, які направлялися до Тамбовської губернії⁸.

Група українських канадців прибула морським шляхом до Риги, а звідти залізницею дісталася до Москви, де їх чекали перші розчарування. Сподівання на урочисту зустріч в столиці виявилися марними. Як виявилось, вони даремно вивчали текст «Інтернаціоналу». Їх ешелон два тижні тримали на запасних коліях, бо залізниця була неспроможна пропустити до Харкова потрібну кількість поїздів. Хоча реемігранти були готові побачити розорену війною країну, проте масштаби руйнувань і нестатків вразили їх. Оскільки наступала весна — найвідповідальніша пора для хліборобів, вони наполягали на швидкому відправленні їх з Москви до місця постійного поселення.

28 квітня 1922 р. канадські переселенці прибули на станцію Мигаєве Тираспольського повіту Одеської губернії і розташувалися у селищі Мигаї в колишньому фільварку багатого німецького колоніста Келлера. Група складалася з 52 чол., мала 3 трактори, 6 плугів, 7 борін, 5 сівалок, 2 вантажних автомобілі, достатню кількість харчів, одягу, взуття, навіть посуду. Наймолодшому поселенцю — Михайлові Ос-

⁷ Вестник о-ва технической помощи Сов. России Соединенных Штатов и Канады.— 1922.— № 11.— С. 3.

⁸ Кравчук П., Тарновський М., Толочко Л. Великий Жовтень і українська еміграція.— К., 1977.— С. 31—38; Ірчан М. Вибрані твори в 2-х т.— К., 1958.— Т. 2.— С. 376.

тафійчукові було тоді 24 роки, найстаршому — Юхиму Соломку — 45⁹. Забезпеченість комун живим та неживим інвентарем становила 90%¹⁰.

Навесні 1923 р. до мигаївських комунарів приєдналася друга група канадців (40 чоловіків, 28 жінок та 36 дітей), яка доставила додаткову кількість сільськогосподарської техніки та реманенту¹¹. До 1925 р. коммуна налічувала 159 членів, з них—49 місцевих жителів.

Оскільки комун не тільки брали участь у відбудові зруйнованого господарства, а й мали стати зразками раціональної організації та високопродуктивної праці, то й відбір у комунари проводився ретельно. Кандидати до них — кваліфіковані працівники — повинні були мати відповідні рекомендації робітничо-фермерських організацій США і Канади, лояльно ставитися до Радянської влади. Члени майбутніх комун давали спеціальну розписку про усвідомлення труднощів, які доводиться долати у розореній війною Країні Рад, і зобов'язувалися брати достатню кількість засобів (гроші, інструмент, машини, харчі та одяг) для забезпечення себе та своїх рідних принаймні на рік¹². Центральне бюро ТТД СРСР в листі, надісланому своїм відділам у США і Канаді, попереджало, що «в СРСР немає ще молочних рік та кисільних берегів», що країна поселення «чекає того відданого їй працівника, який, незважаючи на всі злигодні й труднощі, зможе використати для спільного добра її багатства»¹³.

Ретельний підбір комунарів позитивно позначився, зокрема, на результатах діяльності комун в Мигаях. Її члени за короткий строк збудували кузню, столярню, посіяли пшеницю, ячмінь, кукурудзу, впорядкували житло, навели порядок у парку. Вже через два місяці після їх поселення відвідувачі були приємно вражені очевидними змінами в Мигаях — садиба поміщика знову стала охайною, скрізь дотримувалася порядок. Комунари відкрили школу, в якій навчалися їх діти та учні з навколишніх сіл. Здобутки поселенців у Мигаях гідно оцінив Радянський уряд. Згідно з рішенням Президії ВЦВК від 9 листопада 1922 р. Канадська агрокоммуна стала називатися «Першою Канадською зразковою сільськогосподарською агрокоммуною ім. В. І. Леніна». Їй виділявся земельний наділ площею 1500 десятин¹⁴.

Ентузіазм, з яким комунари взялися до роботи з першого дня перебування на Україні, зумовив непогані результати господарювання — за рахунок урожаю 1922 р. вони повністю забезпечили себе продуктами харчування на цілий рік. На осінь 1924 р. у них було 46 коней, 210 свиней. На цей час вони спорудили механізований склад для зберігання 75 тис. пудів зерна, свинарник, паровий млин.

Однак процес становлення комун в Мигаях виявився складним. Смерть у серпні 1922 р. від висипного тифу найдосвідченішого, авторитетного її політичного лідера М. Романюка призвела до чвар і розбрату в лавах комунарів. Новий голова Ю. Соломка, хоча й виявляв наполегливість, викликав невдоволення працівників авторитарними методами правління. Під тиском громади він змушений був разом з дружиною виїхати на рідне Поділля. Вийшов з комуні коваль Заклієвський. Оголосив про намір повернутися до Канади сторож Кушнір, якого звинувачували у крадіжці цегли з метою її обміну в німців-колоністів на вино¹⁵. Новий голова М. Білинський проводив тверду лі-

⁹ Ключник О. Г. Мигаївські комунари: Документальний нарис.— Одеса, 1972.— С. 4.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 935.

¹¹ О. Г. Ключник називає іншу кількість прибулих — 34 чоловіки, 14 жінок, 30 дітей (Ключник О. Г. Назв. праця.— С. 13).

¹² Ист. архив.— 1961.— № 4.— С. 55.

¹³ Там же.— С. 62.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 275.

¹⁵ Ключник О. Г. Назв. праця.— С. 29, 37.

нію і добився відхилення зборами клопотань комунарів про повернення.

Неефективними виявилися також експерименти із зрівняльними формами оплати праці реемігрантів (15 крб. на рік, 30 коп. на день, харчі та одяг надавалися безкоштовно). Всі члени комуни одержували порівню, незважаючи на різний трудовий внесок і неоднакову активність в процесі виробництва. «Зрівнялівка» не сприяла зростанню продуктивності праці та виявленню ініціативи і винахідливості.

Попри серйозні матеріальні та організаційні труднощі і навіть голод, що охопив південні губернії України взимку 1922—1923 рр., рух солідарності набирив сили. Саме в цей час у Канаді розгортався процес комплектування комун, зокрема у Ванкувері, Летбриджі, Вінніпезі, Саскатуні, Торонто, Коулмені, Едмонтоні, Принс Руперті, Кенморі, Калгарі та інших місцевостях¹⁶.

Доречно зазначити, що саме тоді виникла ідея безпосередньої допомоги Україні. Уповноважений представник УСРР у справах рееміграції в Німеччині В. Ауссем 23 січня 1922 р. в листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що робітники-українці, які входять до «Товариства технічної допомоги Радянській Росії» (ТТДРР), ставлять питання про організацію окремого товариства технічної допомоги Радянській Україні. «Поки що це питання обговорюється в порядку дискусії, — зазначав він. — Відповідальні працівники-комуністи з Америки звернулися до нас із запитанням, яка наша думка з цього приводу і яку їм позицію зайняти. У випадку, якби було визнано бажаним утворення такої організації, то просять вказати, які фахівці для України становлять найбільший інтерес (кравці, шахтарі, слюсарі і т. д.)»¹⁷. У зв'язку із створенням союзної держави Товариство технічної допомоги СРСР почало працювати з червня 1923 р.

У часи великої скрути й нестатків за долю українського народу вболівали й представники інших політичних поглядів та переконань. Перебуваючи в еміграції, колишній голова Центральної Ради, видатний історик М. С. Грушевський обстоював необхідність надання продовольчої допомоги Україні. Як голова союзу «Голодним України», створеного у Відні, він у листопаді 1922 р. одержав від «Українського Червоного Хреста в Канаді» листа і 100 канадських доларів. Ці кошти були передані до каси союзу «Голодним України» з метою придбання харчів та відправлення їх уповноваженому в Києві члену Академії наук, що мав розподіляти посилки між співробітниками ВУАН. В листі, надісланому 24 грудня 1922 р. до «Українського Червоного Хреста в Канаді», М. С. Грушевський зазначав: «Бажаючи якнайкращого успіху Вашій акції на користь старого краю, прошу й надалі не забувати Великої України. Знаю нужду і потреби Галичини. Але положення наших братів у більшовицькій окупації безмірно гірше і страшніше через неможливість якої-небудь громадської запомогової організації. Відчувають це брати-галичани і складають для них навіть у своїх тісних обставинах, і ви повинні йти за їх прикладом»¹⁸.

Отже, навіть непрямою шляхом допомога з Канади потрапляла на Наддніпрянську Україну. Відомості про такі благододні вчинки патріотично настроєних українських емігрантів до недавнього часу замовчувались офіційною історіографією в УРСР або ж витлумачувалися упереджено.

Як зазначалося вище, членами реемігрантських груп, які прямували на Україну, були особи переважно лівої орієнтації, що зумовлюва-

¹⁶ Вестник о-ва технической помощи Сов. России Соединенных Штатов и Канады.— 1922.— № 11.— С. 7.

¹⁷ Архів Інституту політичних досліджень ЦК КПУ, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 6.

¹⁸ Нова Україна (Прага).— 1923.— № 5.

до їх симпатії до Радянської влади, готовність звияжною працею сприяти становленню і зміцненню народного ладу. Варто також підкреслити, що часто комуни створювалися за рахунок об'єднаних груп з Канади і США, а, отже, мали інтернаціональний характер.

Про першу канадську агрокомуна ім. Леніна збереглося більше відомостей у зв'язку з тим, що вона була «флагманом», її відвідував і детально описував визначний український письменник і публіцист Мирослав Ірчан. Про інші подібні об'єднання містяться лише згадки в наукових або публіцистичних творах.

Загалом згідно з доповідною запискою Народного комісаріату земельних справ УСРР наприкінці 1923 р. на Україні налічувалося 8 комун і окрема група канадських духоборів, що прибула як переселенська громада¹⁹.

У 1923 р. на Україні існували такі комуни:

1. Перша канадська агрокомуна (с. Мигаї Гросулівського району Тираспольського повіту Одеської губернії) заснована навесні 1922 р., 1500 десятин землі (1 десятина=1,1 га), забезпеченість тягловою силою 90%, технікою та реманентом — 90%.

2. Друга канадська комуна «Хлібороб» (с. Тихий Став, Широківський район, Криворізький округ, Катеринославська губернія) заснована в квітні 1923 р., 1130 десятин землі, забезпеченість — 30%; створена відділами ТТДРР у містах Вінніпег, Монреаль і Саскатун.

3. «Нива трудова» (хутір Володимирівка, Апостолівський район, Криворізький округ, Катеринославська губернія) заснована в квітні 1923 р. на основі колишнього маєтку поміщика Шефера, 850 десятин, забезпеченість — 25%.

4. Комуна ім. Джона Ріда (с. Шереметка, Вінницький округ, Подільська губернія) заснована в лютому 1922 р., 157 десятин, забезпеченість: тягловою силою — 90%, технікою та реманентом — 100%.

5. «Червоний прапор» (Миколаївський округ, Одеська губернія) заснована восени 1922 р., більшість її членів прибули в березні 1923 р., 2243 десятини, забезпеченість — 60%. З жовтня 1923 р. була переведена в радгосп ім. В. І. Леніна на Херсонщині поблизу с. Козацьке Бериславського району.

6. «Червоний промінь» (села Яселка та Дмитрівка, Очаківський район, Миколаївський округ) заснована в жовтні 1923 р., 740 десятин. Наприкінці 1924 р. переїхала в Софіївський район Запорізького округу.

7. «Новий світ» (Таращанський повіт, Київська губернія) заснована у вересні 1922 р. в результаті злиття сільськогосподарських комун Калгарі (Альберта, Канада) та Чікаго і Клівленда (США), 790 десятин, забезпеченість: тягловою силою — 65%, технікою та реманентом — 70%.

8. Сільськогосподарська комуна «III Інтернаціонал» (с. Чернянка, Каховський район, Херсонський округ, Катеринославська губернія) заснована 18 липня 1923 р. на базі об'єднання двох комун — «Новий лад», переведеної з Сибіру, в якій були здебільшого колишні партизани, що боролися проти Колчака, та «Луна», започаткованої у Філадельфії (США). Комуни було відведено 1981 десятину землі та передано державою в оренду ще 111 десятин. Разом з дітьми в комуні налічувалося понад 400 чол., у тому числі 152 українці, 156 росіян, 53 німці, 39 угорців, 4 євреї, 4 англійці.

9. Незалежні канадські духобори (Мелітопольський повіт, Катеринославська губернія) прибули у вересні 1923 р.²⁰

Канадо-американські комунари відігравали велику роль у популяризації тогочасної передової технології в сільськогосподарському ви-

¹⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 935.

²⁰ Там же.

робництві, особливо механічного обробітку ґрунту та вирощування зернових культур, сприяли створенню інфраструктури для забезпечення нормальних умов життя та праці землеробів — будували місцеві електростанції, хлібопекарні, пральні, цегельні заводи, фабрики і цехи по переробці сільськогосподарської продукції, побутові майстерні та пункти ремонту сільськогосподарської техніки і реманенту. У багатьох випадках комуні, створені українськими канадцами та американцями, були зразковими господарствами, своєрідними «маяками», які позитивно впливали на навколишні селянські округи високою дисципліною, належною організацією праці, самовідданістю, громадянською свідомістю.

Мета створення і діяльності сільськогосподарських комун в узагальненому вигляді чітко відображена в статуті комуні «Новий світ». У ньому, зокрема, зазначалося: «Член комуні повинен сприймати свою комуну як організацію, що допомагає втілювати в життя ті великі революційні принципи вільної праці, в ім'я яких робітники і трудове селянство боролись і борються на всіх фронтах Радянської Росії, тому члени комуні мають служити зразком працелюбності, підкорятися товариським постановам і щиро ставитись до інших...

Члени комуні повинні бути добрими сусідами і товаришами за межами комуні, створювати гарне товариське ставлення серед селян навколишніх сіл. Члени комуні повинні бути витриманими і активними захисниками робітничої влади і радянського державного розпорядку, впливаючи на інших своєю мужністю і відданістю Робітничо-Селянській Республіці»²¹.

Про значення праці комунарів свідчив той факт, що коли в липні 1922 р. Одеське губернське управління державних земель та майна вирішило задовольнити клопотання Ново-Петрівського волвиконкому про виселення канадської комуні з радгоспу «Мигаєве», Тираспольський повітовий виконком рішуче заперечував проти такого рішення. Він аргументував свою позицію тим, що за короткий строк колектив радгоспу «Мигаєве» досяг значних успіхів у розвитку економіки та культурного рівня своїх робітників, став зразковим господарством, а без канадської комуні це було б неможливо. В зв'язку з цим пропонувалося передати канадській комуні все майно радгоспу або закріпити за нею право оренди землі на три сівообороти (18 років), оскільки вона витратила великі кошти на відновлення радгоспу, втілювала в життя серйозний план сільськогосподарської роботи²². Зрештою комуні залишилася в «Мигаєвому».

На нараді представників іммігрантських сільськогосподарських комун, що відкрилася в Харкові 5 березня 1924 р., вказувалося, що імміграція та рееміграція до СРСР не могли стати масовим явищем, бо перевага надавалася членам сільськогосподарських груп. Їх успішна діяльність зумовила б досягнення головної мети створення комун — стати «розплідником серед корінного землеробського населення раціональних способів господарювання і застосування в сільському господарстві сучасних досягнень у галузі техніки (наприклад, механічний обробіток землі). Завдання іммігрантських господарств — сприяти загальному піднесенню і розвитку сільського господарства в районах їх поселення і слугувати зразковими господарствами для навколишнього землеробського населення»²³.

У зв'язку з цим рекомендувалося дотримуватись принципу колективної імміграції (комуні, артілі, кооперативи) і не заохочувати імміграції на індивідуальному рівні. Перспективними для заснування ко-

²¹ Вестник о-ва технической помощи Сов. России Соединенных Штатов и Канады.— 1922.— № 11.— С. 8.

²² Ист. архив.— 1961.— № 4.— С. 55.

²³ Там же.— С. 63.

мун вважались обжиті райони з розвинутою мережею залізниць та водних шляхів сполучення. Велике значення надавалось якісному комплектуванню груп, готових свідомо долати труднощі й високопродуктивно працювати. Держава не могла виділяти комунам істотні фінансові субсидії, проте надавала їм певні пільги при переїзді від кордону до місць дислокації — безмитне перевезення знарядь праці та власного майна, виділення будівельних матеріалів тощо. Земля надавалася на принципах пільгової трудової оренди, як і для місцевого населення.

Певні підсумкові відомості про діяльність іммігрантських сільськогосподарських комун містилися у звіті Постійної комісії РПО СРСР від 28 серпня 1925 р. За її даними, на Україні цим категоріям об'єднань було виділено 10828 десятин землі, тобто в середньому по 8,3 десятини на кожного, як тоді писали, «їдока», що перевищувало рівень забезпеченості землею місцевого населення²⁴. І врожаї зернових культур у комунах були вищими (в середньому в 2—3 рази) порівняно з місцевими господарствами.

На 1 липня 1925 р. в іммігрантських комунах, створених на Україні, налічувалося 1260 членів (у тому числі 443 місцевих жителі), вибули з них з різних причин 215 чол.²⁵ Характерно, що іммігрантські колективи покладалися в основному на власні сили і матеріальні засоби, практично не використовуючи найманої робочої сили, за винятком окремих випадків під час збирання врожаю. Проте внаслідок нестачі робочих рук не завжди комунам вдавалось одразу освоювати і обробляти всю виділену їм земельну площу. Паралельно з розвитком основної галузі — землеробства — чимало комун успішно займалися і тваринництвом, при цьому проводячи селекцію кращих порід коней, великої рогатої худоби, свиней.

На наш погляд, слід розповісти й про участь у русі солідарності незалежних канадських духоборів. Вони створювали не комуни, а громаду, що мала певні особливості, хоча практично керувалися тим же бажанням сприяти радянському народові, що й комунари. Перша партія канадських духоборів, очолювана Ходикінім та Угловим, разом з іншими іммігрантськими сільськогосподарськими групами відбула до Росії на пароплаві «Полонія» навесні 1923 р.²⁶ Вони оселилися в Мелітопольському окрузі Катеринославської губернії, тобто приблизно там, де в першій половині XIX ст. мешкали їх предки. У 1924 р. в громаді налічувалося 72 чол. (згодом 16 вибули і в 1925 р. їх залишилося 56)²⁷. Й на новому місці проживання вони дотримувалися традицій сумлінного ставлення до праці, товариськості, толерантності.

Велися переговори про можливість прибуття на Україну з канадських провінцій Манітоби, Саскачевану, Альберти та Британської Колумбії ще 320 родин духоборів (близько 1300 чол.)²⁸. Нові делегати від духоборів П. Мокасеев та Г. Подавінников звертали увагу Центрального бюро ТТДРР на труднощі, які виникали при намаганні духоборів продати свої земельні ділянки в Канаді. Вони просили Радянський уряд виділити певні земельні площі, щоб у перспективі мати можливість переселити 6—7 тис. духоборів. У листі ЦБ ТТДРР від 3 травня 1923 р. зазначалося, що при переселенні до Радянської держави духобори могли забрати з собою на кілька мільйонів доларів машин, реманенту, свійських тварин тощо. «Духоборці, — підкреслювалося в листі, — є першокласними землеробами, і будь-яка група духоборців може заснувати зразкове сільське господарство в Радянській Росії»²⁹.

²⁴ Там же.— С. 67.

²⁵ Там же.— С. 74—75.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 256.

²⁷ Ист. архив.— 1961.— № 4.— С. 74—75.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 256.

²⁹ Там же.

Проте з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин рееміграція духоборів з Канади не набрала великого розмаху, внаслідок чого їх громада наприкінці 1923 р. потрапила до категорії тих, що відмирили, і мала бути або ліквідована, або докорінно реорганізована»³⁰.

Безпідставно ідеалізувати умови, в яких доводилося вести господарство реемігрантам, тому приклад Мигаївської комуні не є показовим. За даними короткого звіту про діяльність іммігрантських комун, обстежених РПО, у них «часто відбуваються більш або менш гострі конфлікти між їх членами» через погане харчування або при розподілі предметів першої необхідності. Крім того, непросто складалися стосунки між реемігрантами та місцевим населенням. Селяни доброзичливо ставилися до іммігрантських комун лише в тих випадках, коли коммуна надавала їм певну матеріальну допомогу.

Невідомими залишилися причини зміни ставлення Радянського уряду до масової рееміграції. Так, ще в жовтні 1922 р. у інформації «Що таке с.-г. коммуна» констатувалося: «Будь-який свідомий робітник і селянин, який бажає із задушливих фабричних міст повернутися до землеробського способу життя, будь-хто, кому дорога й близька думка про повернення на батьківщину, може в даний час здійснити її»³¹. Проте вже через два роки, 18 грудня 1924 р., в таємному листі Народного комісаріату землеробства до Комісії РПО з сільськогосподарської імміграції, підписаному заступником наркома Винниковим, повідомлялося, що Наркомзем відмовив першій канадській агрокомуні в її клопотанні про дозвіл на додаткове переселення з Америки групи з 30 чол. Відмова мотивувалася тим, що протягом останніх місяців більшість «чисто іммігрантських» комун не змогли налагодити внутрішнє життя»³².

Для з'ясування суті справи Наркомземом був направлений відповідальний працівник, який з'ясував, що основною причиною розбрату «найчастіше є наявність у комуні «групи доларників», які не зацікавлені в загальній праці, не можуть примиритися з матеріальними нестатками. В іммігрантських коммунах нерідко явище — чвари між членами, ... комуні в цілому переживають внутрішню кризу». Виходячи з цих міркувань, Наркомзем вважав за доцільне припинити переселення в комуні додаткових груп іммігрантів, оскільки «поповнення складу комун за рахунок поступового вливання в них активних стійких незаможників буде правильним методом внутрішнього оздоровлення комун».

З наведеної Наркомземом аргументації можна припустити, що у своїх діях він керувався політичними мотивами. До того ж реемігранти не завжди могли знайти спільну мову з представниками влади, вважаючи, що земля їм має надаватися у власність, а не лише в тимчасове користування.

Рішення Наркомзему про припинення формування в Північній Америці груп для відправки на Україну було покладене в основу діяльності Постійної комісії РПО з сільськогосподарської та промислової імміграції в 1925 р. Так, у таємному листі, надісланому 4 лютого 1925 р. заступникові наркома Наркомзему УСРР Винникову, голова Постійної комісії РПО Смольянінов повідомляв, що негайно зупинити прибуття реемігрантів неможливо, оскільки їх групи вже сформовані й майже готові до від'їзду. Тому комісія встановила квоту кількості іммігрантів для кожної комуні на Україні. Зокрема, в «Мигаєве» могло приїхати не більш як 55 нових комунарів, до «Хлібороба» та «III Інтернаціоналу» — 70, «Ниви трудової», «Червоного прапора»,

³⁰ Там же.

³¹ Вестник о-ва технической помощи Сов. России Соединенных Штатов и Канады. — 1922. — № 11. — С. 8.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 256.

«Червоного променя» та ім. Джона Ріда — по 50, до «Нового світу» — 25. «По заповненні зазначеної кількості будь-які формування припинити», — закінчував своє послання Смольянінов³³.

В діяльності комун виникало чимало інших труднощів. Перехід до колективних форм господарювання потребував зміни способу мислення індивідуального господаря, що для багатьох виявилось нездоланною перешкодою. Декого лякали серйозні нестатки у виснаженій війною та революційною країні, інші не бажали миритися з черствістю і байдужістю місцевих бюрократів, які з'явилися в радянському державному апараті. Це стало приводом до повернення деяких членів комун до Канади. Однак абсолютна більшість канадських комунарів працювала самовіддано, роблячи посильний внесок у перебудову сільського господарства в Радянській Україні. Безсумнівно, ця форма солідарності з соціалістичною країною мала велике виховне значення. До речі, ті канадці, які мали робітничі професії, стали працювати на шахтах Донецького вугільного басейну, а окремі пізніше навіть у Москві — на спорудженні метрополітену.

Діяльність комун ретельно контролювалася Наркомземом України та Повноважною комісією РПО за участю представників відповідних губернських управлінь. В їх матеріалах дається висока оцінка налагодженню високоефективної праці в комунах, створених до 1923 р., які перетворились на міцні господарства, що надавали певну допомогу й місцевому населенню. Проте, на жаль, становище деяких комун викликало слушне занепокоєння.

Серед недоліків, притаманних багатьом комунам, найчастіше називалися такі:

а) недостатнє господарське освоєння виділених земельних площ (питома вага орної землі становила від 50 до 5%), що зумовлювалося невеликою кількістю робочої худоби;

б) брак капіталів для створення допоміжних галузей, де використовувалася б надлишкова робоча сила та оборотні кошти;

в) слабка агрономічна допомога в справі раціональної організації господарства з урахуванням природних та економічних умов, невідомих більшості реемігрантів;

г) відсутність правильного землевпорядкування при визначенні ділянок для комун.

Повноважна комісія РПО займалася всіма питаннями рееміграції, в тому числі регулюванням її темпів, складу комун, їх технічного оснащення та фінансових ресурсів. Всі комуни певний час знаходились у віданні цієї комісії, що інколи породжувало неузгодженість її дій та Наркомзему УСРР. Подекуди траплялись і курйозні випадки. Так, окремі групи реемігрантів надто довго вибирали земельні ділянки, а потім висилали за океан запити щодо правильності їх вибору. Зрозуміло, що очікування відповіді вимагало багато часу.

31 січня 1924 р. на засіданні Ради Народних Комісарів УСРР було прийнято рішення передати всі емігрантські комуни на території України у відання Наркомзему УСРР, а за Повноважною комісією РПО залишити право загального керівництва і контролю за дотриманням угод між урядом і комунами. Відтоді комуни стали відносити до колективних господарств України, за ними зберігалось право користування землями, на яких вони розташовувались.

Важливим для подальшої долі комун та переселенського руху стало рішення уряду України утриматися від прийому та розселення нових емігрантських комун на території республіки. Мотивувався цей крок тим, що розроблявся проект масового переміщення селянських господарств з аграрно перенаселеного Правобережжя на землі запасного фонду в степових губерніях, а також потребою надання наділів

³³ Там же.

безземельному селянству. При всій серйозності наведених мотивів, на наш погляд, головними були все ж таки політичні міркування. Україна в той час стояла на порозі великих потрясінь, і тодішнє керівництво, ймовірно, не бажало, щоб міжнародна громадськість була правдиво поінформована про внутрішні процеси в республіці. Таке припущення базується на тому реальному факті, що надалі масового переселення до південних губерній не відбулося, а штучно створений голод 1932—1933 рр. спустошив села України.

Доля багатьох канадських комунарів виявилася трагічною. Як відомо, в період суцільної колективізації ліквідовувались усі форми сільськогосподарських об'єднань, крім колгоспів і радгоспів. Тому тоді зникли й засновані канадцами комуні. В зловісні 30-ті роки, коли нещадна сокира сталінських репресій підрубала і корені, і гілля українського народу, рештки колишніх канадських комунарів зазнали переслідувань — їх кидали до концтаборів, частина загинула під час голоду 1932—1933 рр.

В цілому ж рух солідарності з Радянською Україною у 20-ті роки є яскравою квіткою у віночку славних справ, здійснених українськими канадцами за 100 літ життя і праці за океаном.

Одержано 02.07.91.

В сообщении рассматриваются истоки и результаты движения украинских канадцев в поддержку строительства новой жизни в УССР в 20-х годах. Раскрываются масштабы и значение такой высшей формы солидарности, как реэмиграция на Украину с целью создания здесь сельскохозяйственных коммун. Обрисованы не только позитивные, но и негативные моменты, печальный финал многих коммун и коммунаров во времена коллективизации.

І. П. Меркатун (Київ)

Антирелігійна кампанія 50 — 60-х років на Україні

В цій публікації йдеться про непрості відносини між церквою та державою у 50-х — 60-х роках, офіційну політику щодо віруючих та їхніх організацій.

Становлення відносин між церквою і соціалістичною державою — складний, багатогранний процес. У науковій літературі виділяється кілька етапів у цих стосунках: конфронтації, нейтралітету та лояльності і, нарешті, співробітництва, закріпленого рішенням Помісного собору 1971 р.¹

Така періодизація дещо нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію, оскільки ці відносини мали свої особливості. Один з періодів охолодження взаємин між державою і церквою припадає на той час, коли біля державного керма стояв М. С. Хрущов. Дане питання привертає нашу увагу остільки, оскільки це відбулося на долі культових споруд республіки, в тому числі пам'яток архітектури.

Період, що розглядається, був одним з найбільш кризових для останніх за Радянської влади. Такі явища у середовищі церковних організацій, на перший погляд, виявляли себе тільки у відступі перед тиском атеїстичної пропаганди, масовому добровільному відході віруючих від релігії та церкви, поширенні переконань, що релігія в недалекому майбутньому зникне й доживає останні дні. Поза увагою лишилися погіршення відносин між державою і релігійними організаціями та критичний стан культових споруд, в якому вони опинилися внаслідок цього. По суті, вирішувалося питання існування десь 8,5 тис. таких споруд на Україні.

Той час характеризувався також посиленням уваги партії та держави до проблем релігії і церкви, а також синхронністю процесів загальних перетворень у країні й змін щодо останньої. Позиція нового керівництва проявилася вже в 1954 р. 24 липня у «Правді» з'являється передова стаття «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду», в якій відзначалося, що «...деякі партійні, профспілкові, комсомольські та інші організації, покликані вести виховну роботу в масах, під своєю совістю чомусь розуміють тільки свободу поширення релігійних поглядів. У багатьох випадках ця пропаганда не має войовничого, наступального характеру, відірвана від життя»².

Зрозуміло, що на це звернення адекватно відреагували всі агітаційно-пропагандистські структури. Бажаних результатів це не принесло, але з'явилася войовничість. Не обійшлося й без образ почуттів віруючих. 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди», в якій партійні органи зобов'язалися надалі не допускати ображення почуттів віруючих та церковників, а також адміністративно не втручатися в діяльність церкви³. Це був не відхід від позиції, а її коригування. У середині 50-х

¹ Курочкин П. К. Эволюция религии и церкви в социалистическом обществе // Вопр. научного атеизма.— М., 1977.— Вып. 21.— С. 22—23.

² Правда.— 1954.— 24 июля.

³ Коммунистическая партия, Советское правительство о религии и церкви.— М., 1959.— С. 106.

політика стосовно культових споруд обмежувалася порівняно нечисленними вилученнями та твердою відмовою передати релігійним об'єднанням будинки, які були раніше в них забрані.

Наприкінці 50-х років ситуація докорінно змінилася. В партії та державі почав утверджуватись політичний та ідеологічний волюнтаризм — країна готувалася зробити рішучий стрибок до комунізму. Зрозуміло, що релігійному фактору місця в суспільстві не залишилося і в хід пішов адміністративний тиск. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років під будь-яким приводом чи навіть без нього закривалися церкви, молитовні будинки тощо⁴. В рамках загального обмеження діяльності церковних організацій було розпочато кампанію масового вилучення культових споруд. Більшість з них була розташована на території УРСР. У 1958 р. в цілому по Україні церква втратила 64 споруди. Це торкнулося майже всіх областей (порівняйте: у 1957 р. у 6-ти областях в неї забрали тільки 10)⁵.

В той же час, у 1958 р., здоровий розум ще перемагав і спроби зазіхання на культові пам'ятки архітектури присікалися. Так, Рада Міністрів УРСР відхилила клопотання Путивльського РК КПУ і райвиконкому про виключення із списків пам'яток архітектури та перебудову під господарські приміщення Миколаївської церкви Путивля — визначної пам'ятки XVIII ст. Причому в акті районної комісії відмічено аварійний стан споруди та неможливість її відбудови як пам'ятки. Однак повторна перевірка показала, що вона потребує лише часткового ремонту покрівлі, дверей та штукатурки фасадів⁶. Даний випадок свідчить про те, що місцеві комісії могли суб'єктивно оцінювати архітектурні якості та технічний стан культових споруд. Якщо в 1958 р. цей прийом іноді не спрацьовував, то надалі його будуть застосовувати не тільки місцеві органи, а й уряд республіки.

В тому ж році планувалося здійснити ряд широких заходів щодо ліквідації монастирів. Виконуючи рішення директивних органів, Рада в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та уряд УРСР розробили пропозиції щодо радикального скорочення їх кількості. На той час на території республіки діяли 40 монастирів і скитів, в тому числі 10 чоловічих, 30 жіночих (2364 насельники). У 1957 р. їхні прибутки становили 13,5 млн. крб.⁷ Щоб нейтралізувати «шкідливий вплив монастирів на місцеве населення», передбачалося в 2 етапи закрити 19 монастирів і скитів, насамперед жіночий монастир в Овручі Житомирської області та у с. Успенське Ровенської області, чоловічий скит Почаївської Лаври Тернопільської області, жіночі монастирі у Полтаві, Кременці Тернопільської, с. Густинь Чернігівської, с. Горбки Закарпатської, жіночий скит у с. Копашневе Закарпатської областей. Згодом мали зачинити жіночий Введенський монастир у Києві, чоловічий монастир у с. Крещатин Чернівецької, жіночий монастир у с. Домбоки Закарпатської областей тощо⁸. Найбільш ґрунтовна «чистка» відбулася у Закарпатській області, де з 13 монастирів та скитів вирішили залишити 4. Культове майно мали передати діючим монастирям та церквам, пам'ятки архітектури — у відання архітектурних управлінь, а церкви — релігійним общинам. Молодих монахів планували працевлаштувати, а решту — відправити в монастирі, що діяли.

Кампанія по закриттю цих споруд розтяглася на кілька років і велася організовано та досить обережно. Існувало деяке побоювання, що ці вольові рішення викличуть невдоволення з боку насельників і місцевих жителів. Відселення намагалися проводити дуже швидко, як

⁴ Гараджа В. И. Переосмысление // На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 22.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 930, арк. 187.

⁶ Там же, спр. 4977, арк. 13, 23.

⁷ Там же, спр. 6434, арк. 41.

⁸ Там же, арк. 37.

наприклад, у випадку із жіночим Овруцьким монастирем⁹. Монастирські будови перепрофільовувалися: під школи, лікарні, будинки престарілих тощо. Навряд чи це сприяло вирішенню питань, пов'язаних з нестачею шкільних чи лікарняних приміщень. Але не важко побачити, що були зруйновані архітектурно-історико-духовні комплекси, що формувалися століттями. Забули геть усе, особливо те, чим були монастирі протягом століть, коли ще не було розгалуженої системи світської освіти, друкарства та професійних істориків. Говорячи сучасною мовою, вони готували кадри національної інтелігенції, протистояли національному закріпаченню народу. Тривалий час багатом з них доводилося виконувати роль фортець. А консерватизм вони придбали тоді, коли крок за кроком втрачали монополізм у багатьох сферах суспільного життя.

Розпочате в 1958 р. масове вилучення культових споруд та їх закриття у 1959 р. набуло дедалі більшого розмаху. Їхня кількість зростала до 262, тобто в 4 рази більше, ніж за попередній рік¹⁰. Найбільшою мірою це торкнулося релігійних організацій Київської, Запорізької, Вінницької та Дніпропетровської областей. На заході республіки, де концентрувалося значне число церков, а рівень релігійності населення був вищий, в 1959 р. вилучити вдалося небагато.

В той же час був збролений ще один крок на шляху обмеження релігійної діяльності. Це стосувалося невеликої групи культових споруд — каплиць у «святих» місцях. У лютому 1959 р. ЦК КПРС зажадав від відповідних установ здійснити ряд заходів з метою припинення «культової діяльності за межами храмів». У реальності це вилилося у засипання криниць і джерел, біля яких відбувалися церковні ходи, у руйнування каплиць. Так, у м. Новопавлівка Червонолуцького району Луганської області на горі на висоті 50 м знаходилась каплиця з криницею. Там були розвішані ікони, горіла лампадка. Сесія Новопавлівської Ради депутатів трудящих прийняла рішення про ліквідацію «святого місця». Каплицю було знесено, а криницю — забетонувано¹¹.

В 1960 р. процес вилучення культових споруд набрав лавиноподібної форми. У Полтавській, Дніпропетровській, Чернігівській та Черкаській областях їх було вилучено більш як 50 (у кожній). У Київській, Львівській, Хмельницькій, Вінницькій, Одеській — майже стільки ж. Загальна ж кількість по УРСР становила 747, що в 3 рази більше, ніж за попередній рік¹². Таке значне число не могло виникнути внаслідок масової добровільної відмови відвідувати церкву. Часто місцеві органи влади видавали бажане за реальне, а республіканський та обласні уповноважені в справах РПЦ не бачили в цьому криміналу, хоч інколи висловлювалися проти «захоплення адмініструванням».

У багатьох випадках незадоволені віруючі надсилали скарги до всіх інстанцій з приводу цих неправомірних рішень. Місцевим комісіям доводилось виявляти неабияку спритність, щоб складати акти про поганий технічний стан культових споруд. (Це при тому, що церква вела великі ремонтні й реставраційні роботи.) У 1959 р. з цією метою тільки у Київській єпархії РПЦ (Київська та Черкаська області) було використано 1 млн. 870 тис. крб., не рахуючи витрат на монастирі. З річного звіту єпархії також видно, що, за даними на 1.01.60 р., 505 молитовних споруд були у задовільному стані або вимагали поточного ремонту, а 25 — капітального¹³. Церковні видання розповідали про реставрацію найбільш визначних з них¹⁴.

⁹ Там же, арк. 115.

¹⁰ Там же, спр. 9306, арк. 26.

¹¹ Там же, ф. 4648, оп. 1, спр. 238, арк. 6.

¹² Там же, ф. 2, оп. 9, спр. 9306, арк. 187.

¹³ Держ. арх. Київ. обл., ф. 4828, оп. 1, спр. 40, арк. 5, 10, 11.

¹⁴ Журнал Московской Патриархии.— 1959.— № 4.— С. 23.

Але головне, що заважало вилучати церкви — це «недосконале» радянське законодавство про культу, не пристосоване до таких темпів «занепаду релігії». Напружена законодавча робота дозволила виробити комплекс відповідних документів, які серйозно змінювали відносини між державою і церквою. Священний Синод Руської православної церкви за пропозицією уряду країни ухвалив спеціальне рішення, що підтверджувало зміни, запропоновані державою¹⁵.

На початку 1961 р. уже було відомо, що в жовтні XXII з'їзд КПРС прийме програму побудови комунізму. Уявлення про лад майбутнього не припускали і саму можливість існування в ньому релігійних пережитків. А оскільки темпи просування до цього суспільства мали бути досить швидкими, то й у сфері культів вироблялися відповідні радикальні рішення. У квітні 1961 р. відбулася Всесоюзна нарада уповноважених у справах Руської православної церкви при РМ СРСР, на якій було роз'яснено сутність законодавчих змін. За новим законодавством, процес відкриття церкви значно ускладнювався. Зате закрити її було значно легше, оскільки тепер це питання вирішувала не Рада Міністрів республіки, а облвиконкоми. Згідно з новим положенням, культова споруда могла бути зачинена, якщо вона підлягала знесенню внаслідок реконструкції населеного пункту або через її поганий стан — за наявності акту технічної комісії та відповідного заключення уповноваженого.

Священники втратили контроль над фінансами релігійних громад, не мали права втручатися в їх управління. Община могла наймати служителя культу за умови, що він отримав реєстраційне посвідчення в обласного уповноваженого. Податок на їхні прибутки сягав 81% — за прогресивною шкалою. Держава тепер могла контролювати всю фінансово-господарську діяльність церкви. Остання ж втрачала обмежене право юридичної особи. Уповноваженим було рекомендовано не знайомити духовенство із законодавчими нововведеннями передусім тому, щоб не дати церковним діячам можливість тлумачити це, як якийсь новий курс радянської держави щодо церкви¹⁶.

Звітуючись про виконану роботу, Голова Ради в справах Руської православної церкви при РМ СРСР В. А. Куроєдов, на одній з нарад зазначив: «...За минулий 1960 та перший квартал цього року Радою, за поданням місцевих організацій, знято з реєстрації 1775 релігійних общин, в тому числі: в Українській РСР — 1015, в Російській Федерації — 330, в БРСР — 250, в Молдавській РСР — 169 та ін. За цей же період було ліквідовано 13 монастирів і скитів., в тому числі: в УРСР — 9 монастирів і серед них Києво-Печерська лавра, в Молдавській РСР — 2 монастирі і по одному монастирю в Білоруській і Литовській РСР». Було також відмічено, що «...загалом кількість культових установ в нашій країні ще залишається високою. На 1-ше квітня 1961 р. в СРСР налічувалося 11 тис. 237 церков і молитовних будинків, в тому числі: в РРФСР — 2512, в УРСР — 7192, БРСР — 698, Молдавській РСР — 372...»¹⁷.

Отже, можна констатувати, що на початку 1961 р. було підведено законодавчу базу під політику обмеження діяльності церкви. Це і надалі дозволяло ще активніше вилучати культові споруди.

1961—1962 рр., за відомою аналогією, можна назвати «роками великого перелому». Кількість знятих з реєстрації церков і молитовних будинків вражає уяву. Якщо в 1961 р. їх було 997 (у 1960 р. — 747), то в 1962 р. — 1144¹⁸. Більше ніж інші втратили віруючі Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької й Вінницької облас-

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 8313, арк. 153, 154.

¹⁶ Там же, спр. 9306, арк. 32, 48, 70.

¹⁷ Там же, арк. 37.

¹⁸ Там же, ф. 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 56.

тей. Значна кількість споруд була вилучена у Волинській, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Полтавській та Чернігівській областях. У решті ж абсолютне число вилучених церков було меншим лише через те, що там узагалі їх налічувалося не так уже й багато¹⁹.

На якій підставі могли забрати церкву? Можливостей було кілька. По-перше, коли велася генеральна реконструкція населеного пункту або його частини, а культова споруда заважала²⁰. Такі випадки були, але не дуже часто. По-друге, нова інструкція по застосуванню законодавства про культу передбачала можливість закриття церкви через слабку релігійну активність населення — мала кількість служб на рік, незначне число присутніх на них тощо. Передбачалося, що віруючі зможуть задовольнити свої релігійні потреби у сусідній, не дуже далеко розташованій церкві. Критерій «слабка релігійна активність» був настільки відносний, що під його дію могла потрапити переважна більшість общин. Характерний приклад незаконного закриття церкви мав місце у с. Костобобрів Семенівського району Чернігівської області. Церковні служби було припинено у зв'язку з нібито розпадом релігійної общини. До інстанції посипалися скарги віруючих. Перевіркою було встановлено, що в селі, крім великої кількості православних віруючих, є ще й секта баптистів. Причому православні дали зрозуміти місцевим керівникам, що у випадку зачинення церкви, вони відвідуватимуть баптистський молитовний будинок. Було вирішено повернути церкву віруючим і зроблено висновок, що «...адміністративні дії деяких органів влади Чернігівської області... тільки сприяють посиленню позиції церкви»²¹.

В 1962 р. вилучити більш як 1 тис. церков можна було, лише спираючись на адміністративні заходи і нехтуючи права віруючих. Часом замість того, щоб виправити помилку, на скарги реагували інакше. У с. Забілоччя Радомишльського району Житомирської області релігійну общину було знято з реєстрації ще у 1960 р. Почавши переобладнання храму, місцеві органи зустріли сильний опір з боку парафіян. Останні направили 15 листів до різних інстанцій. Всі вони повернулися до Радомишльського РК КПУ «для прийняття відповідних заходів по припиненню активізації віруючих за відновлення діяльності церкви»²².

Іноді, щоб показати слабку релігійну активність, власті виявляли неабияку фантазію. У с. Лопатичі Олевського району Житомирської області, щоб зірвати пасхальну службу, у передпасхальну ніч (8 квітня 1961 р.) оголосили «військову тривогу» із застосуванням «світломаскування». Пікети на дорогах затримували людей, що йшли до церкви, намагаючись їх не пропускати. Голова сільради вимагав від священика — через «тривогу» і «світломаскування» — свічок не палити. Але віручі з інших сіл не підкорилися і прорвалися до храму²³.

Пізніше, в 1967 р., оцінюючи релігійну обстановку та обрядовість, уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К. Литвин зробить висновок, що у 1961 р. при переобліку релігійних організацій місцеві керівники «...свідомо зменшували кількість віруючих, що відвідують церкви і молитовні будинки. Робилося це з метою аргументації необхідності закриття культових споруд та зняття з реєстрації релігійних общин»²⁴. До таких роздумів його «підштовхнули» 3277 скарг, що надійшли в той період на адресу уповноважених по Україні, а також понад 12 290 відвідувачів, які приходили із своїми скаргами²⁵.

Все це свідчить про те, що кампанія по вилученню у віруючих

¹⁹ Там же, арк. 67.

²⁰ Куроедов В. А. Религия и церковь в советском государстве.— М., 1981.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 41—43.

²² Там же, ф. 4648, оп. 1, спр. 311, арк. 50.

²³ Там же, спр. 238, арк. 77.

²⁴ Там же, оп. 5, спр. 3, арк. 31.

²⁵ Там же, спр. 128, арк. 90—91.

культових споруд здійснювалася з великими перекрученнями і, навіть, порушенням існуючого законодавства про релігійні культу.

У 1963—1964 рр., останніх роках перебування М. С. Хрущова біля керма влади, цей процес пішов на спад, а в 1965—1966 рр. — практично припинився. У 1963 р. на Україні у церкви відібрали 526, а в 1964 р. — 257 таких об'єктів. За даними на кінець 1964 р., було 4536, на кінець 1965 р. — 4540, а у середині 1966 р. — 4540 діючих церков і молитовних будинків²⁶.

В чому полягали причини зменшення масштабів цієї кампанії в 1963—1964 рр.? Передусім у тому, що можливості їх вилучення на якійсь близькій до законодавства основі дедалі більше вичерпувалися. З іншого боку, зростав опір з боку релігійних громад. У ті роки доводилося відбирати у них цілком придатні для користування культові споруди. Іноді справа не завершувалася лише відправленням скарг, а переростала у конфлікти. В 1964 р. у с. Обухівка Бердичівського району Житомирської області стався такий випадок. Місцеві керівники та активісти на чолі із секретарем райвиконкому наприкінці дня під'їхали до церкви, що була знята з реєстрації через незначну кількість віруючих, для вивезення звідти культового майна. Тоді віруючі вдарили на сполох у дзвони. Зібралось майже все село. Люди були обурені неправомірними діями властей. Обстановка загострилася до краю. Опівночі, так нічого і не зробивши, активісти і керівники роз'їхалися. Віруючі до ранку залишалися у церкві, де йшла служба²⁷. Аналогічні випадки трапилися у с. Пасковщина Київської та у с. Виноградівка Одеської областей²⁸.

Загальні наслідки вилучення культових споруд у релігійних громад України були такими, що їм важко підшукати аналогію. За 20 післявоєнних років у республіці з реєстрації було знято 4847 церков і молитовних будинків РПЦ. Лєвова їх пайка припадає на 1959—1964 рр. — 3933. Виходить, що за період хрущовської антирелігійної кампанії віруючі України втратили до чотирьох тисяч храмів, а щонайбільше — у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Хмельницькій та Тернопільській областях.

Результати кампанії були, на перший погляд, блискучими для її організаторів і вбивчими для релігійних організацій. Треба відзначити, що відбирання культових споруд — це був засіб, який вів до підриву матеріальної бази релігії. У свою чергу, її ослаблення уявлялося способом перевиховання громадян у дусі атеїзму. В той же час визнавався принцип свободи совісті. Тогочасне його трактування та методи досягнення суцільної атеїзації населення врешті-решт звели нанівець усі титанічні зусилля по перевихованню трудящих, бо вони не відповідали кодексу прав людини у загальнолюдському його розумінні. Свобода віросповідання, що знайшла своє відбиття у Конституції СРСР і УРСР, увесь час згадувалась організаторами кампанії. Але на що цей принцип реально перетворювався, якщо релігійні погляди ставилися в один ряд з буржуазними, тобто з класово ворожими, з якими слід було вести боротьбу до повної перемоги!²⁹

Внаслідок цієї секуляризаційної політики культові православні споруди зазнали величезних втрат. Твердження про те, що вони були кимче потрібні для культурно-освітніх і господарських цілей, викликає сумніви. Подібна теза знадобилася для прикриття інших намірів. Адже тільки 1653 об'єкти були використані під школи, клуби, кінотеатри тощо. Це становить лише третину вилучених. Ці храми, доклавши чимало

²⁶ Там же, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 2; ф. 4648, оп. 1, спр. 433, арк. 1, ф. 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 30, 56, 67.

²⁷ Там же, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 7—9.

²⁸ Там же, оп. 9, спр. 9306, арк. 46, 47.

²⁹ Танчер В. К. Про принципи політики марксистсько-ленінської партії щодо релігії і церкви.— К., 1967.— С. 22.

зусиль, вдалося використати у культурно-освітніх цілях: по-перше, тому, що їх взагалі важко переробляти під щось інше через конструктивні особливості. По-друге, на це необхідно кошти, яких на місцях не було. По-третє, багато церков було розташовано на цвинтарях чи біля них. Тому влаштувати там клуб або спортзал було дещо незручно. 794 споруди переобладнали під склади. В кожному конкретному випадку це викликало справедливе обурення з боку віруючих. 1209 приміщень кинули напризволяще, щоб вони поступово набули вигляду аварійних, які не можна відремонтувати. А от близько 1 тис. храмів були просто знищені — через аварійний стан або через неможливість використати їх для будь-яких потреб.

Таким чином, 2/3 споруд, що втратили своїх попередніх господарів, чекала досить сумна доля. До їх числа потрапила велика кількість тих, що нині належить до пам'яток історії і архітектури.

З іншого боку, говорити про те, що в ході цієї кампанії атеїзм набрав багато балів, теж буде невірно. Швидше можна констатувати, що програли і релігія, і атеїзм. Непродумані адміністративні заходи, що викликали опір з боку релігійних громад і віруючих, призводили до постійних конфліктних ситуацій, злив скарг до різних інстанцій. Це був період «тихої громадянської війни» войовничого атеїзму з релігією, в якій переможців не було, але втратили всі.

Серйозною вадою цієї кампанії було те, що в культових спорудах перестали бачити пам'ятки історії і культури. Це викликало хвилю зменшення загальної кількості останніх, сформувало в цілому негативне ставлення до їх охорони та збереження. Були втрачені цінні розписи храмів, старовинна література, ікони тощо.

Зміни, що відбуваються нині в нашому суспільстві, дають можливість по-новому подивитися на відносини між державою і церквою. Сутність нового підходу полягає в тому, що за релігією реально визнане право на існування (на основі принципу свободи совісті). В наукових дослідженнях, що стосуються церкви, активно переосмислюється історія релігії, її роль у суспільному й культурному житті. На цьому фоні інакше виглядає й проблема збереження культових споруд, передусім культових пам'яток архітектури. Для багатьох людей вони перестали бути осередками ворожої ідеології.

Зараз ми починаємо розуміти, що ідеологічні стереотипи заважали нам бачити в них один з важливих елементів історико-культурної спадщини.

Одержано 1.11.90.

В этой публикации речь идет о непростых взаимоотношениях между церковью и государством в 50-х—60-х годах, об официальной политике в отношении верующих и их организаций.

В. А. Манжосов (Донецьк)

Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917—1919 рр.

Боротьба одного з основних і найбільш організованих монополістичних угруповань гірничопромислової буржуазії за збереження своїх позицій у роки революції і громадянської війни — предмет уваги автора даного повідомлення. Для її висвітлення використано значний архівний матеріал.

У радянській науковій літературі спеціальних праць з історії представницьких організацій російської буржуазії в післяжовтневий період немає. Окремі питання їх діяльності лише у загальних рисах висвітлювалися в синтетичних працях, присвячених подіям Жовтневої революції та громадянської війни, а також у дослідженнях окремих авторів з історії робітничого класу, Рад, націоналізації промисловості тощо. А тим часом саме представницькі організації, а не партії були основною формою політичного об'єднання російської буржуазії у боротьбі за відстоювання своїх класових інтересів в роки революції та громадянської війни.

Особливий інтерес викликає в цьому плані діяльність представницьких організацій південноросійської гірничопромислової буржуазії. І не лише тому, що монополістичне угруповання останньої було одним з основних у країні (поряд з петроградським, московським та уральським) і найбільшим у важкій промисловості країни, а й тому, що, по-перше, воно було одним з найорганізованіших (це засвідчать дані, наведені нижче) і, по-друге, тому, що Південний гірничопромисловий район у ході громадянської війни тривалий час перебував під контролем інтервенціоністських і контрреволюційних сил, яким вдалося реставрувати тут капіталістичні порядки.

У квітні — листопаді 1918 р. представницькі організації гірничопромисловців дістали можливість для відродження й відновлення своєї діяльності на всій території вищезгаданого району, окупованій австро-німецькою армією, у грудні 1918 р. — травні 1919 р. — в південно-східній його частині, зайнятій білокозаками, а потім Добровольчою армією під командуванням Денікіна, а у червні — грудні 1919 р. — на території всього Півдня Росії, що перебував під контролем білогвардійських частин.

Джерелознавчою базою даного повідомлення послужили матеріали фондів «Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії» з Центрального державного історичного архіву УРСР, «Ради товариства антрацитових підприємств Донецького басейну» («Антрацитоспілки») і «Ради Спілки кам'яновугільних підприємств Донбасу» («Вуглеспілки») з Донецького облдержархіву, а також Спілки представників металургійної та залізобудівної промисловості з фонду Харківського обласного державного архіву. Крім того, залучено фонди Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, військово-революційних комітетів, профспілок, раднаргоспів та окремих підприємств басейну, що зберігаються як у вказаних вище архівосховищах, так і в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади й органів держуправління УРСР та в Ростовському облдержархіві.

До 1917 р. всі південноросійські гірничопромисловці (власники вугільних, металургійних, залізобудівних, соляних, марганцевих і флюсових підприємств)¹ були об'єднані в рамках з'їздів (перший з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії відбувся в 1874 р.) та впливових представницьких організацій російської буржуазії. На з'їздах (а з 1877 р. вони проводилися щороку) обиралася рада з'їздів гірничопромисловців Півдня

¹ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 5, арк. 38.

Росії (рада ЗГПР), в апараті якої налічувалося більш як 100 чол. (на його утримання витрачалося 4 млн. крб. на рік)² (для порівняння: весь апарат організації в 70-х роках XIX ст. складався з 5 чол.³). Рада ЗГПР мала в своєму розпорядженні газіву і хімічну лабораторію, школу гірничих десятників, медико-механічний інститут, консультативно-юридичне бюро, журнал, власний гірничопромисловий музей (останній відіграв винятково важливу і дедалі зростаючу роль у житті гірничопромислового Півдня)⁴. У період між з'їздами рада представляла інтереси гірничопромисловців перед урядом, для чого в Петрограді було створене бюро уповноважених. Рада ЗГПР стояла біля джерел створення південноросійських монополій, а в роки першої світової війни зосередила у своїх руках спочатку розподіл між заводами і рудниками Донецько-Криворізького басейну нормувальних матеріалів (заліза, шкіри, динаміту)⁵, а з кінця 1916 р. — сировини й рухомого складу, здобувши право визначати квоту виробництва вугілля й металу для окремих підприємств⁶.

Об'єднуючи у своїх рядах усіх південноросійських гірничопромисловців, рада ЗГПР виражала насамперед інтереси великих підприємців, які разом з високооплачуваними чиновниками посідали в ній усі ключові посади. Так, тривалий час її очолював М. С. Авдаков. Після того як у 1906 р. його було обрано головою ради з'їздів представників торгівлі й промисловості (загальноросійської представницької організації буржуазії), раду ЗГПР очолив Н. Ф. фон Дітмар. Гірничий інженер, який починав зі скромної посади в цій же раді, він у 1917 р. був уже великим промисловцем, банкіром й активним громадським діячем. Характеризуючи ради з'їздів російської буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, зокрема, що вони являють собою організації не всього класу капіталістів, а лише незначного прошарку великої буржуазії. «...Мова йде, — писав він, — саме про організації великого капіталу і навіть, вірніше, найбільшого»⁷.

Лютий 1917 р. південноросійські гірничопромисловці спочатку зустріли з піднесенням. Голова ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмар вже у березні двічі (11 — як глава делегації бюро уповноважених ради й 16 — у складі делегації лідерів російської буржуазії) зустрічався з тільки-но затвердженим на посаді міністром торгівлі і промисловості Тимчасового уряду А. І. Коноваловим й залишився задоволеним досягнутим. Вже 12 березня було оголошено про різке (на 6 коп. за пуд) підвищення цін на донецьке вугілля. Міністр і лідер південноросійських магнатів дійшли згоди і з питань запровадження державної монополії на торгівлю паливом басейну, створення єдиного керівного адміністративно-господарського органу для Донбасу, долі Особливої наради з палива, перегляду гірничого законодавства тощо.

Піднесений настрій панував і в Харкові. На засіданнях ради ЗГПР 7 й 15 березня, які проводив заступник Дітмара А. І. Фенін, гірничопромисловці обговорювали заяву Петроградської Ради про необхідність продовження війни до переможного кінця, плани створення збройних загонів з промисловців, осіб з адміністрації, службовців та робітників для охорони підприємств, про порядок розподілу донецького палива⁸. Південноросійський синдикат «Продамет» пожертвував 500 тис. крб. Тимчасовому уряду «для потреб на найближчий його розгляд»⁹.

² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 48.

³ История съездов горнопромышленников Юга России.— Бм и Бг.— С. 2.

⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 11, арк. 155.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 1, спр. 8-А, арк. 3.

⁶ Донецький обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 11, арк. 192.

⁷ Ленін В. І. Анкета про організації великого капіталу // Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 276.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 38, арк. 18—20.

⁹ Минц И. И. История Великого Октября.— М., 1968.— Т. 2.— С. 163.

23 березня Н. Ф. фон Дітмар, який повернувся з Петрограда, доповів на засіданні ради ЗГПР про становище в столиці і свої зустрічі з членами нового уряду країни, яким він, про що зізнавався пізніше сам, спочатку «співав гімни»¹⁰. Фон Дітмар докладно поінформував про хід переговорів з новим міністром торгівлі й промисловості, підкресливши, що перша зустріч (11 березня) відбулася з ініціативи самого А. І. Коновалова. Останній висловив бажання «одразу ж, заступивши на посаду, ознайомитися з умовами існування гірничої промисловості Донецького басейну»¹¹. Стосовно форм майбутнього державного устрою фон Дітмар заявив, що «єдино можливий засіб правління в Росії — республіканський, оскільки династія себе надто скомпрометувала й існує настійна необхідність відкинути раз і назавжди фальш монархізму»¹². Учасники засідання одностайно підтримали цю заяву, оскільки в березні 1917 р. південноросійські гірничопромисловці щиро вважали себе частиною єдиного визволеного народу, називали самі себе «учасниками революції», які «сприяли поваленню старого ладу»¹³. На засіданні 23 березня було навіть ухвалено рішення про внесення всіма гірничопромисловцями пожертвувань до каси Комітету допомоги колишнім політичним в'язням з розрахунку по 1 крб. з кожного робітника підвладних їм підприємств¹⁴. А на проведеній наприкінці березня конференції промисловці визнали «принцип 8-годинного робочого дня» й погодилися на поступки (щоправда, незначні) в справі підвищення заробітної плати працюючим.

Однак люднева ейфорія класового миру й сп'яніння «весною демократії» у південноросійських гірничопромисловців вивітрилися швидко. Робітники вимагали не декларативного визнання «принципу 8-годинного робочого дня», а негайного його запровадження. Не влаштували їх і незначні підвищення заробітної плати. Марними виявилися надії вуглепромисловців поставити під свій контроль діяльність Рад робітничих депутатів (протягом деякого часу після Лютневої революції шахтовласники навіть очолювали подекуди Ради на рудниках). «Немає майже ніякої сфери в суспільному, економічному і політичному житті гірничопромислового Півдня, — відзначалося в доповіді ради ЗГПР у травні 1917 р., — куди б окремі Ради робітничих депутатів не вважали своїм правом втручатися, спрямовувати, вказувати»¹⁵. Ефемерний образ єдиного революційного народу розсіювався. Гірничопромисловці раптом побачили перед собою грізного ворога, який посягав на їхнє «священне» право на скажені прибутки¹⁶.

Керівними центрами південноросійської гірничопромислової буржуазної для відсічі революційного натиску пролетаріату стали її представницькі організації — рада ЗГПР та галузеві спілки, утворені в результаті структурної реорганізації останньої. Саме революційні події 1917 р. прискорили цю реорганізацію, хоча тенденція до створення у рамках ради ЗГПР галузевих представницьких організацій простежується ще з 1911 р. Так, вже на першому засіданні «Антрацитоспілки» відзначалося, що «швидше скликання ради викликане... надзвичайними подіями, які загрожували життю деяких підприємств, учасників спілки»¹⁷.

Навесні — влітку 1917 р. у рамках ради ЗГПР організаційно оформилися 5 галузевих спілок південноросійських гірничопромисловців: 1. Спілка металургійних підприємств Півдня Росії («Металоспілка») —

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 27.

¹¹ Там же, спр. 38, арк. 25.

¹² Там же, арк. 24.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 14, арк. 12.

¹⁴ Там же, оп. 1, спр. 38, арк. 33.

¹⁵ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 3, арк. 24.

¹⁶ Ленін В. І. Ще один злочин капіталістів // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 123.

¹⁷ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

об'єднала всі 18 металургійних заводів; 2. Спілка великих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну («Вуглеспілка»). У 1917 р. на частку її 60 шахт припадало 915 млн. пудів видобутку кам'яного вугілля з 1155 млн. пудів, видобутих в усьому басейні, тобто 80%; 3. Спілка антрацитових підприємств Донецького басейну («Антрацитоспілка») об'єднувала до кінця вересня 81% антрацитових рудників Донбасу¹⁸, що давали 269 млн. пудів (з 355 млн. пудів) антрациту, видобутого в краї у 1917 р. (75%)¹⁹; 4. Спілка середніх і дрібних кам'яновугільних підприємств Донецького басейну («Гірничоспілка», або «Друга Вуглеспілка») — об'єднала значну кількість середніх і дрібних кам'яновугільних підприємств Донбасу, на частку яких припадало 15—17% видобутого в басейні кам'яного вугілля; 5. Спілка солепромисловців, що об'єднала власників соляних шахт і заводів Бахмутського повіту.

Найбільшим впливом серед галузевих спілок південноросійських гірничопідприємців користувалися «Металоспілка», «Вуглеспілка» та «Антрацитоспілка». Перші дві, крім усього іншого, були тісно зв'язані між собою групою комбінованих підприємств, більшість яких являла собою власність металургійних товариств, що володіли також вугільними рудниками. Такі підприємства були водночас членами і «Метало-», й «Вуглеспілки».

За винятком «Металоспілки», де кожний член організації мав 1 голос, у спілки вугле- й солепромисловців кожний учасник діставав кількість голосів залежно від потужності свого підприємства: у «Вуглеспілці» — до 40 з розрахунку 1 голос — 1 млн. пудів вугілля²⁰, в «Антрацитоспілці» — до 20 і навіть в «Гірничоспілці» один учасник міг мати до 50 голосів²¹.

За радою ЗГПР, незважаючи на те, що галузеві представницькі організації були великою мірою самостійними, зберігалися функції керівного центру. Таке становище досяглося й закріплювалося, по-перше, тим, що члени галузевих спілок залишалися і членами з'їздів гірничопромисловців і постанови ради — керівного органу організації в період між з'їздами з питань, які стосувалися забезпечення інтересів підприємств у цілому, були для них, як і раніше, обов'язковими; по-друге, тим, що галузеві спілки очолили члени ради ЗГПР, які брали участь у розробці загальної лінії поведінки гірничопромисловців на її засіданнях, а потім проводили цю лінію в своїх спілках. Нерідко, приймаючи рішення, керівні органи галузевих представницьких організацій робили застереження, що воно набирає сили після одержання відповідних циркулярів ради ЗГПР²².

Таким чином, враховуючи, що південноросійські гірничопромисловці підтримували тісні зв'язки з капіталістами інших галузей виробництва як у регіональному, так й у всеросійському масштабі (будучи членами Катеринославського, Харківського й Ростовського товариств заводчиків і фабрикантів та ради з'їздів представників торгівлі й промисловості) і займали сильні позиції в різних урядових і напівурядових органах (зокрема, в Особливій нараді з палива, Раді з питань державної монополії на торгівлю донецьким мінеральним паливом, у Тимчасовому комітеті Донбасу), можна зробити висновок про те, що це угруповання буржуазії було досить добре підготовлене до боротьби проти робітничого й революційного руху в досліджуваний період.

Оголошенням початку воєнних дій проти трудящих у Донецько-Криворізькому басейні можна вважати резолюції другої (травень 1917 р.) конференції південноросійських гірничопромисловців, на якій

¹⁸ Там же, спр. 12, арк. 1: спр. 1, арк. 6.

¹⁹ Там же, спр. 21, арк. 22; спр. 11, арк. 13.

²⁰ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

²¹ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

²² Там же, спр. 5, арк. 39.

вони категорично відмовилися від будь-якого дальшого підвищення заробітної плати робітникам і виступили проти встановлення на підприємствах 8-годинного робочого дня²³. У своїй ультимативного характеру декларації, яку фон Дітмар зачитав 27 травня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду, гірничопідприємці, звинувативши робітничий клас у всіх бідах басейну, і нагадавши про особливі інтереси «капіталу, дуже часто іноземного», в південній гірничій промисловості, вимагали від уряду «активної політики» й погрожували, що «якщо все залишиться, як є, ... капітал піде з промисловості, підуть і підприємці, й керівники»²⁴. Постанови керівних органів представницьких організацій почали нагадувати воєнні накази.

З метою запобігання можливих «сепаратних» угод окремих капіталістів з робітниками було вжито заходів для дотримання «єдиного фронту» дій підприємців. 26 червня 1917 р. рада ЗГПР обмежила повноваження адміністрації рудників і заводів у їхніх взаємовідносинах з робітниками з питань зарплати й тривалості робочого дня²⁵. Тоді ж правління «Вуглеспілки» направило всім членам організації циркуляр про недопустимість «жодних надбавок до зарплати робітників і службовців»²⁶, а комітет «Металоспілки» ще й уточнив — «у якій би формі вони (ці надбавки) не виражалися (заробітна плата, видача квартирних, продовольства тощо)»²⁷.

Заступник голови «Металоспілки» П. А. Тікстон попереджував у телеграмі, надісланій 29 червня 1917 р. правлінню Нікополь-Маріупольського заводу, що будь-які дії, «не узгоджені з цими постановами, ми будемо вважати порушенням ваших перед спілкою зобов'язань, що веде до законної відповідальності»²⁸. Зі свого боку й робітники не хотіли поступатися капіталістам.

Безкомпромісність позицій обох сторін призвела до надзвичайного загострення класової боротьби в регіоні уже влітку 1917 р. Гірничо-промисловці не спинялися навіть перед нищенням засобів виробництва, затоплюючи шахти і виводячи з ладу устаткування²⁹, відмовлялися від укладених договорів на постачання сировини, палива й продукції, рухомого складу для їх транспортування, уже взятих грошових позик³⁰. «Металоспілка» ухвалила рішення «про планомірне скорочення виробництва» на заводах, «Вуглеспілка» також запропонувала шахтовласникам стати на «шлях закриття підприємств»³¹. Службовців й інженерно-технічних працівників залучали до саботажу, для чого створювалися спеціальні фонди³². Відповідні дії робітників приводили на деяких підприємствах до ексцесів із застосуванням з їхнього боку прямого фізичного насильства — побиття і вбивства окремих осіб із середовища власників та адміністрації.

З кінця літа 1917 р. керівництво представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців визнало єдино можливим ефективним шляхом боротьби проти революційного руху застосування збройної сили. На початку серпня рада ЗГПР у доповідній записці

²³ Конференция рабочих и промышленников Юга России.— Харьков, 1917.— С. 24—25.

²⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 220—224.

²⁵ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

²⁶ Там же, арк. 5.

²⁷ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 77, арк. 17.

²⁸ Донецький обл. держ. арх., ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 2.

²⁹ Борьба за власть Советов в Донбассе : Сб. документов и материалов.—Сталино, 1957. — С. 66; Запорожец М. Я. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти.— Донецк, 1961.— С. 53; Донецький обл. держ. арх., ф. 57, оп. 1, спр. 3, арк. 1; та ін.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 143, арк. 5; Донецький обл. держ. арх., ф. Р-1246, оп. 2, спр. 9, арк. 45; спр. 17, арк. 274; та ін.

³¹ Черномоз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством.— Харьков, 1958.— С. 71.

³² Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 25; спр. 14, арк. 51.

Тимчасовому уряду вимагала встановлення «справді міцної влади», яка б спиралася на «швидкий безсторонній суд» і в потрібних випадках — на збройну силу»³³. 31 серпня члени бюро уповноважених ради у Петрограді П. П. Казакевич, А. В. Детер та Л. І. Ігнат'єв разом з міністром юстиції Тимчасового уряду розробили докладний план «умиротворення» Донбасу. Передбачалося оголосити у басейні військовий стан, розмістити війська й призначити 4 комісарів з наданням їм повноважень військових генерал-губернаторів. Рада брала на себе турботу по відшуканню потрібних кандидатур³⁴.

Восени 1917 р. протиборство сторін у Південному гірничопромисловому районі набуло характеру відвертої конфронтації. Третя (вересень того ж року) конференція гірничопромисловців Півдня Росії, чотири з п'яти резолюцій якої містили суто політичні вимоги, оголосила рішучу боротьбу «проти всіх намагань нав'язати... у відвертій чи прихованій формі соціалістичний лад життя»³⁵ і утворила постійне бюро для розробки всіх необхідних заходів «активної боротьби» проти робітничого класу «замість пасивного вимирання»³⁶. 21 вересня загальні збори членів «Металоспілки» за пропозицією Головкеруючого Новоросійським товариством А. А. Свіцина одностайно ухвалили рішення про закриття всіх металургійних заводів Півдня «на основі обов'язкової постанови», якщо робітники не відмовляться від своїх вимог про встановлення 8-годинного робочого дня й збільшення заробітної плати³⁷. Власники закривали десятки шахт Донбасу. В східних районах басейну розмістилися козаки під командуванням Каледіна, який брав участь у засіданнях Донського бюро «Антрацитоспілки», на яких розглядалися питання «наведення порядку» на шахтах³⁸.

Наприкінці вересня в Донбас прибув особливий уповноважений Тимчасового уряду А. С. Орлов, наділений диктаторськими правами, у тому числі на оголошення воєнного стану у всьому краї чи окремих його районах і відкликання з фронту. На початку жовтня в центральній частині Донбасу почали перекидатися угруповання 3-ї кавалерійської дивізії. Робітники у відповідь створювали й озброювали загони Червоної гвардії. 21 жовтня було організовано Центральний страйковий комітет для проведення загального страйку в Донбасі.

У цих умовах, 26—27 жовтня, у великих промислових центрах Півдня Росії стало відомо про перемогу збройного повстання в Петрограді, повалення влади Тимчасового уряду і створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним.

Жовтнева революція і прихід більшовиків до влади наштовхнулися на шалений опір магнатів Півдня. Протягом трьох місяців (листопада й грудня 1917 р. й січня 1918 р.) гірничопромисловці вживали відчайдушних зусиль, щоб шляхом розвалу роботи підприємств регіону викликати економічну катастрофу в усій країні і тим самим подати дійову допомогу збройним силам контрреволюції. Зупинилися 4 з 18 південних металургійних заводів (Кадіївський, Дружківський, Костянтинівський та «Русский Провиданс»)³⁹. У листопаді 1917 р. «Антрацитоспілка», а в грудні — «Вуглеспілка», «Металоспілка» і «Гірничоспілка» вирішили закрити свої підприємства у разі запровадження робітничого контролю. Службовцям, які відмовилися працювати на них, гарантувалася матеріальна підтримка розміром, не меншим за їхню колишню зарплату⁴⁰.

³³ Волобуев П. В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г.— М., 1964.— С. 247.

³⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 11, арк. 11.

³⁵ Там же, спр. 1, арк. 28—29.

³⁶ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

³⁷ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 78, арк. 2—3.

³⁸ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

³⁹ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 154.

⁴⁰ Ми н ц Й. Й. Указ. соч.— С. 811; Донецький обл. держ. арх., ф. 325, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

Останній, 42-й з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (28 листопада — 4 грудня 1917 р.) також прийняв цілий ряд рішучих за тоном заяв і резолюцій, спрямованих проти інтересів трудящих. У доповіді знову обраного головою ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмара Жовтневу революцію було охарактеризовано як «насильствене захоплення законної влади антидержавними елементами»⁴¹. В резолюції з'їзду від 3 грудня гірничопромисловці заявили, що «докладуть усіх зусиль, щоб не допустити робітничого контролю на підприємствах»⁴². Однак ситуація у регіоні складалася не на їхню користь.

Незважаючи на всі рішення й резолюції, робітничий контроль було запроваджено на більшості підприємств і закрити їх не вдалося. Показовим щодо цього є донесення адміністрації акціонерного товариства «Григор'ївка — Гришине» його правлінню в Москві, від 6 грудня 1917 р.: «Скорочення робіт або закриття навряд чи вдасться, оскільки район захоплено більшовиками»⁴³. Залишені адміністрацією підприємства пускалися у хід новообраними робітничими правліннями, що спонукало деяких гірничопромисловців під загрозою секвестру повертати на них адміністрацію⁴⁴. Значну частину техніків залучити до саботажу не вдалося: IV з'їзд Донецької гірничотехнічної спілки (ДГТС) дозволив своїм членам «участь у контрольних комісіях»⁴⁵.

Із січня 1918 р. гірничопромисловці знову повертаються до тактики, названої А. А. Свіциним «партизанською війною»: дрібні поступки чи декларація готовності йти на поступки й відмова від них насправді⁴⁶. Рада ЗГПР ухвалила послати своїх представників до Південної обласної ради народного господарства. «З метою запобігання ексцесам і ревізиції приміщення, — відзначалося в постанові, — працювати разом з Економічним товариством, але з рішеннями затягувати». «Металоспілка» зробила те ж саме: «Представник буде не особою уповноваженою, а службовцем без директив від спілки, з рішеннями затягувати»⁴⁷. 15 січня 1918 р. «Вуглеспілка» дозволила шахтовласникам вступати в переговори з робітничими організаціями «з питань про встановлення контролю інформаційного характеру»⁴⁸.

Водночас радою ЗГПР розроблялися плани позбавлення південних металургійних заводів вугілля (що мало призвести до повного припинення роботи на них) строком на 5 днів під приводом врятування залізниць. Тим часом фон Дітмар домовлявся про постачання вугілля отаману Каледіну, загони якого воювали проти Радянської влади. 21 січня 1918 р., за наказом В. О. Антонова-Овсієнка, президію ради ЗГПР на чолі з фон Дітмаром було заарештовано, а спробу решти її членів обрати нове керівництво паралізовано створенням ревкому із службовців і робітників⁴⁹. Лідери галузевих спілок гірничопромисловців (А. А. Свіцин, Я. Д. Прядкін, А. А. Наранович та ін.) втекли спочатку на Дон, а потім — на Північний Кавказ.

Таким чином, наприкінці січня — на початку лютого 1918 р. діяльність представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців припинилася. Технічний апарат ради ЗГПР і галузевих спілок Радянська влада залучила до роботи у своїх господарських органах, що починали створюватися. На це погодилися всі службовці, крім двох завідуючих відділами⁵⁰.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 38, арк. 57.

⁴² Там же, арк. 71.

⁴³ Донецький обл. держ. арх., ф. 184, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

⁴⁴ Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 77, арк. 2.

⁴⁵ Черномоз І. Ш. Указ. соч.— С. 118.

⁴⁶ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 78, арк. 37.

⁴⁷ Там же, арк. 38.

⁴⁸ Черномоз І. Ш. Указ. соч.— С. 118.

⁴⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 5.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 21.

З окупацією України австро-німецькими військами представницькі організації південноросійських гірничопромисловців відновили свою діяльність. Під керівництвом колишньої президії рада ЗГПР розгорнула бурхливу роботу. Н. Ф. фон Дітмар, А. І. Фенін та Б. Н. Соколов відбулися легким переляком і в лютому 1918 р. вже були звільнені з-під арешту, режим якого, за їхніми ж свідченнями, був «...таким, що... скаржитися вони не можуть: жили у вагоні першого класу і в забезпеченні всім необхідним відмови не мали»⁵¹.

У Києві рада ЗГПР створила спеціальну комісію, яка приймала від гірничопромисловців скарги та заяви про завдані їм збитки у ході «володарювання самочинних організацій» і порушила клопотання перед урядом гетьмана П. І. Скоропадського про їх відшкодування⁵², а також розробляла проекти і положення з різних аспектів політичного й економічного життя. Тільки за період з 9 травня по 15 липня 1918 р. радою подано 43 доповідні записки на ім'я гетьмана, уряду й окремих міністрів⁵³.

На початку травня 1918 р. відновили свою діяльність і галузеві спілки південноросійських гірничопромисловців. 8 травня правління «Вуглеспілки» розіслало рекомендації «власникам тих підприємств, які були націоналізовані або захоплені якимось іншим способом робітниками». В них містився докладний виклад заходів, що їх належало вжити власнику для відновлення його «законних прав»⁵⁴. 24—25 травня загальні збори «Вуглеспілки» постановили вважати недопустимою діяльність «рудникових комітетів, оскільки вони втручаються в господарське життя підприємств і розпорядчі права адміністрації»⁵⁵. Рада «Антрацитоспілки» прийняла постанову, якою оголосила недійсними «всі надбавки до заробітної плати, встановлені робітничими організаціями»⁵⁶. 28 травня циркуляром «Вуглеспілки» скасовувався 8-годинний робочий день на шахтах, запроваджувалися нові (низькі) обов'язкові для всіх членів спілки розцінки на гірничі роботи й підвищені ціни на продукти харчування у рудникових крамницях⁵⁷. На всіх гірничопромислових підприємствах відновлювалися правила внутрішнього розпорядку 1916 р. 19 липня 1918 р. за наполяганням ради ЗГПР та галузевих спілок гетьман Скоропадський відновив на Україні дію царського закону від 2 грудня 1905 р. (I) про покарання «за участь у страйках на підприємствах, які мають суспільне або державне значення»⁵⁸.

Адміністрація багатьох гірничопромислових підприємств відновлювала свою діяльність з оголошення локауту. Звільнених робітників насильно виселяли з квартир, прийнятим на роботу протягом місяців не виплачувалася заробітна плата. А. А. Свіцин заявив, зокрема, що буде платити робітникам тільки тоді, коли «одержить захоплені більшовиками 83 мільйони»⁵⁹. Один з керівників профспілки «Гірничопраця» зазначав, що «з відступом Радянської влади промисловці, відчувши твердий ґрунт під ногами, ...за участю місцевих властей почали проводити шмагання робітників, мали місце випадки підвішування тощо»⁶⁰. У разі непокори підприємці погрожували «застосуванням іноземної воєнної сили»⁶¹. Радою ЗГПР було складено «чорні списки» осіб, які працювали в радянських господарських органах і тому «не підлягали

⁵¹ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 5.

⁵² Там же, ф. 42, оп. 1, спр. 3, арк. 135.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 249, арк. 148—149.

⁵⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 10, арк. 63.

⁵⁵ Там же, арк. 62; спр. 42, арк. 2.

⁵⁶ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

⁵⁷ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 30, арк. 172.

⁵⁸ Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов. — Киев, 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 230.

⁵⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. Р-2625, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁶⁰ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

⁶¹ Там же, спр. 29, арк. 2.

у жодному разі прийому до числа службовців» ради з'їзду та інших організацій. Ця інформація «конфіденційно» розсилалася керівництву підприємств і відомств⁶².

Представницькі організації південноросійських гірничопромисловців виділили в 1918 р. немалі суми грошей на утримання збройних контр-революційних формувань. Зокрема, 27 червня надзвичайний з'їзд донських підприємців відпустив 40 тис. крб. «на раціональну постановку справи карного розшуку й на зміцнення карної міліції на рудниках»⁶³, 15 липня «Металоспілка» виділила 7 млн. крб. на створення й утримання дивізіону броньових машин «для охорони правопорядку в Катеринославській губернії»⁶⁴. У серпні «Антрацито-» й «Вуглеспілка» прийняли рішення про створення спеціального фонду для утримання санітарних загонів «на всі fronti Донського краю»⁶⁵.

При цьому майже за рік тривалості окупаційної влади та її маріонеток представницькі організації південноросійських гірничопромисловців не вжили практично ніяких зусиль для відродження вугільної й металургійної промисловості регіону, хоча, як підкреслювалося в резолюції VI з'їзду ДГТС, що відбувся в Юзівці 2—4 червня 1918 р., «...промисловість ...не перебуває в безнадійному стані й може бути без особливих зусиль відновлена». На підприємствах «Вуглеспілки» виробок палива із січня до жовтня 1918 р. зменшився удвічі⁶⁶. Стояла половина металургійних заводів, не працювало 9/10 криворізьких рудників⁶⁷, майже втричі менше порівняно з 1917 р. видобувалося кам'яної солі в Бахмутському соляному районі⁶⁸.

Отже, діяльність спілок південноросійських гірничопромисловців у 1918 р., в період першої тимчасової реставрації капіталістичних порядків у регіоні, свідчить про те, що вони були насамперед політичними організаціями, покликаними захищати класові інтереси буржуазії.

Наприкінці 1918 р. — у першій половині 1919 р. гірничопромисловий Південь знову опинився в зоні безпосередніх подій громадянської війни. Північно-західна його частина контролювалася військами Червоної Армії, південно-східна — білокозаками, а потім — Добровольчою армією, у центральній — бої йшли з перемінним успіхом. З Харкова керівники ради ЗГПР, «Вугле-» й «Антрацитоспілки» втекли до Ново-черкаська, а «Металоспілки» — до Одеси.

На червень — грудень 1919 р., коли внаслідок наступу армій Денікіна під контролем його військ опинилася вся територія розгляданого району, припадає завершальний період діяльності представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців. Однак цього разу відновити її в попередніх розмірах вони вже не змогли.

27 червня 1919 р. рада «Антрацитоспілки» «з огляду на скорочення діяльності товариства» виплатила своїм службовцям «ліквідаційне утримання»⁶⁹. Значно ослабила «штаб» південноросійської гірничопромислової буржуазії смерть голови ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмара. Він помер 5 липня 1919 р. по дорозі з Ростова до Харкова в обозі денікінських військ, захворівши на висипний тиф. Уже у вересні через припинення надходження внесків керівництво «Вуглеспілки» змушене було вдатися до додаткового обкладання підприємств надзвичайним збором для покриття своїх видатків⁷⁰.

Щоправда, і в цих умовах керівництво представницьких організацій

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 261, арк. 44.

⁶³ Ростовський обл. держ. арх., ф. Р-3693, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁶⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 33, арк. 13.

⁶⁵ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 80; ф. 306, оп. 1, спр. 10, арк. 184.

⁶⁶ Там же, спр. 20, арк. 3; спр. 34, арк. 4—5.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 249, арк. 65.

⁶⁸ Там же, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

⁶⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 106.

⁷⁰ Там же, ф. 70, оп. 1, спр. 38, арк. 38.

південноросійських гірничопромисловців докладало чимало зусиль, щоб останні не залишилися сторонніми спостерігачами класових битв, що мали місце в 1919 р. Так, рада ЗГПР і галузеві спілки почали широко практикувати збір коштів на потреби армій Денікіна. Зокрема, в лютому того ж року промисловці мали зібрати 500 тис. крб.⁷¹, у травні вони мусили взяти на себе утримання охорони підприємств⁷², у липні «Металоспілка» прийняла на себе витрати «по створенню й утриманню автомобільних частин державної охорони» в Катеринославській губернії⁷³. Нарешті, в грудні 1919 р. рада ЗГПР ухвалила рішення про обкладення гірничопромислових підприємств надзвичайним збором розміром 30 млн. крб. на потреби Добровольчої армії⁷⁴.

Політика буржуазії щодо робітничого класу не змінювалася. Представницькі організації гірничопромисловців знову вимагали скасування всіх надбавок до заробітної плати, встановленої на підприємствах радянськими господарськими органами. Як і в 1918 р., робітникам не виплачували зарплату, зокрема, на Єрастівських рудниках — протягом 6 місяців, Святогорських — 5, Західнодонецьких — протягом 4 місяців⁷⁵. Адміністрації підприємств заборонялося підтримувати будь-які відносини з профспілковими організаціями⁷⁶. Робітникам же у разі виявлення їхнього членства в профспілках загрозувала відправка на фронт⁷⁷. Рада ЗГПР, «Вугле-» й «Металоспілка» вимагали від катеринославської біржі праці відомостей про приналежність робітників «до активного більшовизму»⁷⁸.

Усе це в поєднанні з білогвардійським терором приводило до того, що ряд гірничопромислових підприємств залишився без робочих рук. Їх намагалися замінити полоненими червоноармійцями. Однак ефективність цього заходу була слабкою: полонених тримали у переповнених бараках, впроголодь, в антисанітарних умовах. Тільки на заводі і рудниках Новоросійського товариства з 1406 полонених червоноармійців у вересні 1919 р. залишилося в живих до кінця грудня лише 458. Як повідомляла адміністрація, щодня копали могили на 10—16 чол.⁷⁹

У цілому ж раді ЗГПР і галузевим спілкам активізувати діяльність гірничопідприємців не вдалося. Останніх дедалі більше охоплювало почуття безвиході. Промисловці відчували свою тимчасовість, втрачали інтерес до налагодження виробництва, вкладали кошти лише в ті підприємства, де потрібен був незначний оборотний капітал, а прибуток можна одержати негайно. Чимало з них взагалі намагалися позбавлятися своїх підприємств, доставши натомість іноземну валюту. Останні відомості про діяльність «Вугле-» й «Металоспілки» відносяться до листопада 1919 р. Рада ж ЗГПР ще і в грудні того ж року продовжувала підготовку до 43-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії⁸⁰, якому так і не судилося відбутися.

Борьба одной из основных и наиболее организованных в стране монополистических группировок горнопромышленной буржуазии за сохранение своих позиций в годы революции и гражданской войны — предмет внимания автора данного сообщения. Для ее освещения использован значительный архивный материал.

Одержано 02.08.90.

⁷¹ Ростовський обл. держ. арх., ф. Р-3693, оп. 1, спр. 22, арк. 38.

⁷² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 288, арк. 1.

⁷³ Донецький обл. держ. арх., ф. 27, оп. 1, спр. 74, арк. 99.

⁷⁴ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 33, арк. 34.

⁷⁵ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 42, арк. 5.

⁷⁶ Там же, ф. Р-2625, оп. 1, спр. 1, арк. 143.

⁷⁷ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 42, арк. 34.

⁷⁸ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 30, арк. 124.

⁷⁹ Там же, ф. Р-231, оп. 1, спр. 49, арк. 147—318.

⁸⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 1.

В. А. Греченко (Харків)

І. К. Дашковський: нарис політичної діяльності

Вперше зроблено спробу розкрити зміст політичної та наукової діяльності І. К. Дашковського, висвітлити складний життєвий шлях цієї неординарної особистості.

На ранковому засіданні XV з'їзду ВКП(б) 7 грудня 1927 р. із заключним словом по політичному звіту ЦК виступив Й. В. Сталін. Він піддав різкій критиці промову Л. Б. Каменева, де говорилося, що не в традиціях більшовизму вимагати від людей відмови від своїх поглядів. У відповідь Сталін заявив, що це «невірно. Більше того, — це брехня, товариші!». І навіть ряд прикладів: «А за що виключили з партії Оссовського *, Дашковського?.. За те, що їх погляди виявились несумісними із ідеологією Комінтерну, з ідеологією ВКП(б)»¹. Хто ж такий Дашковський, якому приділив увагу сам Сталін у промові на вищому форумі комуністів? В 20-ті роки це ім'я на Україні було досить відомим: ректор Комуністичного університету імені Артема у тодішній столиці УСРР — Харкові, автор першого в республіці підручника з політекономії, активний учасник внутріпартійної боротьби, один з лідерів опозиції.

Ісак Кальманович Дашковський народився 7 лютого 1891 р. у селі Мизинівка Звенигородського району нинішньої Черкаської області. Він був восьмою дитиною в сім'ї економа поміщицького маєтку, до 14 років жив і працював (допомагав батькам у домашньому господарстві) в рідному селі, а 1905 р. поступив до Звенигородського комерційного училища. Після його закінчення у 1911 р. юнак три роки відвідував лекції як вільнослухач Київського комерційного інституту, а згодом був прийнятий до Харківського технологічного інституту. Незабезпеченість існування (батько помер у 1910 р. й ніяких заощаджень не залишив) змушувала використовувати будь-яку можливість заробітку. Молодий Дашковський працював вантажником на вокзалі, статистиком на переписах, агентом фірми Пате по продажу патефонів, викладачем на бухгалтерських курсах. З кінця 1916 р. він почав вести пропагандистську роботу серед робітників та студентів, а в березні 1917 р. вступив у Харківську організацію РСДРП(б)². Весною і влітку того ж року М. К. Дашковський продовжив політичну діяльність у Звенигородському повіті, де створив групу співчуваючих більшовикам. Восени він почав працювати лектором-пропагандистом на політичних курсах Південно-Західного фронту, які були організовані для підготовки армії до виборів у Установчі збори. В своїх спогадах, опублікованих у 1926 р., Дашковський згадував, що на фронті читав лекції з історії революційного руху, економічних питань.

В жовтні 1917 р. його кооптовано до складу Житомирського комітету більшовиків. Він часто виступав на мітингах, полемізуючи з українськими есерами, меншовиками, анархістами й іншими політичними

* Я. Оссовський — один з активних учасників внутріпартійної боротьби. В дискусійних статтях, опублікованих у журналі «Більшовик» (1926. — № 7—8. — С. 86—100; № 14. — С. 59—80), він писав, що здійснити єдність партії неможливо через непролетарський характер Радянської держави, пропонував легалізувати фракції у ВКП(б), ввести багатопартійну систему.

¹ XV съезд ВКП(б) : Стеног. отчет. — М. — Л., 1928. — С. 373.

² Дашковський І. К. Автобіографія // Особ. архів сім'ї Дашковських. — С. 2.

опонентами. 27 жовтня 1917 р. І. К. Дашковський, як згадував один з активних учасників цих подій Г. Михайлов, разом з лівим есером Володимирським виступили на засіданні Житомирської міської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів на підтримку збройного повстання у Петрограді³. В січні 1918 р. Дашковський повернувся до рідної Звенигородки⁴. Після окупації України німецькими військами, з травня 1918 р. до лютого 1919 р., він — один з активних діячів партійної організації Саратовської губернії, редактор «Саратовской Красной газеты», голова міського й губернського комітетів РКП(б).

У лютому 1919 р. Дашковський повернувся до Харкова, де, за рекомендацією Я. А. Яковлева, став членом редколегії органу ЦК КП(б)У — «Коммунист». У цьому місті він перебував аж до вступу туди денікінських військ. Його прізвище навіть було надруковане в оголошенні військової комендатури, де повідомлялося про розстріл активних комуністів⁵. Проте Дашковському вдалося врятуватись, і до кінця громадянської війни він знаходився в лавах 14-ї, а потім 13-ї армії на денікінському, польському й врангелівському фронтах як політпрацівник, редактор армійських газет, поєднуючи цю роботу з участю в діяльності партійних та радянських організацій у тих населених пунктах, де розміщувався штаб і політвідділ тієї чи іншої армії. У численних статтях, опублікованих в армійській газеті у той період, Дашковський писав в основному про поточні політичні проблеми, коментував хід бойових дій, роз'яснював політику Радянської влади щодо Махна⁶ й т. п.

В березні 1920 р. І. К. Дашковський взяв участь у роботі IV конференції КП(б)У. На ній він виступив проти резолюції про взаємовідносини між Україною і Радянською Росією, вважаючи її «невірною та несвоєчасною». Дашковський пропонував «відкинути усіяку гру в Український уряд і відновити відкрито, ясно і рішуче питання про злиття обох республік в одну Радянську Республіку». Він вважав, що українське селянство не вірить в самостійність як вихід з складної економічної ситуації, стверджував, що «99% українських селян абсолютно не цікавляться нашими політичними комбінаціями, не цікавляться питанням про самостійність українського Раднаркому. Село цікавиться зараз земельним та продовольчим питанням»⁷. Позиція Дашковського була піддана критиці делегатами конференції. Ф. Я. Кон, наприклад, відзначив, що Дашковський «хворіє тією хворобою, яку тов. Ленін називає русотяпством»⁸. Пропозиція Дашковського не враховувала специфіки суспільно-політичної обстановки на Україні, національний фактор, інтереси української інтелігенції. Він явно перебільшував утилітарність мислення українського селянства, якому ніби то було байдуже національне питання.

Конференція абсолютно більшістю голосів (проти — 2, утрималося — 6) прийняла резолюцію «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії». В цьому документі підкреслювалося значення тісної братерської солідарності між робітниками й селянами всіх країн, обґрунтовувалася необхідність міцного союзу між УСРР та РСФРР⁹.

Дашковський ще двічі виступав на конференції. Один раз — за продовження дебатів по доповіді Й. В. Сталіна¹⁰, а другий — при обгово-

³ Михайлов Г. К истории Октября на Волыни // Летопись революции.— 1926.— № 6.— С. 69, 70.

⁴ Дашковський І. Октябрьские дни в Житомире и на Юго-Западном фронте // Там же.— С. 75.

⁵ Там же.— С. 37.

⁶ Дашковський І. О власти и безвластии // Красный воин (орган РВС 13 армии).— 1920.— 27 окт.

⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 111—112.

⁸ Там же, арк. 117.

⁹ Пирог Р. Четвертая конференция КП(б)У // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 2.— С. 64.

¹⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 234.

ренні питання про політику на селі, де піддав критиці Т. В. Сапронова за недооцінку класових протиріч на селі. Дашковський говорив, що Сапронов пропонує створювати на селі клуби для молоді, жіночі спілки, але все це «розова водичка», якою «Сапронов хоче окропити село і зробити його червоним». На думку Дашковського, «громадянської війни на селі не уникнути, нам треба прийняти цей бій». Він пропонував «провести диктатуру пролетаріату й бідноти на селі»¹¹, тобто виступав за більш жорстке проведення класової лінії на селі.

На IV конференції КП(б)У більшість серед делегатів мали представників групи «демократичного централізму». Під час виборів Центрального Комітету вони вирішили голосувати списками. Стало ясно, що в майбутній ЦК увійдуть лише «децисти» й їх прибічники. За таких умов 105 делегатів, від імені яких виступив Г. І. Петровський, відмовилися брати участь у цих виборах, і залишили зал засідання¹². Серед них був і Дашковський, який після конференції поїхав на IX з'їзд РКП(б), делегатом якого його обрали на партконференції 14-ї армії¹³. Як він пізніше згадував, відносини між делегатами з'їзду від України були настільки гострими, що «децисти» та їх опоненти — делегати IV конференції КП(б)У — їхали в Москву на IX з'їзд РКП(б) у різних вагонах, припинивши між собою в той час будь-яке спілкування^{13а}. Дашковський брав участь й у роботі V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.). На ній він знову спробував відстоювати свою позицію з питань національного будівництва, аргументуючи її тепер не настроями українського селянства, а ситуацією в партії. Він стверджував, що місцеві партійні організації «живуть ідейно більше життям Російської комуністичної партії, чим директивами Центрального Комітету партії (мається на увазі ЦК КП(б)У). Виходячи з цього, Дашковський вважав ЦК КП(б)У «штучною організацією»^{13б}. Тут знову далася взнаки недооцінка Дашковським національного фактору. Делегати конференції його не підтримали.

Після закінчення роботи конференції разом з іншими делегатами його направили на Донбас. Для цього, власне, Дашковському не потрібно було нікуди переїжджати, оскільки штаб, політвідділ 13-ї армії та редакція газети «Красный воин», яку він тоді очолював, знаходились у Бахмуті (Артемівську) — тодішньому адміністративному центрі Донецького басейну. Початок роботи Дашковського в Донбасі майже збігся з початком внутріпартійної дискусії щодо профспілок. Він узяв у ній активну участь, висунувши власну платформу. Дашковський виступав за збереження мілітарних форм організації праці, вважаючи, що це — найбільш цінний здобуток епохи громадянської війни. Він також пропонував об'єднати в одних органах професійні та виробничі функції^{13в}. Після деяких малоуспішних спроб відстояти свої погляди Дашковський на Донецькій губпартконференції голосував за платформу Троцького. Він вважав, що «платформа 10-ти», яку підтримував В. І. Ленін, відбиває лише точку зору Я. Е. Рудзутака й керівництва ВЦРПС^{13г}. Під час роботи у Донбасі І. К. Дашковський близько зійшовся з Г. Л. Пятаковим (тоді голова Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну), поділяючи погляди останнього не лише з питань діяльності профспілок, а й з господарських. Статті Пятакова, його

¹¹ Там же, арк. 328, 329.

¹² Шаповал Ю. І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії.— К., 1990. — С. 299—300.

¹³ Девятый съезд РКП(б) : Протоколы.— М., 1960.— С. 448.

^{13а} Д а ш к о в с к и й И. Критико-автобиографические очерки. Об очерках истории Компартии Украины // Особ. архів сім'ї Дашковських.— С. 60.

^{13б} Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 80.

^{13в} Д а ш к о в с к и й И. Профсоюзы и организация производства // Всероссийская кочегарка.—1921.—5 янв.; Тезисы тов. Дашковского // Там же. — 13 янв.

^{13г} Д а ш к о в с к и й И. Критико-автобиографические очерки. Об очерках истории Компартии Украины // Особ. архів сім'ї Дашковських.— С. 80.

виступи досить часто (частіше, ніж інших керівників Донбасу) з'являлись на сторінках «Всероссийской кочегарки», яку редагував Дашковський. Він став на бік Пятакова в конфлікті останнього з Е. Й. Квірінгом та М. Л. Рухимовичем. В. І. Ленін охарактеризував ситуацію в Донбасі як «чвари», «інтригу». Зрештою, Пятаков був увільнений із своєї посади. Після цього з Донбасу виїхав і І. К. Дашковський.

Влітку 1922 р. його призначили ректором Комуністичного університету ім. Артема у Харкові й керівником кафедри політекономії. Дашковський викладав також і в інших вузах тодішньої столиці УСРР, активно займався науковою діяльністю. Він підготував підручник «Курс політичної економії» (1923 р.), який на Україні видавався 4 рази, а у 1929 р. був перекладений на грузинську мову. Перу Дашковського належать й інші праці політекономічного профілю, серед яких певний інтерес являють «Ленін та аграрне питання», «Ринок і ціна в сучасному господарстві» (1925 р.). Крім цього, у 1922—1929 рр. він опублікував 56 журнальних статей та рецензій. В своїх економічних публікаціях Дашковський головну увагу приділяє різним аспектам функціонування непу, особливо питанням ціноутворення. Ці його розробки мають актуальне значення і сьогодні, коли в нашій країні здійснюється перехід до ринкової економіки. За плідну педагогічну й наукову діяльність І. К. Дашковському в 1924 р. було присвоєно звання професора кафедри політичної економії. Проте ректор університету і професор не мав документа про вищу освіту — парадокс, характерний для того часу.

Наприкінці 1923 р. розпочалася нова внутріпартійна дискусія, яка набула гострих форм. Дашковський став одним з активних її учасників. Він виступав на партійних зборах, у пресі, полемізував з першим секретарем ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінгом. Виступаючи на партконференції Івано-Лисогірського району м. Харкова 14 грудня 1923 р., Дашковський відзначав, що основне питання дискусії — чи була й є лінія партії правильною, чи потрібно накреслити нові її шляхи. Він, зокрема, говорив: «Леніна в роботі нашої немає. Є його учні, а їм властиво помилятися, партія повинна вчитися по Леніну, а створювати якісь групи недопустимо». Дашковський запропонував зборам резолюцію, де йшлося про розвиток внутріпартійної демократії, засуджувались усілякі спроби спрямувати дискусію у русло фракційної боротьби¹⁴.

Загострювалася боротьба і в парторганізації Комуністичного університету, який очолював Дашковський. Найбільшу полеміку викликав пункт, де засуджувалася лінія Троцького. Після кількадечних дебатів незначною більшістю його прийняли¹⁵. Діяльність І. К. Дашковського була піддана критиці у статті Е. Й. Квірінга «Особлива лінія чи лінія єдності». Останній вважав, що Дашковський є «найбільш типовою фігурою опозиції в Харкові й вимушено застосовує метод лавірування у своїй опозиційній діяльності, всюди пропонуючи проекти резолюції без пункту про довіру ЦК»¹⁶. Дашковський зреагував на статтю Квірінга листом до редакції «Коммуниста» під назвою «Вимушена відповідь». У ній він стверджував, що не є представником опозиції, та в своїх виступах відмежувався від позиції Преображенського, Сапронова й ін. З приводу пункту про довіру ЦК Дашковський зазначив, що вважає його зайвим. Закінчувалася відповідь висновком про те, що стаття Квірінга написана у стилі «гром победы раздавайся» й ілюструє собою не метод переконання опонентів, а їх приглушення¹⁷. В полеміку з Дашковським вступила також редакція «Коммуниста», яку він обвинувачував у фракційності та однобічному висвітленні дискусії. В замітці відзначалося, що обвинувачення, ви-

¹⁴ Парт. арх. Харківського обкому Компартії України, ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 3—4.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 881, арк. 61.

¹⁶ Квиринг Э. Особая линия или линия единства // Коммунист.— 1923.— 28 дек.

¹⁷ Дашковский И. Вынужденный ответ // Там же.— 1924.— 5 янв.

сунуті проти газети, не підтверджуються ніякими фактами¹⁸. Участь у внутріпартійній боротьбі й полеміка з Квірінгом сприяли зростанню популярності Дашковського як опозиціонера. Секретар Харківського губкому КП(б)У К. О. Кіркіж повідомив у ЦК РКП(б), що під час виборів на губпартконференцію Дашковському був зроблений відвід як «визначному опозиціонеру», але «за нього голоснули такою ж більшістю, як раніше голосували за лінію ЦК». Кіркіж вважав, що «шкідливо тримати ректора викладачів з опозиції в комвузах, які не відмовились від своєї лінії, а будуть і надалі її проводити»¹⁹. Побаження Кіркіжа врахували, й незабаром Дашковського звільнили з посади ректора Комуністичного університету ім. Артема.

У дискусії про книгу «Уроки Жовтня» Троцького Дашковський, як і більшість опозиціонерів та співчуваючих їм, займав вичікувальну позицію. Під час партперевірки, яка проходила тоді в КП(б)У, на запитання, як він оцінює виступи Троцького й чим вони пояснюються, Дашковський відповів, що вони є «меншовицькою відрижкою, а також передчасними»²⁰.

У центрі уваги в КП(б)У Дашковський опинився після опублікування його статті «На середпартійні теми» у газеті «Коммунист» восени 1925 р. Ця стаття згадувалася в публікаціях «Правды» і закордонних емігрантських виданнях, широко обговорювалася на IX з'їзді КП(б)У у грудні того ж року. Ця стаття не містила якихось особливих ідей й не суперечила теорії марксизму. В ній була критика існуючого становища у партії, пропозиції щодо його поліпшення. Дашковський зазначав, що з 1923 р. лунають заклики проводити внутріпартійну демократію на ділі та при цьому мовчазно передбачається, що вона проводиться лише на словах. «Неможливий нормальний партійний режим,— писав Дашковський,— коли одну, хай численно незначну частину партії оголошують майже «поза законом» на тій підставі, що під час дискусії її погляди не збіглися з поглядами більшості». Далі Дашковський підкреслював, що партапарат не здійснив демократії тому, що в нього не має інших традицій, крім командування. У цей апарат, на його думку, нерідко потрапляли ті товариші, яких тільки тому не можна було звинуватити в «ідеологічних ухилах», що вони не мали ніякої ідеології. Важко не погодитись і з таким спостереженням І. К. Дашковського: «Попередній досвід досить наглядно довів, як швидко «демократичні ілюзії» змінюються «жорстоким похміллям», та не у всякого є бажання й необхідна гнучкість для того, щоб, «погрішивши в період «свобод» надмірною відвертістю, по встановленому звичаю розігрувати роль грішника, що кається». Отже, Дашковський досить влучно відзначив ті хворобливі явища, які були в той час у партії. Що ж він пропонував для поліпшення ситуації? Його програма передбачала оновити партапарат і підвищити культурний та політичний рівень партійних мас. Про все це йшлося під час дискусії 1923 р., а також у відомій резолюції Політбюро ЦК РКП(б) від 5 грудня того ж року. Закінчуючи свою статтю, Дашковський висловив упевненість, що в його статті спробують знайти прояви «ухилів», «помилوک», «злобну опозицію» й ін.»²¹. Він не помилився — його критикували у «Правде» та «Коммунисте» саме в таких виразах, як він і передбачав²².

Стаття І. К. Дашковського була помічена й за кордоном. Витяги з неї надрукувала газета «Последние новости», яку редагував П. М. Мілюков. У відповідному коментарі до неї він зауважив: «Схоже на те, що в лавах РКП знову починається дискусія. Перші хмарки на цьому го-

¹⁸ По поводу одной «творимой легенды» // Там же.

¹⁹ Архів ЦК КПРС, ф. 17, оп. 31, спр. 110, арк. 3.

²⁰ Там же, арк. 42.

²¹ Д а ш к о в с к и й І. На внутріпартійні теми // Коммунист.— 1925.— 28 окт.

²² Ш у б и н П. Старая погудка на новый лад // Там же.— 1 нояб.; Рошаль А.

К постановке вопроса о внутріпартійній демократії // Правда.— 1925.— 5 дек.

ризонті з'явилися на Україні... У дискусійній статті ...автор намалював досить сумну картину того, як всі слова і зусилля в справі здійснення «середпартійної демократії» призвели до ще більшого розкладу партійного життя». Ці слова Мілюкова навів у Політичному звіті на IX з'їзді КП(б)У Л. М. Каганович. Він, зокрема, сказав: «Я думаю, що вся партія разом з тов. Дашковським... у необхідний момент дасть рішучу відсіч всяким підступам Мілюкова». Як бачимо, спочатку Каганович дав досить стриману оцінку виступу Дашковського. Він навіть вважав, що «значна частина колишньої опозиції зживає свої помилки та відрижки минулого»²³.

Слово було надано й І. К. Дашковському, хоча він і не був делегатом з'їзду. В своїй промові Дашковський пояснив, чому була написана його стаття, підкресливши, що спирався на ряд рішень ЦК КП(б)У, де теж відзначалися недоліки партроботи, а також порушив дуже важливе питання про режим особистої влади у партії. Варто підкреслити, що він зробив це одним з перших прилюдно, на з'їзді Компартії ще до відкритого виступу «нової опозиції» на XIV з'їзді ВКП(б) з аналогічними думками. «В нас у партії особистий режим спостерігається по всій лінії, кінчаючи секретарем осередку,— наголошував Дашковський.— Особистий режим виявляється навіть у таких дрібницях...— ось у цих портретах, які висять усюди... В плані рекламування особи ми перевершили всі буржуазні уряди... Моральна та політична сторони соціалізму полягають у тому, щоб висувати колективне обговорення, колективну сторону, а ми висуваємо навпаки»²⁴.

Виступ Дашковського відразу ж опинився в центрі уваги делегатів IX з'їзду КП(б)У. З приводу його статті й промови висловились 11 чол., у тому числі Л. М. Каганович (двічі), а також М. І. Калінін, Г. І. Петровський, І. Є. Клименко²⁵, що був обраний після з'їзду другим секретарем ЦК КП(б)У, та ін. Так, делегат М. І. Смирнов підкреслив, що необхідно дати відсіч не тільки міжнародній буржуазії, а й Дашковському, який проводить чужу ідеологію²⁶. «Скорегував» свою думку про нього і Каганович, який у своєму виступі широко використовував такі «аргументи»: «Дашковський безладдя в своїй голові приписує всій партії». Він також порівняв виступ Дашковського з твердженням «ненормальної людини», яка говорить: «Я нормальний, а ви всі ненормальні». Крім того, Каганович заявив: «Ум за розум зайшов у нашого професора» тощо²⁷. Що стосується М. І. Калініна, то той полемізував з І. К. Дашковським з питання про «рекламування» осіб. Він не заперечував наявності цього, зауваживши, що «ми завжди рекламуємо тільки ту особу, яка потрібна партії. Калінін визнав, що реклама буває й «грубуватою», але «в нас політику роблять робітники на місцях, а іноді це грубувато роблять. Усе ж я думаю, що за всією цією грубістю ховається тільки щирість». Калінін вказав, що треба вчитися рекламувати, та висловив упевненість, що його слухачі цьому навчаться²⁸. З цим прогнозом важко не погодитися. Дійсно, досить швидко багато хто навчився рекламувати «потрібних осіб» і насамперед Сталіна.

В 1927 р. внутріпартійна боротьба набула ще більшої гостроти. У червні того ж року І. К. Дашковський разом з Т. Сапроновим, Т. Харечком та В. Смирновим підписав опозиційну «платформу 15», в якій підкреслювалося, що технічна відсталість країни не зможе забезпечити її перехід до соціалізму, оскільки це можливе лише після перемоги світової революції. Уряд критикувався за «потурання куркулю», а верхів-

²³ Дев'ятий съезд Коммунистической партии большевиков Украины: Стеногр. отч., Харьков, 1926.— С. 56.

²⁴ Там же.— С. 128.

²⁵ Там же.— С. 56, 82, 133, 134, 136, 137—138, 142, 144, 149—152, 155, 159, 355.

²⁶ Там же.— С. 133.

²⁷ Там же.— С. 149—152, 155.

²⁸ Там же.— С. 159.

ка партії звинувачувалась у переродженні. «Червона армія загрожує перетворитися, — писали автори платформи, — в зручне знаряддя для авантюр бонапартистського гатунку»²⁹. Ця платформа була піддана різкій критиці в статті О. Слєпкова «Опозиційний неоменшовизм»³⁰. У відповідь на це І. К. Дашковський, за дорученням групи «децистів», написав статтю «Платформа 15 — та її критика» й направив її в редакцію журналу «Большевик». Стаття потрапила спочатку до О. Ярославського як члена редколегії, потім — до Сталіна та повернулася знову до Ярославського вже як до секретаря ЦКК з вказівкою притягнути автора до партійної відповідальності³¹. 7 вересня 1927 р. І. К. Дашковського викликали до Москви на засідання ЦКК ВКП(б) і запропонували відмовитися від основних положень згаданої статті, а саме: «1) що у СРСР уже розпочався процес переродження пролетарської диктатури; 2) що цекістський лозунг «пожвавлення Рад» фактично означає курс на розв'язування дрібнобуржуазної й куркульської демократії; 3) що Радянська держава... може стати пригноблювачем того класу, який її народив.., виконавчим механізмом у руках іншого ворожого класу; 4) що нинішній ЦК робить кроки в бік термідора». Дашковський від цих поглядів не відмовився і був виключений з рядів ВКП(б) як «елемент, безумовно, ворожий у партії пролетаріату»³². Проте й після виключення Дашковський не припинив політичної боротьби, увійшовши у всеукраїнський центр опозиції³³. Він, зокрема, головував на нелегальних зборах опозиціонерів у Харкові напередодні 10-річчя Жовтневої революції³⁴. Незабаром змушений був залишити Україну, деякий час працював професором на кафедрі політекономії Північно-Осетинського педінституту у м. Орджонікідзе (Владикавказ). Оскільки під своїм ім'ям публікуватися Дашковський не міг, він уміщував свої статті в журналах «Плановое хозяйство» (Москва), «Хозяйство Украины» під псевдонімом «А. Светлов». Одна з його статей «До теорії розвитку світового ринку та світового господарства» навіть була надрукована у 1929 р. в журналі «Марксистський огляд» — органі Французької компартії. Наприкінці 1927 р. Дашковський залишив роботу професора в Орджонікідзе і переїхав до Москви, де жив на напівлегальному становищі. Він згадував, що керівництво опозиції пропонувало йому виїхати за кордон для встановлення зв'язку з опозиційними групами в Комінтерні, але він не погодився, виступивши проти курсу на створення другої партії й поглиблення розходжень з більшістю у ВКП(б)³⁵.

В 1928 р. Дашковського заарештували і вислали в Қолпашево Томської області. Тут він працював учителем у школі до 1930 р. Напередодні XVI з'їзду Дашковський надіслав на адресу з'їзду заяву про розрив з опозицією. У відповідь він одержав листа від Ярославського, де йому пропонувалося визнати платформу «децистів» не тільки помилковою, а й контрреволюційною. Дашковському було надано право через рік подати заяву про відновлення його в партії. Однак ця звістка до нього не дійшла.

З 1930 р. Дашковський працював у м. Вятка (Кіров), де викладав у технікумі. В 1934 р. він знову звернувся до ЦК ВКП(б) з заявою про

²⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 262, арк. 1—65; Ярославський Е. Новое и старое в «новой оппозиции» // Правда.— 1927.— 22, 23, 24, 16 июля.

³⁰ Слєпков. Оппозиционный неменьшевизм // Правда.— 1927.— 9, 12 июля.

³¹ Дашковский И. К. Критико-автобиографические очерки. Об очерках истории Компартии Украины // Особ. архів сім'ї Дашковських.— С. 30.

³² Исключение переродженцев и фракционеров из партии: постановление ЦКК ВКП(б) от 7 сент. 1927 г. по делу Дашковского И. К. // Правда.— 1927.— 10 сент.

³³ Робота трюккістської опозиції на Україні: заява колишнього опозиціонера М. Я. Кричевського до ЦКК КП(б)У // Комуніст.— 1927.— 6 груд.

³⁴ Моргун В. За що боровся Раковський? // Прапор.— 1989.— № 3.— С. 134.

³⁵ Дашковский И. К. Автобиография // Особ. архів сім'ї Дашковських.— С. 18—19.

те, що приймає всі вимоги партії. Проте після вбивства С. М. Кірова його заява не тільки не мала ніяких позитивних наслідків, а, навпаки, була сприйнята як акт дворушництва. В результаті Дашковського знову заарештували — 5 років він знаходився у в'язницях Красноярська та концтаборах (район Норильська й Дудинки). В 1941 р. йому дозволили повернутися в Кіров, де він влаштувався на посаду економіста. Однак у 1949 р., під час нової хвилі сталінської чистки, він знову потрапив у табір у районі Братська. Останнім місцем політичного ув'язнення Дашковського був табір біля Тайшета, де він читав лекції про історичні рішення XX з'їзду КПРС і технічний прогрес у шостій п'ятирічці. Повна судова реабілітація Дашковського відбулася в 1957 р. Він повернувся до Харкова у віці 65 років. 30 кращих років життя у сталінській неволі — такою була розплата за опозиційність та незалежність мислення. Можна лише дивуватися, що Дашковський вижив. Як він сам вважав, витримати довгі роки репресій йому вдалося тому, що був до них готовий і до 1937 року підійшов уже «загартованим» внутріпартійною боротьбою й 10-річним засланням та в'язницями.

Ще з табору І. К. Дашковський надіслав апеляцію на ім'я XX з'їзду КПРС, яка розглядалася Комітетом партійного контролю. Однак КПК йому відмовив, виходячи з того, що він ряд років знаходився в керівництві опозиції й з часу виключення з партії минуло 30 років. Дальші апеляції результатів не дали, хоча, згідно з офіційним роз'ясненням, Дашковському не заборонялося звернутись у первинну організацію із заявою про прийняття в партію на загальних підставах. Після звільнення Дашковський змушений був клопотатись про пенсію. Адже, хоча він і був професором, вищої освіти не мав. Довелося йому, відомому науковцю, складати іспити в одному з московських вузів з історії КПРС, політекономії й т. п., щоб одержати диплом. У 1958 р. йому призначили пенсію на підставі його професорського звання. В березні 1971 р. Дашковський звернувся з листом на адресу XXIV з'їзду КПРС, який він назвав «Політичний самозвіт XXIV з'їзду партії. Замість апеляції». У ньому він коротко розповів свою біографію, дав оцінку деяким історичним працям того часу. Це була остання робота І. К. Дашковського. 16 травня 1972 р. він помер на 82 році життя. Похований у Харкові.

Оцінюючи в цілому життя і діяльність І. К. Дашковського важливо відзначити, що це була незвичайна особистість з оригінальним мисленням та незалежним характером. Він зробив чималий внесок у становлення політичної економії на Україні, брав активну участь у внутріпартійній боротьбі, висловив ряд цікавих думок щодо партбудівництва, які заслуговують на увагу. Логіка боротьби привела Дашковського до лав опозиції, до загострення відносин з керівництвом ВКП(б), але «ворогом народу» він ніколи не був. Його ім'я повинне зайняти належне місце в підручниках з історії повоєнної України.

Одержано 5.11.90.

Впервые предпринята попытка раскрыть содержание политической и научной деятельности И. К. Дашковского, осветить сложный жизненный путь этой неординарной личности.

М. Ф. Котляр (Київ)

Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису

Розглянуто фрагмент Галицько-Волинського літопису, що датується 1254 р., в якому йдеться про напад якогось Ізяслава на Данила Галицького. Доводиться, що ворогом Данила був новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович, онук Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім».

У фрагменті Галицько-Волинського літопису, що датується приблизно першою половиною 1254 р.*, говориться: «Ізяслав же проси у них (татар.— М. К.) помощи ити на Галичь; они же рекоша ему: «Како идиши в Галичь, а Данило князь лют естъ; оже отъиметь ти живот, то кто тя избавить?»¹. Для розуміння наведеного уривку джерела доведеться перегорнути назад кілька літописних сторінок.

Попереднього року Данило Романович, великий князь галицько-волинський, після тривалих роздумів і вагань прийняв у північному волинському місті Дорогичині корону та інші королівські інсигнії з рук легата папи Інокентія IV Опізо². Виходячи з послідовності подій, що передували коронації, а також із свідчень середньовічної польської хроніки «Рочніка Красинських»³, можна датувати зведення Данила в королівський сан жовтнем — листопадом 1253 р.

Коронація галицько-волинського князя була демонстрацією його суверенітету й викликом Орді, «мирником» якої він був з 1245 р., коли їздив до Батия на Волгу. Вона знаменувала рішучість Данила дати бій татарському війську, що постійно перебувало в південних степах нинішньої території України. Князь сподівався на допомогу папського престолу. Однак його надіям не судилося збутися.

В Сараї вже давно із зростаючою тривогою стежили за посиленням Галицько-Волинського князівства, володар якого прагнув до незалежності від Орди. Коли 1252 р. Данило уклав династичний союз із владимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем, видавши за нього доньку, що означало об'єднання сил двох наймогутніших руських князівств того часу проти влади монголо-татарських ханів, у Сараї вирішили, що зволікати більше не можна. Того самого 1252 р. так звана Неврюєва рать розгромила військо Андрія й вивела його з політичної гри⁴. Далі ординські правителі ухвалили, що настала черга самого Данила.

Приборкати непокірного галицько-волинського князя доручили военачальникові Куремсі, якого італійський сучасник Плано Карпіні назвав «наймолодшим серед татарських вождів»⁵ (йшлося, певно, про його ієрархічне становище серед монгольської верхівки). Ясно, що він не був Чингізідом (ханом з правлячого роду). Здається, галицький літописець, як це не раз з ним траплялося, порушив послідовність подій, і похід Куремси розпочався на рік-два раніше коронації Данила.

В. Т. Пашуто вважав, що «перед Куремсою було поставлене завдання не лише захистити (від Данила.— М. К.) Київщину й залежну від татар Болохівську землю, а й зайняти всю Південно-Західну Русь»⁶.

* Галицько-Волинський літопис створювався без поділу на річні статті. Хронологічна сітка була внесена до Іпатівського списку кимось з пізніших переписувачів у XV ст.

¹ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 550.

² Там же.— С. 548—549.

³ Monumenta Poloniae Historica.— Lwów, 1879.— Т. 3.— Р. 132.

⁴ Полное собрание русских летописей.— Т. 1.— Лаврентьевская летопись. Вып. 2.— Л., 1927.— Стб. 473 (далее — ПСРЛ).

⁵ Плано Карпини. История монголов.— СПб., 1911.— С. 22.

⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— С. 282.

Пояснення слушне, але надто загальне. На мій погляд, у ханській ставці в Сараї для Куремси розробили чіткий стратегічний план великого походу проти Данила Романовича. Коли виходити з відбитого в літописі дальшого розвитку подій, цей план складався з трьох частин: 1. Вторгнення орди Куремси на найменш захищене Галицьке пониззя; 2. Наступ на Південну Волинь і Болохівську землю, щоб відсікти війська Данила від Наддніпрянщини й Києва і відтиснути їх на захід; 3. Окупація Київської землі, після чого, спираючись на ворожого Данилові князя Ізяслава, перейти в рішучий наступ на Галицьку землю⁷.

Куремса вдало почав виконувати цей масштабний план: «Приехала татаре к Бакоте *, и приложися Милей ** к ним»⁸. Монгольська орда подолала тоді оборонний рубіж Галицько-Волинського князівства по середній течії Дністра через зраду коменданта Бакоти й, головне,— відсутність самого Данила на театрі воєнних дій: князь пішов тоді відвойовувати Чорну Русь у Литви. Однак його син Лев, що вчасно встиг з військом, «яша Милея и баскака (татарського намісника Бакоти.— М. К.), и приведе Лев Мелея отцю си, и бысть паки Бакота королева отца его»⁹, тобто Данила.

Втраато тільки-но здобутої Бакоти неприємності Куремси не закінчилися. Йому не вдалося захопити важливу волинську фортецю Крем'янець, навіть незважаючи на те, що її комендант Андрій проводив дворушницьку політику. Ось тут на історичну сцену виступає Ізяслав, як можна зрозуміти з контексту,— князь. Невідомо лише, який саме. У наведеному на початку цієї розвідки літописному уривку монгольські воєначальники дружно відмовляють його від виступу проти Данила, але — «он же не послуша их, но собрав около себе, иде в Галичь»¹⁰.

Фігура цього Ізяслава досі залишається загадковою. У Галицько-Волинському літописі не зазначені ні місце його народження, ні князівський стіл, ні ім'я по батькові. Перед тим, більше ніж 15 років, жодний Ізяслав не мав взаємин з Данилом Романовичем і взагалі не виступав у політичних подіях на Південно-Західній Русі. Зрозуміло тому, що встановити його особу можна лише з чималою часткою гіпотетичності.

Добрий знавець джерел і один з головних дослідників історії Галицько-Волинської Русі дореволюційного часу М. С. Грушевський вважав Ізяслава «сином покійного київського князя Мстислава Романовича»¹¹, із смоленської династії Ростиславичів. З ним погодився відомий радянський історик В. Т. Пашуто: «Куремса підтримував у боротьбі проти Данила Романовича смоленського князя Ізяслава Мстиславича»¹². Обидва історики при цьому не послалися на джерела. Як ми побачимо далі, їм це було непросто зробити.

Існують літописні звістки про Ізяслава Мстиславича смоленського, що відносяться до 30-х років XIII ст. Найповніша міститься в пізньому Никонівському ізводі під 1235 р.: «Князь Изяслав Мстиславичь смоленский, внук Романов Ростиславичь, с половци, и князь Михайло, сын Всеволода Чермнаго, с черниговци, и князь Ярослав Всеволодичь с новгородци ходиша ратью на Киев, и взяша его»¹³. Никонівський ізвод є здебільшого компіляцією, складеною в XVI ст. Являючи собою цінне джерело з історії Росії того часу, він, однак, містить чимало невірних, а то й вигаданих, свідчень щодо давньоруських часів. До наве-

⁷ Котляр М. Ф. Данило Галицький.— К., 1979.— С. 176.

* Бакота — місто-фортеця на середньому Дніпрі.

** Милей — комендант Бакоти.

⁸ Летопись по Ипатскому списку.— С. 549.

⁹ Там же.— С. 550.

¹⁰ Там же.

¹¹ Грушевський М. Історія України—Русі.— Льв., 1905.— Т. 3.— С. 42, 85.

¹² Пашуто В. Т. Указ. соч.— С. 282.

¹³ ПСРЛ.— Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— СПб., 1885.— С. 104.

деної цитати видавець Никонівського ізводу О. Ф. Бичков зробив примітку: «Ізяслав Мстиславич в той час за літописами невідомий»¹⁴.

Звістка про напад Ізяслава Мстиславича з половцями й Михайла Всеволодича з чернігівцями на Київ міститься і в ряді інших літописних ізводів, зокрема у Воскресенському¹⁵, також створеному в XVI ст. Можна було б вважати це повідомлення породженням уяви давньоруських книжників XVI ст. Однак таке припущення було б поспішним. В основу Воскресенського літопису покладено авторитетний московський великокнязівський ізвод 1479 р. Не раз відзначалася близькість давньоруських відомостей Воскресенського ізводу (зокрема, за XII ст.) і Іпатіївського списку. І хоча гіпотеза О. О. Шахматова про те, що ніби у фундаменті обох ізводів (Воскресенського й Іпатіївського) лежить митрополичий літопис початку XIV ст., поставлена під сумнів М. Д. Присьолковим¹⁶, повністю її відкидати все ж таки не можна — адже той же автор був переконаний, що укладач Воскресенського ізводу скориствовав Іпатіївським.

Відомості про те, що «Ізяслав Мстиславич, внук Романов», брав участь у нападі на Київ 1235 р., містяться й у Московському ізводі 1479 р.¹⁷ Однак в Іпатіївському ізводі, в його галицько-волинській частині, цей Ізяслав не названий по батькові. У розповіді галицького літописця про наїзд на Київ ворожих Данилові й київському князеві Володимирі Рюриковичу феодалів читаємо: «Михайлови же и Изяславу одинако не пристающа на нь (Володимира.— М. К.) враждою» і далі: «Изяслав же одинако не престааше: возвел бо половци на Киев»¹⁸.

Однак не слід думати, нібито ім'я Ізяслава по батькові — Мстиславич зустрічається лише в пізніх літописах. Один з найдавніших ізводів, що дійшов до нашого часу в списку 1377 р. і мав у основі «ветхий» літописець 1305 р., — Лаврентіївський або Суздальський, також знає князя Ізяслава Мстиславича: «Пришед князь Изяслав Мстиславичъ с половци, а Михаил князь с черниговци, сын Всеволож, и взяша Киев»¹⁹. Щоправда, редактор видання академік Є. Ф. Карський зробив примітку: «Мстиславичъ виправляється на Владимировичъ», мабуть, тому, що участь смоленського князя Ізяслава Мстиславича з родини Ростиславичів в усобицях навколо Києва 1235 р. здавалася йому неймовірною.

Як припускав найбільший знавець давньоруської генеалогії М. Баумгартен, Ізяслав Мстиславич смоленський загинув близько 1239 р.²⁰ На мою думку, однією з підстав для такого твердження може служити звістка Воскресенського літопису за 1239 р., згідно з якою великий князь владимиросуздальський Ярослав Всеволодич «смоляны же урядив, и посади у них князя Всеволода Мстиславича на столе, внука Романа Ростиславича»²¹. Цей Всеволод був рідним братом Ізяслава. Логічно думати, що останній загинув у боротьбі з полчищами Батия, які вдерлися на північноруські землі 1237 р.

Отже, в 1254 р. Ізяслав Мстиславич смоленський аж ніяк не міг нападати на Данила Романовича галицького. Хто ж тоді був той Ізяслав? Інтуїтивно, не підкріплену жодними свідченнями джерел, здогадку висловив ще в середині минулого століття знаменитий львівський учений Д. І. Зубрицький в історії Галицької Русі: «По той чи по цей бік Дніп-

¹⁴ Там же.

¹⁵ ПСРЛ. — Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856.—С. 138.

¹⁶ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 474.

¹⁷ ПСРЛ.— Т. 25: Московский летописный свод конца XV в.— М.; Л., 1949.— С. 126.

¹⁸ Летопись по Ипатскому списку.— С. 514, 515.

¹⁹ ПСРЛ.— Т. 1.— Лаврентьевская летопись.— Вып. 3.— Л., 1928.— Стб. 513.

²⁰ Baumgarten N. Généalogie et mariage occidentaux des Rurikides russes du X a XIII siècle.— Roma, 1927.— Tabl. IX, 32.— P. 39.

²¹ Летопись по Воскресенскому списку.— С. 144.

ра, в невідомій нам волості, може бути, в Києві чи в іншому місці, жив і правив неспокійний старець в роду князів чернігівських Ізяслав. Той самий, котрий 1211 р. був один час князем теребовельським»²². Інший львівський історик, джерелознавець і археолог другої половини XIX ст. І. Шараневич розвинув думку свого попередника, впевнено назвавши Ізяслава *Володимировичем* і князем новгород-сіверським у рік конфлікту з Данилом Романовичем²³. Цей погляд в останній час поділяє відомий англійський історик Дж. Феннел. Він називає Ізяслава «членом молодшої гілки Ольговичів і насправді внуком Ігоря Святославича з Новгорода-Сіверського й Чернігова»²⁴.

Думка, згідно з якою ворог Данила Ізяслав був сином Володимира Ігоревича новгород-сіверського, знаходить начебто підтвердження у Любецькому синодику (поминальнику), складеному, очевидно, в кінці XVIII ст. за якимось більш давнім джерелом в Антонієвському монастирі поблизу давньоруського міста Любеча²⁵ (тепер село Чернігівської обл.). У цьому важливому й мало вивченому джерелі названо «князя Филиппа Володимировича и княгиню его Агафию». Видавець і дослідник синодика Р. В. Зотов поділяв думку авторитета в генеалогії М. Д. Хмирова, що в процитованому записі йдеться про Ізяслава Володимировича, народженого в Половецькому степу 1187 р.²⁶ Виходить, ім'я «Филипп» було християнським ім'ям Ізяслава. Однак ця гіпотеза ще потребує додаткових аргументів і джерельних підтверджень.

Припущення відносно того, що Ізяслав, який у 1254 р. виступив проти Данила Галицького, належав до новгород-сіверського княжого роду, здається вірогідним. Спробую підкріпити його свідченням літописів і міркуваннями загальноісторичного характеру.

Дослідження життєвого шляху й політичної кар'єри Ізяслава Володимировича серйозно ускладнюється тим, що в Галицько-Волинському літописі його названо по батькові лише тричі, та й то у початковому періоді його самостійної діяльності, в 1208—1211 рр.

Після несподіваної смерті галицько-волинського великого князя Романа Мстиславича 1205 р. біля польського міста Завихоста придушені ним бояри-заклятники знов підняли голови. Вони вигнали з князівства законних спадкоємців — «отчичів», малолітніх Данила й Василька, й запросили на князювання трьох братів, синів героя «Слова про Ігорів похід» Ігоря Святославича. Боярські олігархи сподівалися, що, не маючи земельних володінь і підтримки у феодальному прошарку Галичини, Ігоревичі правитимуть за їхніх маріонеток.

Галицький літописець коротко сповіщає: «Седе же Володимер (Ігоревич — М. К.) в Галиче, а Роман во Звенигороде, а Святослав в Перемышли, а сыну своему да (Володмир. — М. К.) Теребовль Изяславу»²⁷.

Виходячи з повідомлення Воскресенського ізводу під 1208 р.: «Угри тогда прогнаша из Галича Володимера Игоревича, а брата его Романа посадиша в нем»²⁸, можна датувати вокняжіння трьох братів-Ігоревичів у Галицькій землі тим же 1208-м або кінцем попереднього, 1207 р.

У розповіді галицького книжника про розподіл княжих столів між Ігоревичами названі всі головні міста Галицької Русі: її столий град

²² Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества.— Львов, 1855.— Ч. 3.— С. 178.

²³ Шараневич И. История Галицко-Володимерской Руси.— Львов, 1863.— С. 92.

²⁴ Феннел Д. Кризис средневековой Руси.— М., 1989.— С. 133.

²⁵ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— СПб., 1892.— С. 7.

²⁶ Хмиров М. Д. Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови.— СПб., 1870.— С. 157.— № 920; Зотов Р. В. Указ. соч.— С. 76—82.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку.— С. 484.

²⁸ Летопись по Воскресенскому списку.— С. 485.

і центри удільних князівств. Віддання Теробовля Ізяславові свідчить, з одного боку, про самовладне становище його батька у Галицькій землі, а з іншого, про те, що княжич тоді був уже дорослий і здатний самостійно правити своїм уділом. Вищесказане підтверджується наступними словами літописця.

Близько 1211 р. (дата визначена на підставі аналогічного повідомлення Воскресенського ізводу, хронологічна сітка якого за друге десятиріччя XIII ст. визнається істориками правильною) боярські верховоди Галицького князівства, переконавшись у тому, що Ігоревичі прагнуть звільнитися з-під їх обтяжливої опіки, вирішують позбавитися князів. Вони звертаються до угорського короля з лицемірним проханням дати їм у князі «отчича» Данила. Нашвидкоруч збивається коаліція з угорського війська, загонів галицьких і волинських бояр. Тоді Ігоревичі звертаються по допомогу до традиційних союзників чернігівських князів — половецьких ханів: «И прихаша же половци Романови (Ігоревичу.— М. К.) на помощь, Изяслав с ними Володимеричь»²⁹. Отже, Ізяслав тоді був уже не просто дорослим, а й володів навичками військової справи, був здатним до самостійних дій і рішень, якщо батько й дядьки доручали йому таку життєво важливу для них справу — запрошення й приведення свавільних половецьких союзників.

Сили противників виявилися нерівними. Створена уграми й боярськими верховодами коаліція бере гору над Ігоревичами. Ізяслав поряд з батьком б'ється з ворогом: «Володимер бежа из Галича, и сын его Изяслав, и гнаша и до Незды; Изяслав же бися на месте Незды реки, и отьяша у него коня сумныя (в'ючні.— М. К.); потом же возвратишася в Галич»³⁰.

Відтоді, з 1211 р., князь, який зветься повним ім'ям Ізяслав Володимирович, назавжди зникає із сторінок літописів, навіть з найбільш обізнаного в південноруських справах Галицько-Волинського. Недарма М. Баумгартен, згідно із суворими канонами генеалогічної науки (відсутність згадок у джерелах!), записав у своєму довідникові, що Ізяслав зійшов із світу «після 1211 р.»³¹ Автор цих рядків, як і ряд його попередників, переконаний у тому, що сталося інакше.

Перед тим, як простежити, бодай гіпотетично, подальший життєвий шлях мого героя, відзначу, що він належав до численного й згуртованого роду чернігівських (значить, і сіверських) князів Ольговичів, нащадків горезвісного Олега Святославича, якому належав гіркий пріоритет наведення захланих і безжальних половецьких ханів на рідну землю в кінці XI ст. У всіх політичних відносинах і збройних конфліктах на Русі (що розгорталися в них в основному з нащадками Мономаха) й за її межами Ольговичі трималися особібно й згуртовано, їхні дії бували надзвичайно злагодженими. Всередині цього князівського клану існувала сувора дисципліна. Коли, наприклад, глава Ольговичів вирушав у похід, то всі члени роду були зобов'язані підтримати його. З 20-х років XIII ст. клан очолював Михайло Всеволодич, великий князь чернігівський, що не завадило йому в той же час кілька разів сходити на стіл Новгороду Великого. З початку 30-х років Михайло Всеволодич, не облишаючи думки захопити Київ, розпочинає боротьбу за галицький престол (для свого сина Ростислава), в чому йому активно допомагають усі чернігово-сіверські князі.

Коли бояри відібрали Галич та інші міста землі в Ігоревичів під формальним приводом передачі Романової спадщини Данилу, це повинно було зробити Володимира, його братів і сина ворогами Романовичів. Тому я висловлюю припущення, що саме Ізяслав Володимирович, який після страти його батька і дядьків галицькими боярами 1211 р. як го-

²⁹ Летопись по Ипатскому списку.— С. 485.

³⁰ Там же.— С. 486.

³¹ Baumgarten N. Op. cit.— Tabl. IV, 61.— P. 19.

ловний спадкоємець міг посісти стіл Новгород-Сіверського, продовжував виношувати план заволодіти Галичем і його землею.

Близько 1226 р. могутній боярин Жирослав, глава феодальної опозиції тодішньому галицькому князеві Мстиславу Удатному, звів наклеп на останнього. Його зловили на гарячому й вигнали з князівства: «Оттуда выгнан иде ко Изяславу: бе бо лукавый льстець..., того бо деля жадеше быти у Изяслава»³². Цими словами літописець натякає на те, що «льстивий» Жирослав прагнув знайти притулок у близького йому за вдачею Изяслава... Якого саме? Гадаю, новгород-сіверського. Наступного року Жирослав укупі з новим патроном допомагає уграм воювати Галицьку землю, але безуспішно. Король зазнає поразки й «иде во Угры. Тогда же угони Изяслав со льстивым Жирославом, идоста с ним Угры»³³.

Побитий у Галичині Изяслав Володимирович був добре наляканий Романовичами, а перебування, хоч і короткочасне, у вигнанні в Угорщині змусило його скоритися Данилові, який у 30-ті роки почав відігравати одну з головних ролей на політичній сцені Південно-Західної Русі. Влітку 1233 р.³⁴, як занотував галицький літописець, «королевичъ же (угорський.— М. К.) и Судислав (лідер боярської опозиції в Галичі.— М. К.) выведе Дьяниша (угорського воеводу.— М. К.) на Данила. Данил же еха Кыеву и приведе половци и Изяслава противу им и со Изяславом водися у божницю и с Володимиром (Рюриковичем київським.— М. К.), придоста противу Дианишу»³⁵. З літописного контексту виходить, що Изяслав був у спілці з половцями (як і належало справжньому Ольговичу) й княжив десь недалеко від Києва, ймовірно — в Новгороді-Сіверському.

Тоді Изяслав вимушено скорився Данилові й Володимирові Рюриковичу київському* й був, мабуть, силоміць приведений обома князями до церковної присяги. Втім, це не завадило йому порушити її й відступитися від київського й галицького князів, як тільки воєнне щастя відвернулося від них: «Изяслав ж льсть створи и веле воевати землю Данилову и взяша Тихомль и возвратишася»³⁶. Така його сміливість пояснюється, гадаю, тим, що новгород-сіверський князь сподівався на захист з боку глави Ольговичів — Михайла Всеволодича. Це опосередковано підтверджується записом галицького книжника наступного року: «Михайлови же и Изяславу одинако не prestaюща на нь (Данила.— М. К.) враждою»³⁷.

Кульмінацією в боротьбі двох князівських коаліцій: Данила з Володимиром Рюриковичем київським проти Михайла Всеволодича з Изяславом Володимировичем став 1235 р. Вище наводилося повідомлення Никонівського літопису, підтвержене звітками Суздальського, Московського кінця XV ст., Воскресенського та деяких інших ізводів, про напад Михайла і Изяслава при підтримці владими́ро-суздальського великого князя Ярослава Всеволодича на Київ. Цікаво відзначити, що довга, з подробицями, розповідь галицького літописця про війну двох

³² Летопись по Ипатскому списку.— С. 499.

³³ Там же.— С. 500.

³⁴ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Льв., 1901.— Т. 41.— С. 24.

³⁵ Летопись по Ипатскому списку.— С. 513.

* Київський історик другої половини XIX ст. П. В. Голубовський, напроти, вважав, ніби 1233 р. Данило, якому загрожували угри, сам звернувся по допомогу до Изяслава, котрий після поразки батька в Галичі, «здається, жив у Половецькій землі» (Голубовський П. История Северской земли до половины XIV ст. — Киев, 1881.— С. 186). Його припущення мало ймовірно, оскільки по-перше, навряд чи руський князь міг більше 20 років прожити серед половців і залишитися князем, а, по-друге, ще задовго перед тим, 1226 р., Изяслав дав притулок у себе (при своєму дворі) бояринові Жирославу. Данило закликав Изяслава до походу як князь, що реально поширював тоді свою владу на Київ і прилеглі землі.

³⁶ Летопись по Ипатскому списку.— С. 513.

³⁷ Там же.— С. 514.

князівських угруповань зовсім не згадує про вокняжіння Ізяслава в Києві: «Приде Ярослав Суждальскый и взя Киев под Володимиром (Рюриковичем.— М. К.), не мог его держати, иде паки Суждалю; и взя под нимь Михаил...»³⁸.

Це повідомлення неточне. Ряд літописів, зокрема такий авторитетний, як Новгородський перший, недвозначно засвідчують, що Ізяслав недовгий час сидів на київському великокнязівському столі: 1. «Михаил седе в Галице, а Изяслав в Києве»³⁹. 2. «А Изяслав Мьстиславич, внук Романов, седе в Києве»⁴⁰. 3. Те ж саме читаємо у Воскресенському ізводі⁴¹. 4. Дещо інше формулювання бачимо в Суздальському літописі: «А Изяслав князь великий Мстиславичь седе на столе в Києве»⁴². З процитованих літописних повідомлень ясно, що Ізяслав був київським князем 1235 р.

На мій погляд, це недовге князювання Ізяслава в Києві 1235 р. і стало причиною помилки в Суздальському та ряді інших, можливо, залежних від нього в цьому сюжеті пізніших літописів. Давні літописці знали, що у князя Мстислава Романовича Старого був син на ім'я Ізяслав. Мстислав княжив у Києві й загинув у битві з татарами на Калці 1223 р. Для недосить обізнаного літописця було природним припустити, що той Ізяслав, котрий також посідав київський стіл, був сином Мстислава.

Просидівши близько року маріонеткою Михайла чернігівського на київському престолі, Ізяслав Володимирович наступного року був вигнаний звідти Ярославом владими́ро-суздальським. Повернувшись до Новгород-Сіверського, він і далі міцно тримається свого патрона. Влітку 1236 р. Михайло з Ізяславом знову загрожують Данилові війною, зазіхаючи на Галич і його землю, й незабаром виконують загрозу: «Возвел бо бяшет на Данила Михаил и Изяслав ляхы и русь, и половец множество»⁴³. Однак спроба не мала успіху. Данило помалу збирав у своїх руках «отчину» батька, Романа Мстиславича.

Михайло Всеволодич втратив стратегічну ініціативу, шалька терезів військового успіху дедалі більше схилялася в бік Данила Романовича, який поставив у залежність від себе стольний град Київ. Тому «льстивый» Ізяслав починає коритися йому й навіть брати участь у його походах. Навесні 1238 р., як відзначив галицький літописець, безпосередньо після гучної перемоги над хрестоносцями в Дорогичині, «Данил же возведе на Кондрата Литву, Миньдога (великого князя литовського.— М. К.), Изяслава *Новгородьского*»⁴⁴.

Єдиний раз у літописах Ізяслава названо новгородським, тобто новгород-сіверським князем. Можна з упевненістю стверджувати, що він посідав той князівський стіл і раніше,— інакше не пояснити його злагоджених дій з главою роду Ольговичів Михайлом Всеволодичем, васалом якого весь час, принаймні з 20-х років XIII ст., не переставав він бути.

Похід на мазовецького князя Конрада був, мабуть, учинений Данилом Романовичем, аби помститися за те, що роком раніше Конрад віддав хрестоносцям волинське місто Дорогичин, яке йому не належало. Висловлювалася думка, ніби галицько-волинський володар запобіг нападкові Конрада, незадоволеного відвоюванням Данилом Дорогичина у підвладних йому рицарів⁴⁵. Мазовецький князь зазнав поразки й був

³⁸ Там же.— С. 517.

³⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 284.

⁴⁰ Московский летописный свод конца XV в.— С. 126.

⁴¹ Летопись по Воскресенскому списку.— С. 138.

⁴² Лаврентьевская летопись.— Вып. 3.— Стб. 513.

⁴³ Летопись по Ипатскому списку.— С. 516.

⁴⁴ Там же.— С. 517.

⁴⁵ Włodarski B. Polska i Ruś; 1194—1340.— Warszawa, 1966.— S. 114.

наляканий галицько-волинським князем. Це забезпечило безпеку Данила із заходу перед тим, як він остаточно відібрав Галич у Ольговичів у тому ж 1238 р.

На початку цієї розвідки йшлося про намір Ізяслава йти на Галич, від чого його відраджували татарський воевода Куремса та його оточення. Останні тверезо зважили співвідношення сил: де вже було слабосилому удільному князькові змагатися з могутнім великим князем, королем Данилом, який тільки-но відбив напад незліченної татарської орди! Однак Ізяслав зневажив мудрі поради Куремси й пішов на Галич. Йому навіть пощастило у відсутність Данила заволодіти на мить столярним градом Галицької землі, аж коли наспів син Данила Роман з дружиною, оточив його в галицькому дитинці, полонив і привіз до батька («приведе и отцу своему»⁴⁶). Після цього ім'я Ізяслава без сліду зникає із сторінок літописів. Наймовірніше, що він або тоді ж був страчений, або скінчив свої дні в галицькому «порубі» (в'язниці).

Так завершилася політична кар'єра й життєвий шлях невдачливого суперника Данила Галицького — новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича.

Одержано 20.04.91.

Рассмотрен фрагмент Галицко-Вольинской летописи, датированный 1245 г., в котором идет речь о нападении какого-то Изяслава на Данила Галицкого. Доказывается, что врагом Данила был новгород-северский князь Изяслав Владимирович, внук Игоря Святославича — героя «Слова о полку Игореве».

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку.— С. 550.

Е. Г. Йоффе (Мінськ)

Володимир Іванович Пічета

У публікації розповідається про життєвий шлях та найважливіші праці відомого радянського вченого-історика Володимира Івановича Пічета (1878—1947 рр.).

Володимир Іванович Пічета — відомий учений-історик. Його творча спадщина (а це — 515 праць з історії Росії, України, Білорусії, Литви, Узбекистану, Польщі, Чехії, Югославії, Болгарії) становить значний інтерес, зокрема й з огляду на той непростий життєвий шлях, що його пройшов учений від учителя історії середньої школи до дійсного члена Академії наук СРСР. До того ж проліг цей шлях через такі круті перевали й потрясіння в історії нашої Батьківщини, як Жовтнева революція та страхоття сталінського режиму, «принади» якого вчений добре відчув на собі.

Народився В. І. Пічета 9 (21) жовтня 1878 р. в Полтаві. Його батько, Іван Христофорович, серб за національністю, здобув духовну освіту і присвятив себе викладацькій діяльності. Він був ректором спочатку Вітебської, а потім Полтавської духовних семінарій. Всебічно освічена людина, автор багатьох літературних праць, І. Х. Пічета підтримував зв'язки з видатними діячами свого часу: сербським революційним демократом С. Марковичем, відомим російським письменником В. Г. Короленком. Мати вченого, Марія Григорівна Григоренко, українка за походженням, була дочкою чиновника київської Казенної палати.

У 1897 р. В. І. Пічета закінчив Полтавську класичну гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Він слухав лекції М. М. Богословського, П. Г. Виноградова, В. І. Гер'є, М. С. Кореліна, М. О. Рожкова. Та найсильніше враження на студента Пічету справили В. Й. Ключевський — науковий керівник його кандидатської праці «Юрій Крижанич про Московську державу», яка дістала високу оцінку.

У червні 1901 р. Володимир Іванович закінчив університет з дипломом першого ступеня і до квітня 1902 р. викладав у середніх навчальних закладах Москви. З квітня 1902 по вересень 1903 р. він працював викладачем російської мови і граматики, а також методики первісного викладання у Коростишівській вчительській семінарії Київської губернії, а з вересня 1903 по вересень 1905 р. — викладачем російської мови та літератури у комерційному училищі, чоловічій класичній гімназії, торговельній школі та в жіночій гімназії Катеринослава.

Молодий викладач, який користувався повагою й популярністю серед учнівської молоді, бере участь у діяльності місцевої вченої архівної комісії. Вивчаючи архівні матеріали Катеринослава, він продовжує досліджувати життя й діяльність Ю. Крижанича. У 1903 р. вийшла у світ перша друкована праця В. І. Пічети. Вона називалася «Юрій Крижанич — перший провісник ідей панславізму»¹.

У вересні 1905 р. Володимир Іванович переїхав до Москви, де спочатку викладав у середніх, а з 1906 р. — у вищих навчальних закладах, виступав з лекціями. Пізніше він згадував, що публічні виступи перед

¹ Вестн. Екатеринославского земства.— 1903.— № 5.— С. 16—17.

робітниками друкарні І. Д. Ситіна стали для нього першим досвідом лекторської діяльності в робітничій аудиторії².

У 1909 р. В. І. Пічета здав магістерський екзамен, а 5 травня 1910 р., після того як він прочитав дві пробні лекції у присутності спеціальної комісії, був затверджений приват-доцентом Московського університету. Однак його викладацька діяльність тут тривала недовго. З призначенням на пост міністра народної освіти реакціонера Л. А. Кассо з Московського університету на знак протесту в лютому 1911 р. пішла група передових професорів і приват-доцентів. Серед них був і Пічета. Згодом він писав в автобіографії: «Я не брав активної участі в революційних організаціях епохи до Жовтневої революції, але я належав до розряду лівої професури, яка вела вперту боротьбу з різного роду реакційними настроями в житті вищої школи у Москві...».

Жовтень застав Володимира Івановича викладачем Вищих жіночих курсів та Практичної академії комерційних наук. Він твердо зайняв місце серед прогресивної інтелігенції, яка прийняла Жовтневу революцію.

Наприкінці 1917 р. Пічета став викладачем Московського університету, а після злиття в червні 1918 р. Вищих жіночих курсів, де він також читав лекції, з університетом — професором МДУ³.

У лютому 1918 р. Володимир Іванович захистив дисертацію на ступінь магістра російської історії за першим томом монографії «Аграрна реформа Сигізмунда-Августа в Литовсько-Руській державі». У березні того ж року за другий том цієї монографії він був удостоєний ступеня доктора російської історії.

В 1918 р. Пічету запросили працювати в Головне архівне управління інспектором. Через деякий час його призначили головним інспектором, а в 1920—1922 рр. він очолював науковий відділ архівного управління⁴.

В. І. Пічеті належить значна роль у створенні й становленні Білоруського державного університету — першого національного центру білоруської радянської науки й культури. Його відкриття відбулося 30 жовтня 1921 р. Тоді в цьому вузі налічувалося 1390 студентів, а на трьох його факультетах працювали 14 професорів, 49 викладачів, 10 асистентів та 5 завідуючих кабінетами⁵.

Очолюючи протягом 9 років цей найбільший навчальний і науковий центр республіки, В. І. Пічета доклав багато сил і енергії до підготовки кваліфікованих спеціалістів для різних галузей народного господарства, науки й культури, виявив небуденний талант організатора, педагога, громадського діяча, залучив до викладацької роботи в БДУ провідних учених країни, талановиті національні кадри. Радянський історик В. Д. Королюк — представник наукової школи Пічети — згадував: «Я чудово пам'ятаю, з яким хвилюванням і піднесенням розповідав Володимир Іванович про мінський період свого життя. Відчувалося, що для нього ці роки були справді героїчними, сповненими напруженої праці. Саме в Білорусії Володимир Іванович склався як один з видатних організаторів радянської історичної науки»⁶.

Наприкінці 20-х років на життєвому небосхилі вченого з'явилися перші хмари. У 1928—1930 рр. проти нього знялася хвиля гострої критики. Тон зауважень ставав дедалі різкішим, а оцінки його праць із сфери наукових суперечок переходили в сферу політичних звинувачень. Теоретичною базою для обгрунтування такої негідної практики,

² Пічета В. И. Энтузиасты // Пречистенские рабочие курсы.— М., 1948.— С. 145.

³ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва БРСР, ф. 205, оп. 3, спр. 6335, арк. 10.

⁴ Там же.

⁵ Сов. Белоруссия.— 1971.— 2 нояб.

⁶ Королюк В. Д. Владимир Иванович Пичета // Вопр. истории.— 1970.— № 8.— С. 76.

коли цькування та безпідставного переслідування зазнавали не тільки вчені, а й інші представники інтелігенції, а також робітничого класу та селянства, стала горезвісна сталінська формула про «загострення класової боротьби». В той час намітилася тенденція до спрощеного, вульгарно-соціологічного трактування складних історичних явищ і подій, до закріплення тих чи інших положень як істини в останній інстанції.

В. І. Пічета не мирився з таким становищем, обстоював свої позиції, як міг захищав колег. Дуже характерний у цьому відношенні такий епізод, про який авторів цих рядків розповідав академік АН БРСР В. А. Сербента — колишній директор Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії. Одного разу, було це восени 1929 р., у приймальню ОДПУ Білоруської РСР зайшов елегантно вдягнутий чоловік років п'ятдесяти, в пенсне, з тростинкою і відрекомендувався:

— Ректор Білоруського університету Пічета. Чи не міг би я бачити голову ОДПУ?

— Його зараз немає, — відповів черговий. — А ви в якій справі?

— Річ у тім, що в університеті в останні дні заарештували кількох викладачів, і тепер зриваються заняття. Я не знаю, що робити.

Черговий подзвонив заступнику голови, який погодився прийняти дивного відвідувача. «Ви що це надумали? — накинувся він на ректора, коли той зайшов до кабінету, — Прийшли захищати ворогів народу, контрреволюціонерів, націоналістів? Вам що, робити нема чого? Органи знають, що до чого. І запам'ятайте: це тільки початок, а не кінець». Через деякий час Володимира Івановича звільнили з посади ректора БДУ, яку він займав з 1921 р.

На початку 1930 р. професор Білоруського університету Пічета одержав відрядження для наукової роботи в архівах Москви й Ленінграда. У Москві він зустрівся з академіком М. К. Любавським, який, дізнавшись, що Володимир Іванович збирається в Ленінград, попросив його передати листа академікові С. Ф. Платонову. Пічета виконав цю просьбу, нічого не знаючи про зміст листа. Він і не здогадувався, що за Платоновим давно вже стежать працівники ОДПУ.

12 січня 1930 р. в Ленінграді за підозрою «в активній антирадянській діяльності та участі в контрреволюційній організації» Платонова заарештували. Очевидно, під час обшуку квартири останнього згаданий лист було знайдено і працівникам ОДПУ стало відомо, що передав його академік АН БРСР, професор В. І. Пічета з Мінська. З того часу за ним також почали стежити.

У серпні — вересні 1930 р. в Москві були заарештовані професори МДУ М. К. Любавський, Ю. В. Готьє, Д. М. Єгоров, О. І. Яковлев. 13 (за іншими даними, 14) вересня в Мінську заарештували й В. І. Пічету. Як згадує дочка вченого Ксенія Володимирівна, саме того дня вона приїхала з Москви до батька в гості. Квартира вже була опломбована, і їй довелося йти в ОДПУ за дозволом пожити в батьковому помешканні два тижні.

Загалом у «справі» Платонова — Богословського* проходили 115 чол., у тому числі академіки Є. В. Тарле та М. П. Лихачов. Як зазначає дослідник В. С. Брачов, усім їм були пред'явлені стандартні для того часу звинувачення у зв'язках з представниками білої еміграції, іноземними громадськими та державними діячами з метою схилити уряди цих держав до якнайшвидшого здійснення планів інтервенції проти СРСР. «Використовуючи службове становище, — говорилося в обвинуваченні, — вони збирали й передавали відомості про політичне, економічне, військове й господарське становище СРСР представникам іноземних державних та білоемігрантських організацій. Займаючи відпо-

* Акад. М. М. Богословський помер у квітні 1929 р., але сзого часу він був близький до Платонова, що давало можливість органам ОДПУ зв'язати істориків Москви і Ленінграда в рамках однієї організації.

відальні пости в наукових та навчальних установах, звинувачені проти-діяли здійсненню заходів Радянського уряду, спрямованих на реорганізацію й перебудову діяльності цих установ на соціалістичних засадах, зокрема, приховували протягом ряду років документи і фонди актуального політичного й суспільного значення»⁷.

Що ж до В. І. Пічети, то, крім цього, його звинуватили ще й у великодержавному шовінізмі, білоруському буржуазному націоналізмі та прозахідній орієнтації.

Більше року тривало слідство. Про перші його результати було оголошено тільки 2 лютого 1931 р., коли за участь у «контрреволюційній змові» були виключені з числа дійсних членів АН СРСР Платонов, Тарле, Лихачов і Любавський.

Спочатку передбачалося влаштувати в Ленінграді гучний публічний процес учених з широким висвітленням його у пресі. Однак з якихось причин справа до цього не дійшла. Зрештою питання було вирішене постановою Колегії ОДПУ в позасудовому порядку.

Враховуючи тяжкість звинувачень, висунутих проти вчених, їхні родичі та близькі чекали суворого вироку для заарештованих. На щастя, ці очікування не підтвердилися: більшість звинувачених одержали 5 років заслання. Керівника «змови» Платонова було відправлено в Самару, Любавського — в Уфу, Тарле — в Алма-Ату. В. І. Пічету в серпні 1931 р. вислали до Вятки.

Невідомо, скільки б часу перебував учений на засланні, коли б не події, про які в 1970 р. розповіла авторові цих рядків дружина вченого — Олександра Петрівна Пічета. «Був початок червня 1934 року, — згадувала вона. — До Москви приїхав міністр закордонних справ Чехословаччини Едуард Бенеш. В ході радянсько-чехословацьких переговорів Чехословаччина визнала СРСР, і 9 червня 1934 р. був підписаний документ про встановлення між нею та Радянським Союзом дипломатичних відносин. Після цього чехословацького міністра прийняв Сталін. Під час розмови він запитав Бенеша: «Що б ви хотіли побачити в нашій країні, з ким хотіли б зустрітися?». І тоді Бенеш несподівано сказав: «Я б хотів зустрітися з відомим ученим-славістом професором Пічетою. А то у нас в Чехословаччині ходять чутки, що він заарештований і що його навіть немає серед живих». «Добре, — відповів Сталін, — ми постараємося влаштувати вам таку зустріч».

Далі події розвивалися стрімко. Сталін вимагає, щоб професора Пічету негайно привезли на зустріч з Бенешем. Помічник генсека І. П. Товстуха телефонує в Мінськ, і йому повідомляють, що професор заарештований ще в 1930 р. і нині не відомо де знаходиться. Товстуха повідомляє про це Сталінові, який дзвонить голові ОДПУ Г. Г. Ягоді й наказує: «Негайно знайдіть професора Пічету». Одночасно Бенешу повідомляють: «Член-кореспондент Академії наук СРСР Пічета перебуває у тривалому науковому відрядженні. Йому надіслано телеграму, і через два дні він буде в Москві». До Вятки терміново направили двох працівників ОДПУ із завданням привезти Пічету.

У Москві Володимир Іванович вручили фальшиве посвідчення члена-кореспондента АН СРСР (насправді він був обраний членкором союзної академії тільки в 1939 р.) і сказали: «Якщо Вас запитують, де ви знаходились, то відповісте: далеко від Москви, у тривалому науковому відрядженні». В. І. Пічета мав вигляд виснаженої людини, був у робочому одязі. Його нагодували, одягли у пристойний костюм, і через два дні відбулася його зустріч з міністром закордонних справ Чехословаччини. На одне із запитань Бенеша, яке стосувалося оцінки в СРСР досліджень ученого, Володимир Іванович відповів, що його нещодавно обрали членом-кореспондентом АН СРСР.

⁷ Брачев В. С. «Дело» академика С. Ф. Платонова.— Вопр. истории.— 1989.— № 5.— С. 126.

Після повернення до Праги Бенеш влаштував прес-конференцію для чехословацьких та іноземних журналістів. Відповідаючи на запитання про свої зустрічі в Радянському Союзі, він сказав, що зустрічався з відомим радянським ученим-славістом професором Пічетою. «Чутки про його арешт і загибель, на щастя, не підтвердилися», — заявив міністр.

У вересні 1934 р. Володимира Івановича переводять до Воронежа, де він працює професором у місцевому педінституті (читає курс історії СРСР). Про дальший період свого життя сам Пічета пише так: «В результаті того, що моя справа була переглянута, я був звільнений достроково і, одержавши паспорт, переїхав у Москву».

Відновивши науково-педагогічну діяльність, Володимир Іванович працює в 1935—1936 рр. викладачем історії в інституті хлібопекарської промисловості. З 1937 р. він — старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР, а з 1938 р. — професор Московського педагогічного інституту ім. В. І. Леніна та Московського університету.

У 1939 р. з ініціативи Володимира Івановича створюється сектор слов'янознавства Інституту історії АН СРСР та кафедра історії південних слов'ян МДУ. І сектор, і кафедру очолив В. І. Пічета, якого тоді ж було обрано членом-кореспондентом АН СРСР, а наступного 1940 р. постановою Раднаркому Білорусії відновлено в списку академіків АН БРСР, звідки він був викреслений у грудні 1930 р.

В 1941 р. Володимир Іванович відбув у Ташкент, куди було евакуйовано Інститут історії. В той час з-під пера вченого з'являються полум'яні патріотичні статті «Хай кожний клаптик слов'янської землі стане могилою ворогові» (1941 р.), «Гітлерові не підкорити волелюбні слов'янські народи» (1941 р.), «Боротьба українського і білоруського народів за свою свободу (XIII ст.)» (1943 р.), брошура «Олександр Невський» (1942 р.) та ін.

У 1943 р. Володимир Іванович повертається до Москви, де знову очолює роботу сектора слов'янознавства Інституту історії АН СРСР та кафедри південних і західних слов'ян Московського університету.

В. І. Пічета був одним з творців школи радянського слов'янознавства, характерними рисами якої є широта проблематики досліджень, активне вивчення нової та новітньої історії зарубіжних слов'янських народів.

Значний вклад вніс учений у підготовку кадрів радянських славістів. Його учнями були доктори історичних наук В. Д. Корольок, І. Б. Греков, І. С. Міллер, М. М. Улащик, Г. Е. Санчук, В. Г. Карасьов, Л. В. Разумовська (Арасимович), М. А. Бірман, І. І. Удальцов, відомі історики-славісти І. О. Воронков, І. М. Белявська, І. С. Достян, Н. Д. Ратнер, Б. М. Руколь, Т. Г. Свистунова, відомі польські історики Ц. Бобіньська, Ж. Корманова та ін.

Спільно з академіком Б. Д. Грековим В. І. Пічета був одним з фундаторів Інституту слов'янознавства АН СРСР. Директором цієї установи, створеної в 1946 р. на базі сектора слов'янознавства Інституту історії АН СРСР, став Б. Д. Греков, а його заступниками — В. І. Пічета і С. П. Обнорський.

Наукова та громадсько-політична діяльність ученого дістала високу оцінку. Володимир Іванович був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», а також рядом грамот, удостоєний звання заслуженого діяча науки Узбецької РСР.

Та, як згадували рідні Володимира Івановича, не менш, ніж цими нагородами, пишався він тим, що його праці зберігалися в особистій бібліотеці В. І. Леніна у Кремлі. Серед них — книги В. І. Пічети «Вступ до російської історії (Джерела та історіографія)» (1923 р.), «Історія народного господарства Росії XIX—XX ст. Початок індустріалізації і розклад кріпосного господарства» (1923 р.), а також «Труди Белорус-

ского государственного университета в Минске» (№ 1 і 2—3 за 1922 р.), де вміщено статті вченого «Волочна устава королеви Бони та устава на волоки» і «Наказ старостам та державцям і волочна устава».

Помер В. І. Пічета 23 червня 1947 р., на 69 році життя. Похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

Перш ніж перейти до характеристики творчої спадщини видатного вченого, зауважимо, що, за свідченням С. В. Бахрушина, який близько його знав, В. І. Пічета завжди вважав себе і був істориком своєї Батьківщини, істориком СРСР: «В Інституті історії АН СРСР, очолюючи сектор слов'язознавства, він залишався членом сектора історії СРСР до XIX ст. і неодноразово в розмовах зі мною любив підкреслити цю обставину»⁸.

В. І. Пічету по праву можна назвати істориком України. Як справедливо відзначає радянський історик М. М. Ткаченко, починаючи з перших своїх праць, Пічета звертався до вивчення окремих питань історії українського народу. Вів вивчав нові архівні матеріали, джерела з історії України, питання історіографії. Вчений спеціально займався дослідженням визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Його цікавило історичне минуле Західної України і становище трудящих цього регіону під гнітом буржуазної Польщі в 1919—1939 рр. Розробляв він і питання періодизації історії України, а в останні роки життя досліджував етногенез українського народу. Таким чином, тією чи іншою мірою Пічета вивчав найрізноманітніші періоди історії України, починаючи з IX і кінчаючи XX століттям.

І досі не втратила наукової цінності написана 1915 р. стаття В. І. Пічети, присвячена політичній історії українського народу на початку XVIII ст.⁹ На основі ґрунтовного аналізу праць російського державного діяча Федора Степановича Салтикова¹⁰ — сучасника Петра I Володимир Іванович доходить висновку про наявність у них таких трьох положень: 1. Україна користувалася досить значною автономією; 2. Ця автономія зберігала національні особливості українського народу і заважала утвердженню на Україні великоросійського елемента; 3. Автономна Україна перебувала у цілковитій суперечності з дворянськими інтересами, в ім'я яких автономію потрібно було скасувати¹¹.

Через два роки вчений повертається до політичної історії України XVII—XVIII ст. у статті «Україна і московське самодержавство»¹². Аналізуючи політику Богдана Хмельницького, Олексія Михайловича та Петра I, В. І. Пічета резюмує: «Як не прагнув московський уряд протягом усієї половини XVII ст. знищити українську автономію, однак це йому не вдалося. Підтверджуючи кожного разу при обранні нового гетьмана статті Богдана Хмельницького, хоча б із внесенням у них деяких істотних доповнень, московський уряд усе ж визнавав за Україною право на внутрішню автономію, залишаючи недоторканим весь лад життя української держави... Запроваджуючи в Росії новий адміністративний поділ, Петро поширив його дію на всю Україну, яка склала Київську губернію. Запровадження загальнодержавних посад, звичайно, різко суперечило ідеї української автономії»¹³.

Значний інтерес викликає й нині лекція Пічети «Козацька держава на Україні (XVII—XVIII ст.)», прочитана ним у 1945 р. і видана окремою брошурою. У ній вчений відзначає, що державна правова само-

⁸ Бахрушин С. В. Пічета как историк СССР // Уч. зап. Ин-та славяноведения.— 1949.— Т. I.— С. 7.

⁹ Пічета В. Федор Салтыков, современник Петра, о политике России по отношению к Малороссии // Украинская жизнь.— 1915.— № 8—9.— С. 101—104.

¹⁰ У 1717 р. Салтыков був направлений за кордон для закупівлі кораблів. З Англії він надіслав Петру I (у 1713 і 1714 рр.) записки з проектами різноманітних реформ, які були опубліковані (Пропозиції Федора Салтыкова.— СПб.— Б. г.).

¹¹ Украинская жизнь.— 1915.— № 8—9.— С. 104.

¹² Украинская жизнь.— 1917.— № 3—6.— С. 65—83.

¹³ Там же.— С. 78, 81.

стійність України була здобута в результаті переговорів. «Березневі статті» 1654 р. Богдана Хмельницького та ряд документів, виданих Олексієм Михайловичем, являли собою «основні закони» Української козацької держави. Підкреслюючи, що за Катерини II в країні остаточно встановилися феодально-кріпосницькі відносини, історик робить висновки: «Козацька старшина стала такими ж кріпосниками, якими було російське дворянство і ця класова сутність української козацької держави і класова сутність Російської імперії визначили ті нові відносини, які створилися між Російською імперією та Україною у значенні перетворення останньої на звичайну провінцію Російської держави»¹⁴.

Володимирі Івановичу вдалося знайти в архівах не відомий раніше документ, про розведення овець на Україні. У ньому містилися рекомендації Петра I козацькій старшині щодо утримання та годівлі овець для одержання доброї сировини, а також відповіді старшини на ці пропозиції. Під час лекції Пічета зауважив: «Коли я знайомився з цим документом, я побачив посилання на те, що утримання овець обходиться дорого, що козацька старшина не має необхідних засобів, що тих продуктів, які потрібні для годування овець, у землеробів немає тощо; нарешті, що вони розорені постійними і військовими поборами. В результаті вся козацька старшина, всі полковники, до яких звертався Петро I, поставилися до цього заходу негативно. Я вбачаю в усіх цих відповідях не стільки справжні причини неможливості розвитку вівчарства на Україні, скільки своєрідну форму опозиції проти петровської економічної політики»¹⁵.

На думку вченого, часи Катерини II стали періодом остаточного знищення автономії України. При цьому Пічета вважав, що без опори на соціальні верхи українського суспільства політика Катерини II ніколи б не мала успіху¹⁶.

Ряд праць Володимира Івановича присвячено особі Богдана Хмельницького. Тим часом у списку літератури про цього видатного державного діяча України, вміщеному в 15-му томі Радянської історичної енциклопедії після відповідної статті, вони, на жаль, не згадані. Стаття в енциклопедії закінчується такими словами: «В ході визвольної війни Хмельницький виступав одночасно як полководець, дипломат і організатор української державності»¹⁷. Але ж саме цьому питанню присвячено статтю В. І. Пічети «Богдан Хмельницький — дипломат і стратег»¹⁸. В ній, зокрема, проводиться думка про те, що воєнні успіхи українського народу насамперед пояснюються новими методами боротьби, які дали змогу Хмельницькому неодноразово громити живу силу противника. Єдине військове керівництво, блискучий полководницький талант українського гетьмана, вміле управління організованими й дисциплінованими повстанцями, постійний зв'язок з народними масами, що виділяли із свого середовища партизанські загони й поповнювали кадри війська, визначили здобутки керованої Хмельницьким народної визвольної армії¹⁹. Відзначаючи той факт, що у визвольній війні 1648—1654 рр. розкрився яскравий талант Хмельницького як полководця й організатора, В. І. Пічета зауважує, що сильні якості гетьмана полягали в його могутній енергії та рішучості, а також у тому, що весь свій хист він віддав великій і справедливій справі визволення рідного народу з ворожої неволі²⁰.

¹⁴ Пічета В. И. Казацкое государство на Украине (XVII—XVIII вв.).— М., 1945.— С. 5.

¹⁵ Там же.— С. 16.

¹⁶ Там же.— С. 19, 21.

¹⁷ Советская историческая энциклопедия.— М., 1974.— Т. 15.— С. 603.

¹⁸ Известия АН СССР: Сер. истории и философии.— 1944.— Т. 1.— № 2.— С. 49—59.

¹⁹ Там же.— С. 55.

²⁰ Там же.

Десятки праць ученого присвячені соціально-економічному розвитку українського народу у феодальну та капіталістичну епохи. Ця проблема розкривається в книжці Володимира Івановича «Основні моменти історичного розвитку Західної України та Західної Білорусії» (1940 р.), його працях «Господарський розвиток України у першій чверті XIX ст.» (1940)²¹, «Білорусія, Литва та Україна в 1830—1850-х роках» (1940)²², «Українська РСР. Історичний нарис»²³, «Соціально-економічні відносини і політичний лад України, Білорусії та Литви в XIV—XV ст.» (у співавторстві)²⁴.

Характеризуючи соціально-економічний розвиток Західної України і Західної Білорусії в XVI—XVII ст., В. І. Пічета зауважує, що у зв'язку із втечами селян від поміщиків на Україні і в Білорусії почало формуватися козацтво — передовий загін селянства, який не бажав миритися з кріпосним правом. На Запорозжжя втікали не тільки білоруські та українські кріпосні селяни. Були також втікачі з Московської держави, з Дону, з Молдавії та Валахії. Знаходила там пристановище і єврейська біднота²⁵.

Аналіз селянського руху на Україні у другій половині XVIII ст. привів ученого до висновку, що головною рушійною силою селянських (гайдамацьких) повстань було закріпачене і закріпачуване селянство, яке боролось за знищення кріпосного права. Його підтримувала міська й сільська біднота — ремісники і наймити, що працювали у панів, міщан та в монастирях, бігли російські кріпаки й солдати, донські козаки, розкольники, а також голота, яка втекла із Запорозжжя, де вона зазнавала експлуатації з боку заможних козацьких старшин, що перетворювалися на землевласників.

Констатуючи, що за своєю суттю повстання 1768 р. було спрямоване проти феодально-кріпосницького ладу, Пічета застерігає від зображення цього стихійного селянського руху як планомірного й організованого²⁶.

В історичному нарисі Української РСР (1947 р.) вчений дав нову періодизацію визвольної війни XVII ст., поклавши в її основу не перебіг воєнних подій, як це робили буржуазні та деякі радянські історики, а розвиток класової боротьби, насамперед — селянства.

Неоціненний вклад В. І. Пічети в історіографію історії українського народу. Він є автором ряду статей і численних рецензій з даної проблеми. Ще в 1913 р. в рецензії на перший том книги П. Г. Клепатського «Нариси з історії Київської землі» (1912 р.) Володимир Іванович, зокрема, писав: «Навряд чи можна вважати Київську землю тільки провінцією князівства (Великого князівства Литовського.— Е. І.). Адже ця провінція володіла статутною обласною грамотою, яка істотно обмежила суверенні права великого князя»²⁷.

Аналізуючи першу частину 8-го тому праці М. С. Грушевського «Історія України-Руси»²⁸, яка охоплює історичну долю козацтва з часів Куруківської кампанії до 1638 р., В. І. Пічета наголошує, що цей період був надзвичайно важливий в історії українського козацтва: він визначив участь останнього у подіях 1648 р. Черговий том праці Грушевського, наголошується в рецензії, як і попередні, характеризується глибоким знанням досліджуваного предмета і літератури, майстерним

²¹ Див.: История СССР: Учебник для истфаков университетов и пединститутов.— М., 1940.— Т. 2.— С. 130—135.

²² Див.: Там же.— С. 221—240.

²³ Див.: Большая Советская Энциклопедия.— М., 1947.— Т. 55.— Стб. 858—893.

²⁴ Див.: Очерки истории СССР: Период феодализма. XIV—XV вв.: В 2-х ч.— М., 1953.— Ч. II.— С. 494—518.

²⁵ Пічета В. І. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии.— М., 1940.— С. 46—47.

²⁶ Там же.— С. 91.

²⁷ Голос минувшого.— 1913.— № 5.— С. 263—265.

²⁸ Украинская жизнь.— 1914.— № 3.— С. 128—130.

викладом матеріалу. Головне достоїнство всіх праць Грушевського, на думку Пічети, полягає у їх документальності.

Рецензуючи книжку «Україна», що вийшла в Берліні 1918 р., Володимир Іванович робить висновок, що автор цього історичного нарису перелічує самі тільки зовнішні факти, не прагнучи пояснити їх соціологічно, внаслідок чого у книжці відсутня еволюція життя українського народу²⁹.

Більш як піввіку тому було опубліковано рецензію В. І. Пічети на працю К. Г. Гуслистого «Нариси з історії України» (з XIV ст. до 1569 р.), яка вийшла в 1940 р.³⁰ Розглядаючи її як «науковий вклад в історію України», «серйозне наукове дослідження, в якому фахівець за кожним висловленням положенням знайде вміло й тонко використане джерело», рецензент водночас висловлює й ряд зауважень на адресу автора, зокрема, закидає йому наявність у книжці спірних тверджень. Так, на думку Володимира Івановича, джерело вотчинної влади було не в її пожалуванні, а у володінні землею. Привілей від 2 травня 1447 р. не створював вотчинної влади, а лише юридично оформлював її³¹. Розкриваючи економічний розвиток України і закріпачення селянства, Гуслистому, на думку Пічети, доцільно було відзначити, що аграрна реформа 1557 р., хоч вона й ліквідувала сільську общину, охоплювала тільки господарські староства на Волині, не кажучи вже про те, що цей захід супроводжувався перевіркою прав на землю³².

Того ж таки 1940 р. в Києві вийшла книжка «Історія України. Короткий курс». В рецензії на неї В. Пічета (у співавторстві з В. Крутем) також висловив ряд цікавих міркувань. Одне з них полягає в тому, що не можна розглядати українські землі в XIV—XVII ст. як одне ціле. Цього не було й не могло бути в умовах панування феодальних відносин і натурального господарства³³. Рецензенти відзначили й помилковість твердження, згідно з яким «на Україні діяв статут 1588 р.—зведення законів Великого князівства Литовського; насправді українське феодальне право формувалося на базі статуту 1566 р. та польського феодального права»³⁴.

В 1942 р. вийшла книга «Двадцять п'ять років історичної науки в СРСР», де було вміщено й статтю В. І. Пічети «Історія України в радянській історіографії»³⁵. В ній зроблено спробу дати оцінку досліджень М. С. Грушевського, К. Г. Гуслистого, Д. І. Багалія, П. Сушицького, С. В. Юшкова, М. М. Ткаченка, О. А. Савича, М. Н. Петровського, Н. Д. Полонської—Василенко, Ф. А. Ястребова та інших істориків України. Звичайно, з позицій сьогодення можна відзначити тенденційність і помилковість окремих тверджень, висловлених у цій статті. Та все ж більшість її положень зберігають наукову цінність.

Певним вкладом в історіографію України є стаття В. І. Пічети «Праці Ю. В. Готьє з історії Литви, Білорусії, України та слов'янських народів»³⁶.

Не втратили цінності праці вченого з історії української культури. Ще в 1914 р. була опублікована його стаття «Неволя» в творчості Т. Г. Шевченка», яка потім вийшла окремим відбитком. В ній проводиться думка про те, що спадщина великого Кобзаря—це поетичний протест проти кріпосного рабства, відчайдушний крик змученої душі, якій однаково ненависні будь-які види кріпосницької неволі,

²⁹ Печать и революция.— 1921.— Кн. 2.— С. 176.

³⁰ Историк-марксист.— 1940.— Кн. 2.— С. 150—153.

³¹ Там же.— С. 152.

³² Там же.— С. 153.

³³ Историк-марксист.— 1941.— Кн. 6.— С. 103.

³⁴ Там же.— С. 104—105.

³⁵ Двадцать пять лет исторической науки в СССР.— М.; Л., 1942.— С. 114—178.

³⁶ Доклады и сообщения ист. ф-та МГУ им. М. В. Ломоносова.— М., 1945.—

будь-які форми пригноблення свого народу. «...Всі сторони кріпосного права,— пише В. І. Пічета,— знайшли відображення, повне й чітке, в поезії Шевченка. І тяжкі повинності, і великі побори, від яких нестерпно страждав народ, і торгівля людьми, і програвання їх в карти, і безпорадність народу в неврожайні часи, і тяжка жіноча доля — ніщо не захавалося від проникливого погляду поета...»³⁷.

Загалом В. І. Пічеті належить більш як 70 досліджень з історії України. На жаль, ряд цінних його праць з цієї проблематики незаслужено забуто сучасними дослідниками.

З іменем В. І. Пічети пов'язано становлення білоруської радянської історичної науки. Історія Білорусії займала одне з центральних місць у його наукових пошуках. Проблема етногенезу білоруського народу, історія держави і права на білоруських землях, історія міст республіки, білоруської мови й літератури, історіографія й архівознавство, археологія та краєзнавство Білорусії, робітничий і селянський рух на її території, історія білоруського книгодрукування та вищої школи — усе це було в колі наукових інтересів академіка Пічети.

Більшість праць ученого з історії Білорусії, а їх у нього понад 150, присвячені вивченню аграрних відносин у XV — першій половині XVII ст. До них належать дослідження, в яких розглядаються види землеволодіння, становище селян, його повинності, землекористування, формування помістя і характер помісного господарства.

В. І. Пічета багато працював над вивченням найменш розроблених питань економічної історії Росії. Як автор і редактор він узяв активну участь у підготовці й виданні ряду фундаментальних праць: «Москва в її минулому й теперішньому» (1909 р.), «Російська історія в нарисах і статтях» (М., 1910), «Велика реформа. Російське суспільство і селянське питання в минулому й теперішньому» (М., 1911), «Вітчизняна війна і російське суспільство. 1812—1912» (М., 1911), «Три віки. Росія від смуту до нашого часу» (М., 1913).

В. І. Пічета гідно пройшов свій життєвий шлях — шлях ученого і громадянина. Згадуючи незадовго до смерті про свою викладацьку роботу на Пречистенських робітничих курсах у 1911—1914 рр., яка була припинена директором народних училищ Московської губернії, котрий визнав його лекції «політично» неблагонадійними, Володимир Іванович писав: «Я щасливий, що йшов своїм обраним шляхом і що я брав деяку участь в суспільно-політичному житті моєї країни в період революційного піднесення»³⁸. «І в інші періоди», — можемо додати ми з повним правом.

В. І. Пічету відзначали чудові людські якості. Добре сказав про це колишній аспірант ученого В. Д. Королюк: «Його працями насамперед керуватиметься в своїй роботі і його майбутній біограф. Та було у Володимирові Івановичу й щось інше, важливе, чого інколи не вчитаєш з його книг. Була в нього величезна особиста привабливість, наукова толерантність, природжений педагогічний такт і почуття товаришськості...»³⁹. Таким він і залишиться в нашій пам'яті — видатний учений-історик, вмілий організатор науки, помітний громадський діяч, блискучий лектор, талановитий педагог, патріот і інтернаціоналіст, людина великої особистої привабливості Володимир Іванович Пічета.

Одержано 15.10.90.

В публикации рассказывается о жизненном пути и важнейших трудах известного советского ученого-историка Владимира Ивановича Пичеты (1878—1947 гг.).

³⁷ Пічета В. І. «Неволя» в творчестве Т. Г. Шевченко. — Б. м., 1914.—С. 4.

³⁸ Пічета В. І. Энтузиасты // Пречистинские рабочие курсы.— М., 1947.— С. 146—147.

³⁹ Королюк В. Д. Владимир Иванович Пичета // Славяне в эпоху феодализма.— М., 1978. — С. 25.

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.) *

Стенограма бесіди з М. І. Груздовою в УШПР
6 травня 1943 р.

Близько двох років я працювала, незважаючи ні на здоров'я, ні на сім'ю. Працювала чесно, і не було жодного випадку, щоб я намагалася себе зберегти на шкоду загальній справі. Я виконувала все те, що мені доручали.

Ось чому мені так неприємно було бачити і відчувати ставлення Соболева до нашої спільної справи, до того, що йому доручили, для чого його залишали. Ось, наприклад, такий випадок: у Київ прийшли закинуті з тилу люди — «Ваня» та «Сергій». Я їх бачила двічі. Коли ці люди прибули до нас, я їм доповіла про становище, сказала, що Кондратюка нема, залишився Соболев. Мені хотілося, щоб ці люди побачилися з Соболевим, оскільки у нього могли бути матеріали для передання у Москву. Що ж ви думаєте? Соболев тривалий час не погоджувався йти на зв'язок. «Ваня» говорив, що він одержав завдання від Савченка ** ні з ким не зв'язуватися. Я вблагала «Ваню», щоб він зустрівся з Соболевим. «Ваня» і «Сергій» неохоче погодилися. Я і Женья (це було задовго до її арешту) буквально протерли за три дні підшви у пошуках Соболева. Причому він знав, що ми його шукаємо. Соболев боявся зустрітися з цими товаришами, підозрюючи, що, можливо, це які-небудь шпигуни. Він мені заявив прямо, що не може йти на зв'язок з цими людьми. Хоча я гарантувала, що я цього «Ваню» знаю. Про що говорить цей факт? Звичайно, Соболев не зрадник, та він нічого не зробить і не зробить. Соболев відсиджується і самозберігається ***.

Мені Іван Данилович завжди говорив: «У випадку, якщо зі мною щось трапиться, ти повинна добратися до Москви і доповісти про все. Ти повинна завжди про це пам'ятати». Я завжди про це пам'ятала.

Як я добралася до Москви, важко навіть висловити словами, але я все-таки добралася. Адже, коли трапилася ця історія з Кондратюком, Соболев почав посилено гнати мене з Києва. Що він мені говорив? «Знаєш, ти для нас є небезпечною, ти нам зараз непотрібна». Я йому на це відповідала: «Дозвольте, Митя, адже те, що Ви говорите — це означає просто піти і віддатися їм у руки. Я з таким же успіхом можу зайти на Короленка, 33 і сказати, хто я є». Соболеву був добре відомий той контроль, який організували німці на дорогах. Як можна було йти без жодного документа? Зі своїм паспортом я йти не могла, оскільки у мене дома сиділа засада, і якби мене затримали, то негайно доставили б у Київ. А без паспорта йти теж не можна. Мені не хотілося безглуздо класти свою голову, це нікому не треба було. Я сказала Соболеву: «Митя, Ви мені повинні допомогти, насамперед, — матеріально. Я залишилася без усього». Щоправда, Коваленко передав для мене дві тисячі карбованців. Але що то за гроші, якщо кілограм сала на ринку коштував 900 карбованців. Для того, щоб вирушити у таку дорогу, потрібні гроші. Адже для хабаря, якого треба дати поліцаю, щоб уникнути небезпеки, треба мати не менше тисячі карбованців.

* Закінчення. Початок див.: №№ 5 і 8, 1991 р.

** Нарком держбезпеки УРСР у роки війни.

*** У лютому 1943 р. Д. Соболев загинув під час однієї з бойових операцій.

Соболев нагадав мені про ті дві тисячі, які я отримала. Він забув, що мені весь цей час треба було жити, треба було їсти. Я просила Соболева постаратися дістати мені який-небудь документ. Він обіцяв дістати довідку через групу товаришів, які працювали на Подолі. Соболев також був зв'язаний з цією групою. Наскільки мені відомо, багатьох з цієї групи посадили.

Спочатку Соболев до мене ніби непогано ставився. Я вирішила йти з Києва з Дудкіним. Ми почали натискати на Митю, щоб він нам дістав документи. Він обіцяв, але нічого не зробив. Якимось чином він мені сказав: «Знаєш, Жорж — базіка, я йому звіт не буду робити, а оскільки я до тебе ставлюся з повагою, то я дам звіт тобі для того, щоб ти зв'язалася з тов. Сухоплатовим * і доповіла йому про все. А з Жоржем будеш йти разом, але ти йому нічого не говори, що я для тебе зробив звіт».

Я жила в тій же квартирі, де і Кучеренко. У цьому ж будинку проживали Скляренко, Слободенюк і Морозова. Господарка була просто чудовою жінкою. Безпартійна, далека від політики, вона всіх знала, знала, що Морозова — секретар райкому. Через неї я зв'язалася з цими товаришами. Жорж уже був з ними знайомий, і познайомила його також господарка квартири. Вона знала і Печенева. Якимсь одного разу господарка всіх нас запросила до себе. До мене підсів Слободенюк, якого я знала з чуток, але не була з ним знайома. Мене видавали за наречену Жоржа. Та Сима (господарка квартири) виявилася великою базікою і розповіла їм, що я не є нареченою Жоржа, а що мій чоловік «сидить», і в мене жахливе становище, за мною полуює гестапо тощо. Коли Слободенюк підсів до мене, то він мені сказав: «Я знаю Ваше становище і хотів би з Вами поговорити». Я дуже насторожено поставилася до нього. Після його слів я зробила здивоване обличчя і запитала, про яке становище йдеться. Він мені сказав, що він все знає про мене, знає, де я живу, знає, що німці мають засідку на моїй квартирі та ін.

Таким чином я зв'язалася з Скляренком і Слободенюком, і ми вирішили разом покидати місто. Питання про відхід Дудкіна відпало. У той час я зв'язалася з одним товаришем, євреєм за національністю, директором якоїсь будівельної контори. І ось він мені дав довідку, що я працювала у цій будконторі.

Я вирішила йти з Слободенюком, причому спочатку передбачалося, що ми підемо втрійох — я, Слободенюк і Скляренко. Соболев підтримав нас. Через деякий час Скляренко почав вести таку лінію: мовляв, ти її, Слободенюк, не знаєш, може вона заслана гестапо, даремно ти з нею зв'язався. Морозова з іншого боку почала натискати на цього хлопця і, зрештою, Слободенюк почав сумніватися: а можливо, я дійсно з гестапо.

У нас вже повністю було підготовлено все, щоб йти, але Слободенюк не з'явився. Зустрілася з Соболевим. Він мені говорить: «Через три дні ти повинна забратися із Сталінки, інакше я вживу заходів». Куди я могла відійти? Мені треба було допомогти, підготувати мій відхід. Я хочу піти, сама запропонувала, що піду, але мені потрібна допомога. Соболев почав на мене кричати: «Ти нам не потрібна, йди куди хочеш, не моя це справа». Становище у мене було дуже важке. І розмова ця велася при Печеневі. Він зауважив, що не можна так підходити, виходить, що ми використали людину, а потім викинули її. Марія ні в чому не винна, нікого не провалила, нікого не зрадила. Все-таки їй треба допомогти. Тут Соболев нагрімав на Печенева: «Не твоя справа втручатися!». А далі повторив: «Йди! Щоб через три дні твого духу у Києві не було!».

* Відповідальний працівник Наркомату держбезпеки України.

Я вийшла на вулицю, і мені буквально нікуди було йти. Я залишилася на вулиці, а з 8-ми вечора починався комендантський час. Мені було дуже прикро. Хто ж повинен був мені допомогти у моєму становищі? Тільки наші товариші. Я за собою жодної провини не відчувала, була цілком чистою і мені було образливо, що зі мною так поведуться.

Я сиджу на вулиці і роблю вигляд, що чекаю машину на Білу Церкву. Тут же розговорилася і познайомилася з однією жінкою, яка теж чекала машину, щоб їхати у той же район, де знаходиться моя мати. Машина прийшла, але нікого не взяла. Оскільки я в розмові з цією жінкою сказала, що я живу дуже далеко, то вона запросила мене до себе ночувати. Я пішла до неї. Виявилось, що вона комуністка, чоловік у неї був єврей, його розстріляли, залишилося двоє дітей. Безумовно, вона наша жінка. Я їй якось сказала, що у мене велике горе — німці посадили мого чоловіка, і я не знаю за що. Ця жінка познайомила мене з ще однією жінкою, у якої був чоловік — Павло. Він до мене дуже співчутливо поставився, і, дізнавшись про моє горе, сказав: «Якщо у Вас таке горе, то їдьмо зі мною, я їду на село». Я погодилася тому, що в мене іншого виходу не було. Саме для мене це була зачіпка, хоча б на деякий час.

Все-таки мене непокоїло, що я не зустрілася з Слободенюком. Мені (у Соболева) наговорили всяких речей, у тому числі, що Слободенюк мало не заарештований. Це все було зроблено, щоб відвести очі, для того, щоб я більше не з'являлася. Чому я вчепилася за Слободенюка? Він сам авіатор, працював у Забайкаллі, був начальником будівництва, секретарем парторганізації. У Києві його зовсім не знають. Він був на фронті, повернувся з полону зовсім хворим.

Я вирішила: те, що мені говорять про нього — це одне, а для того, щоб заспокоїти свою совість, треба самій все перевірити. Для того, щоб зустрітися з Слободенюком, я влаштувала засаду на нього. На дорозі, коли він йшов з роботи, я його перехопила. Виявляється, після того, як йому сказали, що я пішла (а йому про це повідомила Сима), він зчинив скандал і полаявся з Скляренком. Скляренко обіцяв, що Слободенюка зв'яже з підпільною парторганізацією, і він буде працювати. Проте це виявилось лише обіцянкою.

З тих пір ми з ним тримали зв'язок. Я йому сказала, що я повинна вийхати, перейти на наш бік, як тільки підготуюсь до цього. Потрібні гроші, потрібен хоч який-небудь документ. Я перед ним поставила запитання таким чином: «Якщо Ви можете допомогти, то із задоволенням прийму Вашу допомогу. Буду Вам вдячна і думаю, що все буде добре».

Слободенюк одразу ж залишив роботу. Працював він механіком, і поїхав зі мною на село, причому для цього Павла виявилось несподіванкою, що раптом з'явився якийсь чоловік. Приїхали ми разом, і Павло обіцяв влаштувати мене на роботу в МТС Ставищанського району. Я вважала, що для мене це велике щастя, оскільки я можу одержати документ. Директорові МТС було сказано, що я переховуюсь від вислання у Німеччину і що в мене забрали паспорт.

Коли ми приїхали в Антонівку Ставищанського району, то Павло почав нас водити за носа, ні за що не хотів нас влаштувати. Він користувався великим авторитетом у директора, їздив у Київ на його машині, улаштував усякі справи тощо. Ми там просиділи місяць і, нарешті, ми добилися того, що Слободенюк влаштувався в МТС механіком. Хоч і з великими труднощами, проте вдалося домовитися з директором МТС. Ходили ми до нього дуже довго, буквально до пухирів на ногах, поки не домовилися. Та коли вже домовилися, то ми попросили директора, щоб він нам дозволив поїхати в Київ дещо взяти з речей.

Напередодні від'їзду директор раптом заявляє, що у нього вже роботи нема, а ми точно знаємо, що робота є. Всю ніч ми не спали, думали, що можна зробити, щоб зачепитися за цю МТС. Адже влаш-

тування на роботі було єдиним виходом для одержання документа, потрібного нам для переходу лінії фронту. І ось ми вирішили все-таки їхати у Київ. Вранці відправляється машина, але нас не беруть. Переконаємося, що Павло веде політику «і нашим, і вашим», й разом з тим тисне на Гейка — директора МТС, щоб він нас не влаштував. Гейко видав Павлові посвідчення на відрядження, де вказувалося, що він прийнятий на роботу автогенщиком і їде в Київ у службових справах.

В Київ ми також приїхали, хоча і не на машині МТС. Я зупинилася у жінки, з якою я познайомилася на вулиці, а Слободенюк пішов до себе на квартиру. У Києві серед наших спільних знайомих вже ходили чутки, що я поїхала з Слободенюком.

У Києві знову почали просити Павла, щоб він нам допоміг. Навіть пішли на відвертість. Я не сказала йому, що була в підпільній організації, проте зізналася, що мене переслідують німці. На нього це не подіяло. В один з вечорів, коли ми розмовляли з Павлом, то він нам сказав, що працював перекладачем і втік від німців і що сьогодні зустрів одну людину, яку він боїться. Прізвище цієї людини — Дудкін. І тут я згадала, що коли я зустріла у Києві Дудкіна, він мені розповів, що наштовхнувся на одного типа, звали його Павло. Той працював перекладачем у таборі. І цей Павло, щоб зажити авторитету у німців, йшов на таку підлість, що зраджував наших людей — підпільників. Він вислужувався перед німцями, а коли полонені його все ж викрили, він зник. Справжнє обличчя Павла для мене стало ясним.

Я порадила з Слободенюком, і ми вирішили йти на ризик. У Києві цей Павло перестав навіть з нами розмовляти. Відчувши, що ми можемо втратити потрібний момент, я вирішила діяти негайно. Вирішили забрати у Павла всі документи, видані йому директором МТС, а також викрити його перед Гейком, повідомивши, що новий «автогенщик» — єврей. Цього директор не знав. Таким чином, ми зможемо знешкодити Павла і підкорити його собі.

Під час зустрічі Павло знову не захотів зі мною розмовляти. Я ж, побоюючись, що мені не вдасться більше з ним зустрітись, всіляко намагаюся його затримати. Нарешті, Павло починає зі мною розмову. Він мені повідомив, що завтра на базарі він здасть продукти і одержить тисяч 30 грошей і там же думає купити костюм для себе. Я йому кажу: «У мого чоловіка чудовий костюм, і я можу його Вам продати». Він запитав: «А скільки Ви хочете за нього?». Я йому відповідаю: «Ми з Вами свої люди, порухаємося». Він запитав, коли прийти, щоб подивитися костюм, і я йому призначила зустріч на 6 годин вечора.

Я випровадила господарку, сказавши їй, що у мене має бути гість і дуже серйозна розмова з ним. Коли прийшов Павло, я зачинила двері. Я одразу ж підійшла до справи. Павлу я сказала прямо: «Гра скінчилася, все мені стало ясно. Ви не думайте, що мене вже так переслідують німці. Те, що мій чоловік сидить, — нічого не значить. Я можу в Києві вільно жити. Ви знаєте, що Слободенюк працює в гестапо і тільки в ім'я того, що він мене кохає, вимушений мені допомагати, бути зі мною». Я йому зачитала заяву, яку написала на Павла нібито для подання в гестапо.

Павло дуже перелякався, у нього з рук випала цигарка. Я йому заявила, що іншого виходу у нього немає. І якщо Павло не віддасть зараз же документи, які видав Гейко, і завтра ж не оформить Слободенюка на роботу механіком, він пропав. Павло розгубився, але тут же взяв себе в руки і почав упиратися. Слободенюк, який якраз з'явився, його притиснув, я допомогла, і ми забрали у нього всі документи. Правда, Павло мало не прокусив мені руку, тому що я затиснула йому рота, щоб він не кричав.

Так у Слободенюка з'явилася довідка, що він працює в МТС механіком і йому надається машина, щоб вантажити на неї все, що потрібно для ремонту. Ми змогли з полегшенням зітхнути.

Незабаром я і Слободенюк прибула в с. Розумницю. Очевидно, Павло вже щось говорив директору на нашу користь, тому що директор звільнив для нас свою квартиру, сказавши, що іноді він буде у нас ночувати. Влаштувалися ми прекрасно. У матеріальному відношенні було дуже добре. Я за нетривалий час добре поправилася, їли ми скільки завгодно. Продукти там — дешеві. Та ми не ставили собі за мету влаштовувати собі сите життя, у нас же була інша мета — добитися одержання документів, здати гроші і відправитися на схід.

Директора ми зуміли взяти у свої руки. Якось одного разу я приготувала обід і запросила директора. Під час обіду з пляшкою горілки ми в нього запитали, чому він зв'язався з Павлом. Гейко нам сказав, що це вийшло випадково. Ми, використавши зручний момент, повідомили директору МТС, що Павло — єврей. Він був надто здивований. Ми «заспокоїли» Гейку, сказавши йому, що всі документи, які він дав Павлу, знаходяться в Києві у мого брата, який працює в гестапо. Гейко став захищатися: «Ви ж знаєте, що я не підтримую радянської влади. Не думаю, що ви підете на те, щоб про все це розповідати, щоб знали, що Павло — єврей». Гейко — до самих кісток націоналіст. Там їх ціла група, з якою ми також трішки зв'язалися.

Що ми робимо далі? Насамперед взяли транспорт МТС у свої руки. Я досить часто їздила у Київ, привозила продукти, продавала їх. У нас з'явилися гроші. Кілька разів зустрічалася з Соболевим. І кожного разу, як чесний товариш, пропонувала йому продукти, гроші, машину. Він від усього відмовлявся і говорив: «Мені від тебе нічого не треба, ти нам більше не потрібна, ти повинна тепер залізти у глибоку нору і сидіти там, не висовуючись». Я сердилася і вважала, що Соболев зовсім не має рації. Припустимо, мені тимчасово не можна було жити в Києві, але, врешті-решт, я ж можу виконувати завдання, перебуваючи в районі. У нас була окрема квартира, і це велика перевага в умовах підпільної роботи.

Якось одного разу, приїхавши з Києва до Розумниці, я в черговий раз звернулася до директора з проханням дати мені перепустку для того, щоб я могла привезти сина, мати і сестру Слободенюка, які знаходяться на Хуторі Михайлівському. Він довго думав і, нарешті, сказав: «Знаєте, Маріє Дмитрівно (так мене там називали), чи за сином Ви поїдете, чи в інших справах, але я Вам допоможу». Коротше кажучи, він мені оформив документ на прізвище Слободенюка, оскільки я вважалася його дружиною. Довідки про те, що я направляюся у сімейних справах у Київ (а ці «сімейні справи» зводилися до того, що ми продавали продукти, збираючи гроші на дорогу), він видавав мені досить часто. Гроші ми зібрали. Слободенюк з листом директора МТС дістав перепустку до Хутора Михайлівського. В МТС ми взяли ще й коня, щоправда, поганенького. Та він нам і не дуже потрібен був, ми взяли його лише про людське око, оскільки передбачалося, що ми привеземо на візку всю сім'ю.

Таким чином ми «відчалили», добралися до моїх родичів, бо не розраховували, що самостійно зможемо перейти лінію фронту. Коли ми прийшли в Корюківку, то там ходили посилені чутки про партизанів. Ми вирішили обов'язково пробратися до них. Після тривалих митарств потрапили до партизанського загону тов. Попудренка*.

Що я ще можу сказати про Кучеренка. Він живе у Києві на тій же квартирі, де я жила до переїзду в район. Кучеренко переховується. Враження таке, що він наша людина. Якби Кучеренко був зрадником, то він не міг не видати гестапо таку важливу групу підпільників, як Соболев, Печенев та інші. Кучеренко весь час зустрічається з Печеневим. Я кілька днів перебувала у Києві. Кучеренко знав, коли я

* Звідти М. І. Груздова була відправлена літаком до Москви.

бувала у місті, і якби він був не нашою людиною, то в нього була б цілковита можливість мене видати.

Про Шамрила. Кучеренко просив передати, що тов. Шамрило знаходиться за Білою Церквою. Що з ним — невідомо.

Тепер про становище, яке склалося у Києві. Німці заарештували шість тисяч сімсот чоловік підпільних працівників та комуністів. Групу підпільної партійної організації, що залишилася, очолює тов. Шамрило. Кучеренко, який, за його словами, має зв'язок з ним, сказав, що коли я повернуся в Київ з Вашими вказівками, то буду мати можливість безпосередньо розмовляти з тов. Шамрило*.

Які завдання я одержала, йдучи до Москви? Справа в тому, що мій відхід був організований з моєї особистої ініціативи. Я одержала звіт від Соболева, але це було ще тоді, коли забрали Івана Даниловича. Коли ми, я та Слободенюк, вже були готові до відходу, нас дуже вмовляли не робити цього. Знайшлися такі люди, які говорили, що нема чого ризикувати життям, що ми повинні самозберегтися, оскільки коли закінчиться війна, ми всі будемо потрібні.

Можливо, я помиляюся, але вважаю, що коли всі ми будемо самозберігатися, то хто ж буде воювати? Звичайно, люди — безцінні, і вони мають зберегтися, але не в такий час, коли вся країна поставила своє життя на карту.

Що мені відомо про київську підпільну партійну організацію? Миронов — секретар підпільного райпарткому знаходиться в Києві. Майже повністю зберігся цей райпартком, а також залишки людей із Сталінського, Ленінського та інших підпільних райкомів.

Про Івкіна. Коли він вийшов з оточення і з'явився у Києві, то особисто вжив заходів щодо отруєння тов. Хохлова, залишеного тов. Хрущовим для підпільної роботи**. Хохлов очолював всю підпільну партійну організацію. Отруїв його Івкін, який претендував на його місце. Івкін з'явився з оточення чи з полону і прямо запропонував Хохлову, щоб той здав йому всі справи, оскільки за своїм колишнім становищем він претендує на його місце. Хохлов заперечував і сказав, що він Івкіну не підпорядковується, що його залишив тов. Хрущов і він буде до кінця виконувати завдання, які на нього покладені. Коротше кажучи, Івкін вжив заходів до усунення Хохлова. Хохлов загинув. Після чого Івкін прийняв на себе керівництво підпільною партійною організацією, причому страх як полюбляв займатися вождизмом. Ось невеликий приклад: він водив за собою завжди охорону.

Був у Києві і Хоменко — секретар ЦК ЛКСМУ. Коли шукали потрібну кандидатуру для влаштування явочної квартири перед залишенням Києва, то Хоменко дав кандидатуру на прізвище Джимма. Ця Джимма закінчила університет, була викладачкою, з Хоменком вона познайомилася під час війни. Для організації нелегальної діяльності їй залишили дуже багато коштів, дали все, що потрібно було. Коли прийшли у Київ німці, Джимма виявилася зрадницею. Квартира її стала пасткою для виявлення тих людей, які посилалися з нашого боку. Наскільки це вірно, я не знаю, але мені говорили, що коли йшов з Києва Хоменко, то він залишив свій партійний квиток та орден, і Джимма спокійнісінько все це здала в гестапо.

Мені відомі деякі прізвища осіб, засланих до нас гестапо, але ж всього у голові не втримаєш. Було б непогано, якби можна було принести з собою списки, та це справа ризикована. Коли я вже відходила з Києва, у мене була зустріч з Соболевим. Він себе поводив визивно. Коли він почав мені розповідати про Олексія***, що той нічого не робив,

* За офіційною версією, Т. В. Шамрило, секретар Київського підпільного обкому партії безслідно зник у перші ж дні окупації Києва.

** За офіційною версією, В. Н. Хохлов загинув від рук гестапівців.

*** Прізвище не встановлено.

то я йому сказала: «Митя, Ви не ображайтеся, але ж Ви самі по місяцях не злазите з горища, незважаючи на те, що Ви знаходитесь на легальному становищі. Ви можете працювати і повинні працювати». Він образився, вилаяв мене дуже і сказав: «Яке ти маєш право зі мною так розмовляти? Ти до мене не маєш ніякого відношення. Ти скажи спасибі, що я тебе не застрелив. Я хотів тебе вбити, щоб ти не плуталася під ногами, адже ти загрожувала, що якщо засиплешся, то обов'язково мене видаси». Я колись передала йому два «ТТ» і «Маузер». Перед відходом з Києва я благала його повернути мені зброю. Ми хотіли підпалити хоча б кілька скирт хліба, та біля кожної стояла охорона, і без зброї на таку операцію не підеш. Соболев мені зброю не віддав, сказавши, що вона мені не потрібна.

Кого я можу назвати з тих, кого закинули німці в радянський тил? Камінського, який працював раніше в Академії наук. Ким він працював — не знаю. Далі — зав. гаражем Наркомату внутрішніх справ, прізвища його не знаю. Про нього мені говорив Дудкін. Мені в Києві вдалося познайомитися з людьми, які виконували завдання абверу на нашому боці; список цих людей збережено у Соболева.

Кучеренко з гестапо вийшов без жодного документа. У нього був старий паспорт, у якому він прізвище Кучеренко виправив на Овчаренко. У мене буде просьба щодо документів і не тільки Кучеренка, а й Черкасова та Шамрила. Кучеренко говорив, що він має особистий зв'язок з ними і в будь-який час, коли я повернуся з Москви, влаштує мені особисту явку з Шамрило та Черкасовим. Соболев налагодив зв'язок з Кучеренком*.

З Києва ми вийшли приблизно 13 грудня 1942 р. Вже п'ятий місяць, як ми з Києва. Ми надовго засиділися в загоні**. Слободенюк й нині ще перебуває у загоні.

Який зовнішній вигляд Києва? Будинок ЦК*** німці обікрали і все, що можна було, вивезли в Німеччину. Все обладнання, паркет вивезені, а стіни вони збиралися підірвати нібито тому, що будинок ЦК заміновано, і вони не можуть виявити міни. Тому, мовляв, будинок потрібно ліквідувати. Будівля Верховної Ради трохи пошкоджена. У цьому будинку нічого нема, він стоїть порожній. Можливо, за час, що минув, німці його вже заселили. Повністю зайнятий будинок Київського військового округу****. Там знаходиться генерал-комісаріат.

Хрещатика немає. В кінці його залишилося кілька будинків. З одного кінця — до Бессарабки і з іншого — стоїть кілька будинків, все інше — підірвано. Вибухи були 24—25 вересня 1941 р., а німці зайшли в Київ 18 вересня. Великий вибух був на розі Прорізної та Хрещатика, де розмістився магазин «Дитячий світ». Соболев говорив, що нібито це їхня робота. Не знаю чи так це. Будинок, де знаходився готель «Континенталь», згорів. Будівлі оперного театру, російської драми, музкомедії вціліли. Будинок театру ім. Франка трохи пошкоджено. Театр не працює. В Лаврі я не була, але чула, що там були вибухи. Будинок, де знаходився інститут Маркса — Енгельса, зберігся і зайнятий німцями. Будинок обкому партії***** спалено, і за його підпалення німці розстріляли 300 чоловік. Вулиця Леніна трохи пошкоджена з правого боку. Універмаг стоїть. Повністю зруйнована Ольгінська вулиця.

«Арсенал» працює. Там ремонтують зброю. Заводи «Більшовик», «Ленкузня» працюють. «Укркабель», здається, не працює, точно не знаю. Фабрика ім. Карла Маркса працює на повну ходу. ТЕЦ працює, але електроенергія подається винятково для німців. Німці зайнялися

* Доля І. В. Кучеренка, як і Шамрила та Черкасова, залишається нез'ясованою.

** Загін під командуванням М. М. Попудренка.

*** Будинок ЦК КП(б)У знаходився на Урядовій площі.

**** Будинок № 11 по вул. Орджонікідзе.

***** Будинок міської думи на пл. Калініна.

підніманням затоплених пароплавів, і тут вони мають великий успіх.

Всі залізничні мости зірвані, але німці дуже швидко відновлюють їх. Відбудовано міст на Дарницю — Харків, потім там побудовано новий міст, правда, дерев'яний. Мости ретельно охороняються зенітною артилерією. Ланцюговий міст не відновлено.

Коли ми були в Києві, то ширилися чутки про якийсь партизанський загін, прізвище командира якого я ніяк не можу згадати. Про нього розповідали такі речі, що він з'явився на конфетну фабрику у формі офіцера, у білих рукавичках, вантажив німецькі машини продуктами і все це вивозив. Причому, диверсій цей загін не проводив, а займався тільки заготівлею.

Наші літаки над Києвом літали, та повинна сказати, що наші пілоти все-таки невдало скидають листівки. Вони скидають у глухих районах. У Київ наші листівки потрапляли дуже рідко. Листівок же місцевого підпілля дуже багато.

У Києві з людей, які залишилися, мало хто слухає московське радіо. Радіоприймачі конфісковані німцями, до того ж вони потребують електроенергії, а нею користуються тільки німці...*

* На цьому запис бесіди з М. І. Груздовою в УШПР у травні 1943 р. уривається.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. О. Горбик (Київ), Т. І. Бурдоносова (Київ)

Охорона історичних пам'яток у США, Великобританії і Канаді

Висвітлюється досвід, нагромаджений в США, Канаді, Великобританії у справі збереження й використання нерухомих пам'яток історії та культури.

Поряд з такими глобальними проблемами, як захист навколишнього середовища, забезпечення людської діяльності природними ресурсами, нині дедалі більшої ваги набувають проблеми збереження культури, оскільки ХХ століття насичено прикладами катастрофічного знищення культурних цінностей в різних країнах світу. Здебільшого воно відбувалося під час другої світової війни. Визначивши збитки, яких завдала війна, уряди багатьох країн усвідомили необхідність здійснення заходів по захисту як культури в цілому, так і її невід'ємної частини — пам'яток археології, історії, архітектури, монументального мистецтва. Ряд країн прийняв законодавство про збереження пам'яток культури: Японія (1950 р.), Єгипет (1953 р.), Швейцарія і Чехословаччина (1958 р.), Югославія (1959 р.), Швеція (1960 р.), Нідерланди (1961 р.), Польща (1962 р.), Великобританія (1962, 1968 рр.)¹, США (1966 р.)², СРСР (1977—1978 р.).

Пам'ятки зазнають негативного впливу й таких факторів, як індустріалізація та її наслідок — урбанізація, модернізація й притаманна їм стандартизація будівництва, забруднення атмосфери шкідливими викидами.

Усвідомлення громадськістю важливості роботи по збереженню історико-культурного надбання привело до створення міжнародних центрів, міжурядових й неурядових організацій, які приділяють увагу питанням дослідження, класифікації, відновлення, відбудови пам'яток, а також займаються підготовкою спеціалістів для цієї сфери. Серед них значна роль належить Організації об'єднаних націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО). ЮНЕСКО здійснює вплив на формування концепції збереження пам'яток, використовуючи для цього досвід багатьох країн. При цьому пропагується думка про те, що культурне надбання належить всьому людству, незалежно від державних кордонів, соціальних та національних устроїв. Під керівництвом ЮНЕСКО розроблені та здійснюються глобальні цільові програми. Наприклад, список всесвітнього надбання, складений як додаток до Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.), налічує 339 культурних та природних об'єктів³. Фонд всесвітньої спадщини, заснований за цією конвенцією, активно допомагає збереженню найбільш значних пам'яток культури. Інші програми присвячені багатоаспектним міжнародним заходам по захисту пам'ятників та збиранню фондів: 19 були започатковані з 1960 р., ще 9 — в різ-

¹ Erder C. Our architectural heritage: from consciousness to conservation.— UNESCO, 1986.— P. 18.

² Connally E. A. The conservation of sites and monuments in the New World // Preserving and restoring monuments and historic buildings.— Paris, 1972.— P. 233.

³ Дем'янюк О. Перлини української культури в переліку чудес світу // Кур'єр ЮНЕСКО.— 1991, берез.— С. 46.

них стадіях підготовки⁴. Одна з програм має назву «Культура й майбутнє». Відповідно до неї здійснюється фінансова й матеріально-технічна допомога у справах реєстрації культурних об'єктів у різних країнах, проведення міжнародного дня пам'яток та пам'ятних місць, підготовка реставраторів, а також вивчаються результати використання нових технологій для збереження культурної самобутності в промислово розвинутих країнах⁵.

З ініціативи ЮНЕСКО 1988—1997 рр. оголошено Всесвітньою декадою розвитку культури. Основна її мета — мобілізація громадської думки для захисту культури, зокрема пам'яток, шляхом всебічної інформації, дослідження можливостей відновлення традиційних технічних ресурсів та нових технологій, які можуть бути використані для збереження і відбудови пам'яток⁶.

Кілька неурядових міжнародних організацій і інститутів співробітничать з ЮНЕСКО з питань вивчення і збереження пам'яток. Серед них можна назвати Міжнародну раду з питань охорони пам'яток та історичних місць, Міжнародну спілку архітекторів, Міжнародний центр для збереження та реставрації культурних цінностей, Міжнародну раду музеїв, Міжнародний інститут по збереженню історичних і художніх творів, Міжнародну раду офіційних туристичних організацій⁷. Крім того, ряд регіональних і міжрегіональних спілок і центрів спрямовують свою діяльність на захист культурної спадщини. Так, у 1982 р. група англомовних країн Карибського басейну об'єдналася для підготовки святкування 500-річчя відкриття Америки, яке відбудеться у 1992 р. З цього приводу вони розробили міжнаціональний карибський план по пам'ятках і пам'ятних місцях, головна мета якого полягає у захисті, відбудові й консервуванні об'єктів, що становлять історичну чи художню цінність⁸.

Таким чином, проблеми збереження пам'яток постають перед усім світовим суспільством і їх розуміння активізує діяльність державних і громадських організацій багатьох країн у цьому напрямі. Як слушно відзначив колишній директор Міжнародного центру для збереження та реставрації культурних цінностей Севат Ердер, «діяльність по збереженню (пам'яток) в сучасний період досить розвинута, щоб вважатися незалежною галуззю дослідження, здатною стимулювати міжнародне співробітництво»⁹. Додамо, що вона функціонує як міжгалузева, на стику спеціальних наук, що допомагає усунути суперечності між планувальниками міст і археологами, реставраторами і архітекторами, істориками і мистецтвознавцями. У статті розглядається досвід головним чином Великобританії, США і Канади, оскільки вони належать до англомовної культури, яка значною мірою вплинула на розвиток світової цивілізації. Однак існують істотні відмінності між цими країнами. Так, культурні процеси Великобританії характеризуються насамперед традиціоналізмом. У США формуються особливі риси культури, що виникли при зіткненні кількох традицій народів, які населяють цю країну. Спадщина Канади сформувалася також на основі сильних культурних центрів митрополії — Англії і Франції, а пізніше і

⁴ Yudhishtir Raj Isar. Collision course: Heritage preservation versus the demands of modernization // The challenge to our cultural heritage. — Wash., 1986. — P. 21—22.

⁵ XXIV сессия Генеральной конференции ЮНЕСКО. Доклад Генерального директора о деятельности Организация в 1984—1985 гг. — ЮНЕСКО, 1987. — С. 55—60.

⁶ A practical guide to the World Decade for cultural development, 1988—97. — Paris, 1987. — P. 20—21.

⁷ Protection of mankind's cultural heritage: Sites and monuments. — UNESCO, 1970. — P. 16—20; Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей. — М., 1979. — С. 10—12.

⁸ Etchepareborda R. The common heritage of the Americas: Regional cooperation // The challenge to our cultural heritage. — Wash., 1986. — P. 160.

⁹ Erder C. Op. cit. — P. 15.

США. В Канаді і США, які мають багатоетнічний склад, розроблено системи збереження досягнень культури з урахуванням різних національних інтересів. Аналіз загального й особливого у цій справі дасть можливість виявити найбільш цікаві й перспективні моделі і, можливо, запровадити їх у нашій країні.

Формування системи збереження пам'яток у цих країнах пройшло певні етапи. Так, у Великобританії вже у 18 столітті робилися спроби зберегти середньовічне мистецтво. Піклування про нього виявляли окремі архітектори й реставратори. В 1707 р. було створено Товариство антикварів Лондона, яке здійснювало реставраційні роботи і публікувало документи. Член Товариства Джон Картер з 1780 по 1817 рр. вніс істотний вклад у класифікацію пам'яток старовини¹⁰.

У 1818 р. в країні було створено церковне будівельне товариство, яке поряд із спорудженням церков займалося їх ремонтом. Того ж року парламент виділив значну суму для будівництва церков. За наступні 17 років їх було побудовано 214¹¹.

Архітектори при складанні планів розвитку міст повинні були зважати на історичну структуру міст, а також їх культурні споруди: костюли, собори, церкви. Наприклад, в Лондоні дуже обережно ставилися до забудови таких історичних частин міста, як Ковент Гарден, Реджент стріт, Блумсбері¹². Однак архітектори нерідко суб'єктивно підходили до оцінки об'єкту, який підлягав відродженню або знесенню. Це залежало від їх релігійних уявлень, рівня освіти, схильності до того чи іншого стилю в мистецтві та архітектурі. Не випадково у першій половині XIX ст. в країні виникла велика кількість товариств, які розробляли концепції відбору й збереження пам'яток архітектури, археології, захисту природи. В 1834 р. було організовано Королівський інститут британських архітекторів. Товариства, що займалися захистом пам'яток, створювалися при університетах — Кембріджське архітектурне (1829 р.), Оксфордське архітектурне (1839 р.)¹³. У 1836 р. в м. Варвікширі було засноване Товариство археологічної та природної історії, а в 1843 р. — Британську археологічну асоціацію¹⁴. Товариство антикварів Лондона здійснило спробу зібрати фонди для збереження середньовічних будівель¹⁵. У 1877 р. діячі культури, такі як Уільям Морріс, Джон Раскін та інші об'єдналися у Товариство захисту стародавніх будинків. Маніфест, написаний У. Моррісом, з яким звернулися упорядники товариства до громадськості, впливає і на сьогоднішнє ставлення до збереження пам'яток у британському суспільстві¹⁶. Загострення уваги до захисту пам'яток у той час пояснюється руйнівним впливом технічного прогресу з його новими засобами виробництва і пов'язаним з ним зростанням міст. Ці процеси погіршували традиційне культурне середовище, призводили до знищення або модернізації ряду історичних та архітектурних об'єктів.

Завдяки активності громадських організацій у 1873 р. в парламенті Великобританії обговорювався перший більш по захисту пам'яток історії, що свідчило про пробудження інтересу держави до цих проблем. Однак він зустрів опір, зокрема тому, що дозволяв втручання у приватне володіння та його націоналізацію в інтересах збереження пам'яток. У зв'язку з цим прийняття цього закону затяглося до 1882 р.¹⁷ Однак в ньому був відсутній принципово важливий пункт про експропріацію приватної власності.

¹⁰ Chitty G. A prospect of ruins // Transactions.— L., 1987.— V. 12.— P. 47.

¹¹ Erder C. Op. cit.— P. 169.

¹² Ibid.— P. 167.

¹³ Ibid.— P. 169.

¹⁴ Ibid.— P. 169, 174.

¹⁵ Chitty G. Op. cit.— P. 48.

¹⁶ Ibid.— P. 49.

¹⁷ Ibid.

Хоча за законом 1882 р. приватна власність залишалася недоторканою, була створена офіційна організація, яка ремонтувала історичні будинки, вказувала власникам на неприпустимість руйнування пам'яток, викупала їх. А після того, як у 1889 р. місцевій владі було надано право придбання зон й споруд, які мають історичне значення, офіційні організації, особливо у Лондоні, активізували свою діяльність¹⁸. Закон 1882 р. брав під урядову опіку 68 пам'яток, головним чином археологічних. У 1900 р. він був доповнений поправкою, яка передбачала державний захист незайнятих будинків, що мали художню чи історичну цінність¹⁹.

Перші зусилля по збереженню історичних пам'яток у США відносяться до середини XIX ст. У 1850 р. уряд штату Нью-Йорк запобіг руйнуванню будинка штабу Дж. Вашингтона в м. Нью-Йорк²⁰. А в 1853 р. жіноча асоціація Маунт Вернон започаткувала рух по захисту й врятуванню природних та історичних об'єктів, першим з яких став будинок Дж. Вашингтона. В 1856 р. компанія Карпентьєр прийняла рішення відбудувати Карпентьєр-хол, де у 1774 р. працював 1-й Континентальний конгрес. З 1862 по 1923 рр. проходила кампанія по врятуванню будинка Томаса Джефферсона. Нарешті його придбав Нью-Йоркський фонд як меморіал, пов'язаний з життям американського президента. В 1876 р. був збережений молитовний будинок у Бостоні²¹. У період між 1888 та 1910 рр. утворилися такі регіональні історичні товариства, як Асоціація по збереженню старожитностей Вірджинії, Нью-Йоркське товариство по збереженню мальовничих та історичних місць, Товариство старожитностей Нової Англії²². Всі вони спрямовували свою діяльність на вивчення та облік історичних та археологічних пам'яток. Зокрема, асоціація у Вірджинії насамперед зайнялася обстеженням кладовищ, історичних будинків і монументів цього штату.

Отже, у США спочатку не було єдиного центру, який займався б збереженням пам'яток. Цю роботу виконували головним чином окремі муніципалітети, громадські організації й приватні особи. На відміну від Великобританії, де першочергова увага приділялася архітектурній спадщині, тут насамперед займалися збереженням пам'яток історії — будинків і місць, де перебували видатні особи або відбувалися значні історичні події, а також кладовищ.

У Канаді перші спроби зробити облік історичних споруд були здійснені наприкінці XIX ст. Робота по захисту культурної спадщини ускладнювалася тим, що законодавчі права на власність входили до юрисдикції провінцій, уряди яких відстоювали інтереси приватних власників. Проте слід відзначити, що окремі муніципалітети виявляли інтерес до збереження важливих історичних споруд. Наприклад, у Монреалі був відновлений старий будинок уряду, де згодом розмістилося Товариство антикварів та нумізматів²³. На початку XX ст. почалося виявлення й облік місць і споруд, пов'язаних з воєнними подіями періоду колонізації континенту, та встановлення меморіальних дошок²⁴. Враховуючи стрімкий процес урбанізації та зростання промислового потенціалу, уряд Канади зосередив зусилля на розв'язанні питань, пов'язаних з плануванням міст та захистом навколишнього середовища, залучаючи до цієї роботи спеціалістів з Великобританії та США. А в 1909 р. було створено Комісію у справах збереження природних ре-

¹⁸ Erder C. Op. cit.— P. 177.

¹⁹ Ibid.— P. 178.

²⁰ Ainslie M. L. Historic preservation in the United States. A historical perspective // The challenge to our cultural heritage.— Wash., 1986.— P. 163.

²¹ Cohn M. W. Historic preservation // Editorial Research Reports. — Wash., 1972.— Vol. 2.— N 13.— P. 748, 757.

²² Ibid.— P. 748.

²³ Connally E. A. Op. cit.— P. 235.

²⁴ Dalibard J. The Canadian experience in heritage preservation // The challenge to our cultural heritage.— Wash., 1986.— P. 184.

сурсів. До неї, крім фахівців, уходили представники провінцій. Під час діяльності Комісії (з 1909 по 1921 рр.) федеральний уряд виступив з ініціативою створення національних історичних парків²⁵. У 1911 р. було прийнято Закон про лісові резерви та парки. Перший з таких парків — Аннаполіс Ройял у Новій Шотландії — з'явився у 1917 р.²⁶

Як бачимо, головною причиною усвідомлення громадськістю необхідності роботи по збереженню пам'яток культури в усіх країнах стала індустріалізація. Певною мірою цей процес збігся з періодом складання націй і зростанням національної самосвідомості, що сприяло посиленню уваги до історичних реліквій, які є компонентом культури нації. Загальним для країн, які ми розглядаємо, є існування приватної власності, що ускладнює розв'язання проблеми захисту пам'яток. Однак у кожній з цих держав були й відмінності у цій справі на початковому етапі.

Відмінності торкалися насамперед об'єктів збереження. У Великобританії це — архітектурні споруди і ансамблі, певною мірою будинки старої міської забудови і пам'ятки археології. У США перевага надавалася пам'яткам історії й місцям перебування історичних осіб. У Канаді об'єктом першочергового збереження стали пам'ятки природи, а також воєнної історії.

Істотна відмінність й у часі прийняття перших законодавчих актів. Великобританія, поряд з іншими європейськими країнами, значно раніше почала формувати систему збереження пам'яток і одна з перших прийняла закони з цього питання²⁷. США та Канада сформували їх у ХХ ст. Помітна різниця у ставленні до збереження пам'яток з боку громадських й державних організацій. У Великобританії та США до цієї роботи включилися насамперед приватні установи та громадські організації. В Канаді перші кроки у вирішенні цих проблем зробили урядові органи.

В ХХ ст. продовжувалося формування концепції збереження пам'яток — від охорони до консервації. Розширюється сприйняття об'єкту збереження: пам'ятки розглядаються вже в контексті оточуючої забудови й середовища. У Сполучених Штатах дві події, які відбулися у справі захисту та відновлення пам'яток, привели до перегляду всієї концепції. Першою з них стала відбудова колоніального Уїльямсбургу. Столиця Вірджинії з 1699 по 1780 рр., він був у 1926 р. невеликим, занедбаним містечком, коли В. А. Р. Гудвін — парафіяльний священик — заручившись фінансовою підтримкою Дж. Рокфеллера, розпочав там реставраційні роботи. Майже 80 будинків ХVІІІ ст. та близько 600 пізнішого періоду було відбудовано або реконструйовано на старих фундаментах. З 1926 по 1960 рр. Дж. Рокфеллер виділив на цей проект 68,5 млн. долларів²⁸. Наприкінці 20-х років почалося відродження історичних поселень по всій країні. Наприклад, були відновлені с. Олд Стурбрідж у штаті Массачусетс, портове місто Містік у штаті Коннектикут, с. Олд Салем у Північній Кароліні та багато інших. Другою подією стало відновлення у 1931 р. з ініціативи муніципалітету першого історичного кварталу в місті Карлстоні штату Південна Кароліна²⁹. Так поступово йшло розширення поняття історичної пам'ятки — від індивідуальних поховань і будинків, де перебували історичні особи,

²⁵ Artibise A. F. G. and Stelter G. A. Conservation planning and urban planning: the Canadian Commission of Conservation in historical perspective // Planning for Conservation. Mansell.— London, 1981.— P. 17, 19, 27.

²⁶ Dalibard J. Op. cit.— P. 184.

²⁷ Законодавчі акти по захисту були прийняті в Італії в 1872 р.; Іспанії — 1873 р.; в Угорщині — в 1877 р.; Англії — 1882 р.; Фінляндії — 1883 р.; Туреччині — 1884 р.; Франції — 1887 р.; Румунії — 1892 р. (Tschudi — Madsen Arcitectoral conservation: The triumph of an idea // The challenge to our cultural heritage.— Wash., 1986.— P. 148—149).

²⁸ Cohn M. W. Op. cit.— P. 756, 758.

²⁹ Ainslie M. L. Op. cit.— P. 164.

до історичної забудови в цілому. Це вплинуло на практичну діяльність федерального уряду США. У 30-ті роки розпочалося здійснення масштабної роботи по складанню Національного реєстру історичних місць, а також історичного будівельного огляду. Цією роботою керував Нешнл парк сервіс — федеральне бюро при Міністерстві внутрішніх справ, створене за рішенням Конгресу у 1916 р.³⁰ У 1935 р. Конгрес США прийняв Закон про історичні місця³¹.

Цілком вірогідно, що однією з причин, які спонукали державні органи звернути увагу на об'єкти історико-культурного значення в Америці, був Пакт Реріха. М. К. Реріх протягом багатьох років відстоював ідею створення міжнародного договору щодо захисту культурних цінностей. Проект цього документа був опублікований у 1929 р. багатьма мовами й викликав широкий відгук світової громадськості. З 1929 р. в Нью-Йорку діяв постійний комітет пакту. До 1935 р. було проведено 7 конференцій. А 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні в присутності президента Ф. Рузвельта США й 20 країн Латинської Америки підписали договір про захист художніх й наукових установ, а також історичних пам'яток³². Ідеї цього документу вплинули на розуміння проблем, пов'язаних з культурною спадщиною, й активізували діяльність по збереженню та обліку пам'яток на державному рівні.

Реєстрація пам'яток у США продовжувалася до 1940 р., а потім — після другої світової війни. У 1949 р. було засновано Національний трест — інститут довірчої власності³³. На основі законодавства про власність, доповненого спеціальними правовими нормами, утворюються благодійні трести з метою запобігання руйнуванню та зникненню пам'яток³⁴. Для того, щоб з'ясувати суть діяльності американських національних трестів, слід звернутися до їх попередника — Національного тресту Великобританії.

Національний трест (повна назва організації — Трест місць історичного значення та природної краси) Великобританії був заснований у 1895 р. як приватна благодійна організація, що мала певні привілеї в парламенті³⁵. Трест був утворений з ініціативи видатних громадських діячів Британії, які висловили занепокоєння нарощуванням промислового потенціалу держави, що призвело до зростання й модернізації міст і загрожувало старовинним спорудам. До початку першої світової війни трест мав 62 об'єкти (28 — подарунки, 21 — куплені, 13 поступили від громадських внесків). Першим його придбанням у 1896 р. стала дерев'яна споруда XIV ст., у 1912 р. була здійснена спроба придбати поселення, яке мало історичне значення. Однак цей проект був реалізований тільки через 20 років³⁶. Можливо, на рішення про придбання селища вплинув досвід Швеції, де в 1891 р. Др. Артур Хазеліус розпочав створення музею простонеба у Стокгольмському парку, згодом названого Скансен. У ньому експонувалися відроджені будинки, відтворювався побут фермерів й ремісників³⁷.

До 1902 р. до Національного тресту приєдналося більш як 80 місцевих асоціацій. Основну увагу вони зосереджували на збереженні сільських та приватних споруд, археологічних пам'яток, середньовічних фортець, селищ 17—18 ст.³⁸ Пріоритетним напрямом діяльності тресту було збереження, а не реконструкція. Його представники консультувалися із спеціалістами Товариства захисту стародавніх будинків, спів-

³⁰ Сohn M. W. Op. cit.— P. 759.

³¹ Ibid.

³² Богуславский М. М. Указ. соч.— С. 90.

³³ Сohn M. W. Op. cit.— P. 760.

³⁴ Богуславский М. М. Указ. соч.— С. 36.

³⁵ Britanica.— Vol. 8.— P. 551.

³⁶ Erder C. Op. cit.— P. 174.

³⁷ Сohn M. W. Op. cit.— P. 756.

³⁸ Erder C. Op. cit.— P. 174.

робітничали з іншими громадськими організаціями. У 1931 р. така ж організація була створена у Шотландії³⁹.

Нині Національний трест Великобританії — великий землевласник, він володіє 500 тис. акрів угідь і об'єднує 1 млн. членів. Його власністю у 16 районах керують 25 представників⁴⁰. До володінь тресту входить 350 історичних споруд, зокрема такі визначні пам'ятки, як музей Бернса у Шотландії, Шекспіровський меморіал, резиденція У. Черчилля та інші⁴¹.

У США Національний трест (повна назва — Національний трест по історичному збереженню) був заснований в 1949 р. за британською моделлю. В країні була втрачена велика кількість історичних об'єктів, взятих на облік у 30-ті роки. Це викликало посилення роботи громадськості по збереженню пам'яток. У 1966 р. був прийнятий Закон про національну історичну охорону, за яким значно розширювалося коло об'єктів, що підлягали збереженню⁴². Нині більш як 32 тис. пам'яток занесено до національного реєстру: з них 2100 кварталів і 200 тис. будинків, тобто близько 0,5% від усіх споруд країни⁴³.

На своєрідність Національного тресту в США вплинула також організація федерального бюро — консультативної ради з питань історичного збереження. Рада контролювала інші федеральні агенства та їх програми і займалася розробкою альтернативних проектів, які найбільш повно зберігали об'єкти і структури історичного значення, а також забезпечувала тісну взаємодію між федеральними й місцевими адміністраціями. При цьому федеральний уряд керує національним реєстром, а адміністрації штатів відповідають за проведення опису об'єктів, які потребують включення до списку, та виділення асигнувань, необхідних для відродження пам'яток.

Загострення соціальних суперечностей, міжетнічні зіткнення, які охопили Сполучені Штати в кінці 60-х рр. ХХ ст., викликали необхідність пошуку інструментів, які б дали змогу об'єднати ворожі угруповання і релігійні меншості. Одним з них стало піклування про збереження історичної спадщини. Останнім часом з'явилося багато людей, які займаються відродженням міського співтовариства, що історично склалося⁴⁴.

Таким чином, внаслідок цілого ряду перетворень, які відбулися у державному керівництві процесами збереження культурної спадщини, в Сполучених Штатах у 80-х роках з'явилася велика кількість локальних охоронних об'єднань. У 1984 р. Національний трест налічував їх 2500. Вони дедалі більшою мірою керують відродженням історико-культурного надбання⁴⁵.

Це становить основну відмінність в організації діяльності національних трестів США і Великобританії. Якщо трест останньої є повним володарем власності, то в США він представлений численними локальними корпораціями — власниками майна. Наприклад, в Аннаполісі (штат Меріленд) збереженням пам'яток займається «Історик Аннаполіс. Інк.», яка викупає у власників історичні будинки й відкриває їх для відвідування громадян. В м. Саванна захист центральної частини міста здійснює «Історик Саванна фаундейшн. Інк.»⁴⁶.

У середині 80-х років увага Національного тресту США була зосереджена на захисті великих маєтків й визначних пам'ятних місць, на врятуванні споруджень «чайнатауна» у Сан-Франціско, збереженні 400

³⁹ Britannica.— Vol. 8.— P. 551.

⁴⁰ Er der C. Op. cit.— P. 176.

⁴¹ Богуславский М. М. Указ. соч.— С. 36.

⁴² Sohn M. W. Op. cit.— P. 760.

⁴³ Ainslie M. L. Op. cit.— P. 165.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.— P. 166.

⁴⁶ Богуславский М. М. Указ. соч.— С. 36, 37.

будинків історичного кварталу Лонгвуд у Нью-Йорку, невеликих сільських поселень. У сучасний період він сприяє проведенню програми «Головна вулиця», якою охоплено 132 центральні вулиці в містах США⁴⁷. Трест також здійснює взаємодію між місцевими охоронними організаціями та археологічними експедиціями. Він веде велику роботу по виявленню й захисту пам'яток. Наприклад, у 1984 р. тресту вдалося відсудити пускову башту Аполло (мис Канаверал), звідки був здійснений запуск першого пілотованого корабля на Місяць. Було досягнуто угоду з Національним управлінням з авіонавтики й досліджень космічного простору про те, що в наступні кілька років ця місцевість не підлягатиме реконструкції⁴⁸.

В Канаді система збереження спадщини дещо відрізняється від британської та американської. Відмінності простежуються як в організаційній структурі, так і в концептуальному осмисленні об'єктів збереження.

З 1960 р. уряд Канади зосередив свої зусилля на виявленні й взятті на облік місць, що характеризують різноманітні аспекти розвитку країни⁴⁹. Слід зазначити, що в Канаді центральний уряд має право купувати й продавати майно, яке вважається національною спадщиною, однак не наділений повноваженнями щодо його обліку. Зрозуміло, що основну відповідальність за спадщину несуть провінції. Федеральний уряд обмежується лише прийняттям законодавства з питань збереження історико-культурного надбання. Однак з 1973 р. центральний уряд здійснював керівництво обліком пам'яток. Створена ним група спеціалістів з археології, історії, архітектури, інженерів займалась ідентифікацією, реєстрацією, документацією місць й споруд, що мають історичну цінність. Результатом цієї роботи стала комп'ютерна інвентаризація історичних споруд, яка включає детальний опис 200 тис. об'єктів. У 1982 р. була започаткована програма з федеральною історико-культурною спадщиною⁵⁰.

Тільки в кінці 70-х років кожна з провінцій затвердила свій законопроект по збереженню національних реліквій. Ці акти відрізняються інструментами управління, але загальним для них залишається концепція активного захисту культурної спадщини, яку розробила сформована в 1973 р. організація «Спадщина Канади», у складі якої діють 220 груп⁵¹. Спеціалісти-архітектори запропонували свій, відмінний від європейського підхід до культурної спадщини, яка складається з широкого масиву об'єктів — від національних парків (їх налічується 69) до відремонтованого старого річкового пароплава «С. С. Клондайк» у Вайтхорсі, столиці провінції Юкон⁵². На території парків зберігаються форти компанії Гудзонової затоки — першого Європейського комерційного представництва у північній частині континенту, заснованої в 1670 р., яка протягом двох століть фактично керувала цією територією, здійснюючи адміністративні законодавчі та судові функції⁵³.

В Онтаріо знаходиться під захистом канал Рідо довжиною 200 км, який має 47 шлюзів, а також станції й фортифікаційні споруди, побудовані у першій половині XIX ст. У Квебеці взяті на облік кузні Сен-Моріса, першого канадського металообробного підприємства, заснованого у 1730 р.⁵⁴ На облік взято близько 800 історичних місць, кожен з яких відзначено меморіальною дошкою.

До визначних пам'яток Канади віднесені історичні зони з ком-

⁴⁷ Ainslie M. L. Op. cit.— P. 168.

⁴⁸ Ibid.— P. 167.

⁴⁹ Dalibard J. Op. cit.— P. 187.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Страны и народы. Северная Америка.— М., 1980.— С. 223.

⁵⁴ Dalibard J. Op. cit.— P. 184.

плексною забудовою, які мають значення в містобудівному й архітектурному відношенні. До них належать поселення робітників у Новій Шотландії, невелике містечко у Саскачевані⁵⁵. Під захистом також знаходяться й складські приміщення районів Ванкувера, Вінніпега, Монреалю та Галіфакса, які мають свою унікальну архітектуру. Товариство «Спадщина Канади» приділяє багато уваги збереженню культурних ландшафтів, як, наприклад, Олд Страскона в Едмонтоні чи Мезонев в Монреалі⁵⁶. Крім того, ця організація уважно ставиться до оцінки промислових й торгових будинків — банків, залізничних станцій, промислових підприємств і установ, кожне з яких внесло свій вклад у розвиток країни, а також заохочує приватні фірми й компанії робити капітало-вкладення у справу збереження пам'яток.

Загальними для Великобританії, США, Канади є питання збереження національної спадщини в умовах, де 95% пам'яток історії культури знаходяться у приватному володінні. Це спонукає їх до пошуку стимулів, які сприяли б посиленню інтересу широких кіл громадськості до цієї проблеми. Створення в цих країнах міцних фінансових організацій, таких як національні трести Великобританії й США, «Спадщина Канади» забезпечило опіку над історико-культурним надбанням в інтересах усього суспільства. Крім того, в кожній з цих країн існують урядові і неурядові, філантропічні, приватні організації, що підтримують діяльність по збереженню пам'яток й залученню громадської уваги до цієї проблеми. Наприклад, у Великобританії після прийняття Закону про національну спадщину у 1983 р. відбулися деякі зміни, які привели до об'єднання існуючих і утворення нових організацій⁵⁷. Зокрема, крім Національного тресту, нині тут працюють такі організації, як «Спадщина Англії» (Англійська комісія по історичних будинках й пам'ятках); державне бюро «Історичні пам'ятки Уельса»; правління «Історичних будинків й пам'яток Шотландії»; «Північноірландська Рада по історичних спорудах»; «Королівська комісія з історичних пам'яток» (Англія); урядовий «Меморіальний фонд національної спадщини»; Товариство «Архітектурна спадщина Ольстера»; «Рада з Британської Археології»⁵⁸. Всі ці організації займаються ретельним відбором пам'яток, які підлягають збереженню, вивчають й описують їх, піклуються про їх захист, здійснюють консультативну допомогу приватним власникам з питань реставрації будинків, пропагують пам'ятки старовини.

В Канаді останнім часом значно збільшилась кількість товариств, агентств, фондів по охороні пам'яток. Там налічується 850 офіційно зареєстрованих груп — від місцевих історичних товариств до національних музеїв і архівів. Їх діяльність координується у провінційних федеральними органами, такими як «Федерація товариств по спадщині Альберти», «Рада по пам'ятках і пам'ятних місцях Квебека»⁵⁹. Існують також 7 неурядових філантропічних організацій, які фінансують зберігання історико-культурного надбання. Серед них найбільш відомі — «Група благодійних пожертвувачів Девона» і фонд «Самюель і Саїді Бронфман фемілі»⁶⁰. Уряди разом з фінансовими органами розробляють значні програми, які спрямовують діяльність різноманітних товариств. Так, в Канаді затверджена програма по об'єднанню зусиль уряду і корпорацій. Щодо контролю товариств з боку федеральних органів, то він здійснюється лише за їх діяльністю в рамках законів.

В промислово розвинутих країнах існує ряд загальних проблем щодо захисту спадщини. Серед них перше місце займає розробка стимулів, які впливають на залучення приватних капіталів до збереження

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.— P. 187.

⁵⁷ Chitty G. Op. cit.— P. 52.

⁵⁸ Handbook of cultural affairs in Europe. Nomos.— Baden—Baden, 1985.— P. 485—487.

⁵⁹ Dalibard J. Op. cit.— P. 186.

пам'яток, викликають інтерес власників культурних об'єктів до їх відродження, а також сприяють вилученню приватних володінь у громадське користування. У вирішенні цієї проблеми перевагу має система податкових пільг, застосована у США. Частково змінена у 1978, 1981 рр., вона була підтримана і в ряді інших країн⁶¹. За нею, приватні особи, товариства чи корпорації, які вносять капіталовкладення у відродження пам'яток, мають 25-процентну скидку. В 1983 р. «Нешнл парк Сервіс», який керував цією програмою, повідомив про те, що на відбудову і охорону 2600 об'єктів Національного реєстру надійшло 2,2 млрд. долларів. Це значно перевищує розміри безпосередньої державної допомоги, яка становить від 20 до 30 млн. долларів щороку⁶². Ця система має й соціальне значення, оскільки залучає до обігу об'єкти, які втратили своє колишнє призначення. У Великобританії вважають, якщо проекти по збереженню пам'яток враховувати при складанні планів забудови, це дає змогу зекономити значні кошти. Так, у м. Честерфілді підрахували, що вартість нового будівництва на третину більша, ніж відродження старих споруд, до того ж, зберігається інфраструктура. В 1982 р. ця пропозиція була відзначена Європейською великою срібною медаллю⁶³.

Необхідність збереження археологічних, історичних, ландшафтних пам'яток потребує залучення до цієї справи усіх груп населення. В Канаді роботу в цьому напрямі проводять журнали «Кенедіан Херітедж» та «Контінуїте». Організуються конференції з питань збереження пам'яток, на які запрошуються представники широкої громадськості і преса. Започатковане свято — День спадщини. Вдосконалюються взаємовідносини між туристськими, фінансовими й охоронними організаціями⁶⁴.

Таким чином, всі суспільства проходять період формування основ захисту свого історико-культурного надбання. Особливо гостро це питання постає у період пробудження національної самосвідомості, звернення до витоків.

Нові підходи щодо збереження й використання нерухомих пам'яток історії та культури починають оволодівати громадською думкою і в нашій країні. Пам'ятки розглядаються не окремо, а в сукупності з іншими об'єктами і з навколишнім середовищем. Це створює необхідні умови людського існування та сприяє гуманізації соціальних процесів. Таке ставлення до культурної спадщини привело до того, що у 1988 р. Україна підписала Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.), а в грудні 1990 р. київські перлини — Софійський собор і Печерська лавра були включені до списку всесвітньої спадщини⁶⁵. Крім того, в нашій республіці йде копітка робота по підготовці Зводу пам'яток історії та культури. У 1989 р. Україна звітувала про виконання положень Гаагської конвенції ЮНЕСКО (1954 р.) — в республіці вживаються заходи щодо збору всієї інформації про історичні та культурні об'єкти, які занесені до інвентаризації⁶⁶.

Одержано 21.05.91

Освещается опыт, накопленный в США, Канаде, Великобритании в деле сохранения и использования недвижимых памятников истории и культуры.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ainslie M. L. Op. cit.— P. 165.

⁶² Ibid.— P. 166.

⁶³ Fielden B. M. Challenges to heritage preservation in industrially developed countries // The challenge to our cultural heritage.— Wash., 1986.— P. 47.

⁶⁴ Dalibard J. Op. cit.— P. 188.

⁶⁵ Дем'янюк О. Перлини української культури в переліку чудес світу // Кур'єр ЮНЕСКО.— 1991, березень.— С. 46.

⁶⁶ Information on the implementation of the convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict. The Hague 1954. Reports.— UNESCO, 1989.— P. 37.

Ю. О. Шульмейстер

«Бюро» доктора Візенталя

Висвітлюється життєвий шлях Симона Візенталя — наполегливого діяча у справі виявлення та покарання воєнних злочинців, докладно розповідається про тривалі та складні пошуки ним одного з найжорстокіших гітлерівських катів — А. Ейхмана, організатора знищення 6 млн. євреїв Європи.

Доктор Симон Візенталь — голова Всесвітнього союзу євреїв, які переслідувалися фашистським режимом, — особа досить відома, хоча про нього в нашій країні почали писати лише недавно. Згадую, як письменник Володимир Беляєв показував книги, подаровані йому Симоном Візенталем, розповідав, як останній присвятив все своє життя розшуку гітлерівських катів, які переховувалися від правосуддя, як виявив організатора знищення європейських євреїв Адольфа Ейхмана. У минулому, особливо після чехословацьких подій 1968 р., у Польщі, а потім і в СРСР стали поширюватися вигадки, нібито С. Візенталь вижив тому, що прислужувався гітлерівцям. Ще тоді В. Беляєв на ці звинувачення відповів лише одним словом: «Дурниця!».

Автору цих рядків пощастило вперше зустрітися з С. Візенталем у 1989 р. Після виходу в світ моєї книги «Гітлеризм в історії євреїв» (1990 р.) ми знову зустрілися. Ця зустріч, яка відбулася в Австрії на запрошення С. Візенталя, тривала кілька днів. Незважаючи на свій вік (82 роки), він виглядає бадьорим та енергійним, має ясний розум. Поводить себе просто і одягається досить скромно. Таким же скромним є все, що його оточує. Відоме всьому світові бюро Візенталя розташувалося на тихій, невеличкій вулиці Зальцторгассе, 6, у квартирі, яку міг би займати заможний житель Відня. С. Візенталь — почесний доктор наук п'яти провідних західних університетів, лицар ордена Почесного легіону Франції, кавалер західнонімецького Великого Хреста на стрічці, нагороджений також орденами та медалями інших держав.

Як же починався його життєвий шлях?

Народився С. Візенталь 31 грудня 1908 р. в Бучачі — невеликому містечку Австро-Угорської імперії (нині в Тернопільській області) в сім'ї комерсанта. У той час там проживало 6 тис. євреїв, 2 тис. поляків і 1 тис. українців. Жили відособлено: кожна національна громада за своїми звичаями та ритуалами. Сім'я Візенталів була заможною. Коли почалася перша світова війна, батько пішов на фронт солдатом. У 1915 р. він загинув. У той час коли російські війська зайняли Бучач, мати Візенталя з двома дітьми перебувала у Відні. Там Симон закінчив два класи школи. У 1917 р. його сім'я знову повернулася в Бучач. Всі роки до нападу Німеччини у 1941 р. на Радянський Союз С. Візенталь проживав на заході України. Пізніше у своїх мемуарах «Право, не помста»¹ цьому регіону він присвятив чільне місце.

Чим автору мемуарів запам'яталося дитинство? Коли західноукраїнська республіка агонізувала, Бучач часто переходив то до польських військ, то — червоноармійських частин, то — петлюрівців. Зміна влади

¹ Wisenthal Simon. Recht, nicht Rache: Erinnerungen.— Frankfurt/M.— Berlin, 1988. Книга одночасно видана німецькою та англійською, а на сьогодні — більше ніж двадцятьма мовами.

супроводжувалася погромами. Особливу жорстокість, як згадує Візенталь, виявляла петлюрівська кавалерія. Під час одного з погромів йому, дванадцятирічному хлопчикові, п'яний вершник шаблею розсік стегно аж до кістки.

Нині свідчення та оцінки С. Візенталя — антикомуніста — набувають особливої ваги.

У 1986 р. Симон Візенталь видав книгу «Кожний день — день пам'яті»²⁻³, у якій по днях, з документальною точністю розкривається трагедія єврейського народу. Ось лише деякі з фактів. 8 січня 1919 р. у Житомирі почався шестиденний погром, вбито 53 євреї, поранено 19. 4 лютого 1919 р. — дводенний погром у Єлисаветграді. 22 євреї вбито, 50 — тяжко поранені. 9 лютого 1919 р. — погром у Білій Церкві. Багато євреїв убито, поранено, багато єврейських жінок та дівчат було згвалтовано. 1 квітня 1919 р. — єврейський погром у Малині. 3 євреї вбито, 20 — тяжко поранені.

Проте повернемося до автобіографії С. Візенталя. Пережив погроми, закінчив архітектурно-будівельний факультет Львівського політехнічного інституту, після возз'єднання Західної України з УРСР певний час працював в Одесі, потім повернувся до Львова. І ось війна. Про це Симон Візенталь згадує: «Через вісім днів (після початку війни. — Ю. Ш.) останній російський солдат залишив Львів, з'явилися перші німецькі мундири. Це була українська допоміжна частина, яка три дні і три ночі здійснювала погром. Вбили шість тисяч євреїв»⁴. 6 липня 1941 р. Візенталя схопили і кинули в колону, яка налічувала кілька сот євреїв — юристів, лікарів та вчителів. Всіх пригнали у в'язницю «Бригідки».

Все ті ж солдати вишикували євреїв обличчям до тюремної стіни, стали позаду своїх жертв. Один з військових, переходячи від в'язня до в'язня, розстрілював, а його помічники кидали трупи у довгі ящики.

Так продвжувалося до церковного дзвону. Пролунала команда: «Досить, полудень!».

Тих, кого не встигли розстріляти, розвели по камерах. А потім трапився щасливий випадок. Виявилось, що в українській допоміжній поліції служили різні люди, з різних мотивів. Були серед них й такі, які напевно, вирішили у такий спосіб пережити важкий воєнний час, будь що вижити.

Перебуваючи в одиночній камері, Візенталь прокинувся від яскравого світла електричного ліхтаря та вигукну: «Пане Візенталь, що Ви тут робите?». Так він зустрівся із своїм довоєнним співробітником Боднаром — функціонером допоміжної поліції. Саме він і визволив Візенталя, привів до себе додому, переховував з ризиком для життя. Незабаром Візенталь повернувся додому. Через деякий час з дружиною, матір'ю і тещею опинився в гетто. А відтак, разом з тисячами інших євреїв, він з дружиною став в'язнем Янівського табору. А батьки?

Візенталь повідомляв: «У серпні 1942 р. на львівському вокзалі євреїв вкинули у товарні вагони, в одному з них була моя 63-річна мати. Разом з іншими загинула в Белзеці. Матір дружини вбили українські поліцаї на сходах її будинку»⁵.

У Янівському таборі Візенталю поталанило. Потрапивши в команду, яка працювала в залізничних майстернях, він налагодив зв'язки з підпільниками. Через них дістав для дружини Цілі фіктивні документи на польку. Добре, що вона була білявою, та й зовнішність не видавала. Підпільники допомогли їй втекти, зустрівся вже після війни.

²⁻³ Wisenthal Simon. Jeder Tag — ein Gedenktage. — Berlin, 1988.

⁴ Ibid. — S. 21.

⁵ Ibid. — S. 23.

Перед тим, як викласти дальші події, наведемо міркування С. Візенталя про те, як склалися взаємовідносини між ватажками українських націоналістів та гітлерівцями. Аналізуючи цю проблему, він констатує: «В тридцяті роки німецькі нацисти вселяли великі надії в українських націоналістів, обіцяли сприяти незалежності. Через три тижні після нападу на Радянський Союз припинив існування український уряд *... Німеччина дивилася на Україну лише як на регіон для «народу без простору» **. Українське націоналістичне прагнення було заборонене, а ті чи інші його прибічники опинилися в полоні. Порівняно мало хто дав відсіч, інші, наперекір всьому, приєдналися до нацизму, прилучилися до «панівного класу». До цього часу жили відтіснювані поляками та євреями, тепер одержали можливість діяти... З німецькою ґрунтовною організованістю нацисти використовували їх слабкість (антисемітизм.— Ю. Ш.). В результаті цього, практично всі акції проти євреїв здійснювали українська допоміжна поліція, два — три німецькі есесівські керівники чи шуцполіцаї»⁶.

Візенталь досить категорично підкреслює: «Я не збираюся стверджувати, що все українське населення сповідувало антисемітські почуття... Була українська інтелігенція, яка подавала допомогу євреям»⁷. Таких людей було немало і серед українців, і навіть серед німців, причому як інтелігенції, так й простих трудівників, про що автор цих рядків й розповідає у всіх своїх книгах.

В Янівському таборі мало хто вижив. Як же вцілів Візенталь? Мінливість долі, та й годі. Архітектор був хорошим художником, і це помітили шеф львівських залізничних майстерень Г. Гжентерт та оберінспектор А. Кольраутц. Вони доручили йому малювати плакати, лозунги тощо. Якось Кольраутц сказав Візенталю: «Настане час, ще доведеться соромитися того, що есесівці чинили у Львові».

20 квітня 1943 р. есесівці Янівського табору вирішили ознаменувати день народження Гітлера «святковим» вбивством євреїв. Серед відібраних жертв опинився й Симон Візенталь. Загнали смертників у прохід між огорожею з дроту, по одному підганяли до ями, розстрілювали. С. Візенталь вдруге прощався з життям. Чекав на наказ: «Наступний!», а почув: «На вихід!». Що ж трапилось? Шеф залізничних майстерень Гжентерт врятував Візенталя. Німець терміново прибув у табір, поставив вимогу повернути працівника, бо той не закінчив плакат-поздоровлення до дня народження Гітлера. Довелось відпустити Візенталя, який закінчив плакат. Останній з написом «Ми дякуємо нашому фюреру!» було вивішено на львівському залізничному вокзалі.

Це було не останнє випробування для Візенталя. Як й інші в'язні, які вижили, він ще не раз перебував на межі смерті. Рятували люди, іноді — випадок, збіг обставин.

Навесні 1943 р. почалося відправлення на смерть останніх євреїв, які працювали на львівських підприємствах. Нацист Кольраутц запитав Візенталя: «Чого чекаєте?». Більше нічого не сказав, виписав перепустку для закупівлі у місті матеріалів для малювання. Супроводжуючим виділив неповороткого і недоумкуватого поліцає. Візенталю вдалося втекти. Кольраутца більше не бачив. Пізніше дізнався, що той подав рапорт про відправлення на фронт, що загинув він в кінці війни у Берліні.

А Візенталь? Після нетривалого переховування у друзів знову був схоплений і знову (хоча й випадково) потрапив у Янівський табір.

Комендант цього табору гауптштурмфюрер СС Варцок, побачивши Візенталя, з посмішкою сказав підлеглим: «Радість-бо яка, блуд-

* Йдеться про створення 30 червня 1941 р., в перший же день окупації гітлерівцями Львова, уряду Стецька — найближчого соратника С. Бандери.

** «Народом без простору» Гітлер називав німців.

⁶ Wisenthal Simon. Recht, nicht Rache.— S. 255—256.

⁷ Ibid.

ний син повернувся». Полонений не мав ілюзій, а лише мріяв про швидке закінчення мук, вираховував хвилини до смерті. Садист Варцок не побажав позбавити себе насолоди продовження цих мук. Він звернувся до Візенталя з такими словами: «Ти гадав, що тебе розстріляють з іншими. Помиляєшся, тут вмирають, коли захочу я. Йди в барак, працювати не будеш, чекай на смерть».

Візенталь чекав... Дочекався припинення розстрілів. У Янівському таборі нечисленні в'язні стали гарантією виживання двохсот есесівців з адміністрації та охорони. Знищать останніх євреїв — стануть непотрібними, і всіх відправлять на фронт.

Наближався час визволення Львова. Есесівці Янівського табору мріяли лише про те, як уникнути кари, втекти. Ось чому двісті табірних наглядачів охороняють як велику цінність кілька десятків доходять у жалюгідному лахмітті. Пішим порядком або на захопленому транспорті всі пересуваються на захід. Дійшли до Хемніца, потім — Бухенвальд. Червона Армія стрімко наступає, втеча продовжується.

3 лютого 1945 р. три тисячі в'язнів Бухенвальда на відкритих вантажівках перевозять в Маутхаузен — гітлерівський концтабір в Австрії. 1800 в'язнів загинули в дорозі, на місце призначення прибуло — 1200. Симона Візенталя — високого, широкоплечого, вагою всього в 50 кілограмів — кинули в барак для смертників. А вранці 5 травня 1945 р. він був визволений американськими військами.

Пройшовши через усі муки фашистського пекла, Візенталь не згодний з ізраїльтянами, які обстоюють позицію «колективної провини» всіх німців та австрійців за гітлерівський геноцид. Ось одне з його основних суджень щодо цього: «Подібні дії не є перевагою певного народу. Оскільки своєю працею я привернув увагу світової громадськості до австрійських та німецьких військових злочинців, то я не хочу, щоб ці два народи вважали найзлочиннішими».

С. Візенталь пам'ятає і шанує рятівників. Для нього благородство не має національних та соціальних кордонів. Все життя зберігає вдячність до колишнього націонал-соціаліста Генріха Гжентерта. У 1965 р. запросив його як почесного гостя на весілля своєї дочки.

Для Візенталя справедливість — не всепрощення. Все післявоєнне життя він веде боротьбу за покарання воєнних злочинців. Переконаний, що непокарання їх відкриває шлях до нових злочинів. Через багато років, що минули після війни, важко розшукувати воєнних злочинців, збирати докази, не легше добитися правосуддя. Симон Візенталь це відчув з самого початку боротьби за покарання воєнних злочинців.

Коли та як почалася ця боротьба?

Визволивши Маутхаузен, військові з США передали управління колишнім концтабором самим в'язням. Один з них — поляк Казимеж Русинек — став помічником американського коменданта. Якось Візенталь пішов до нього, щоб взяти перепустку в місто. Русинек вже закривав двері свого кабінету і не захотів повернутися в канцелярію та вписати потрібний папірець. Більше того, він дав ляпаса прохачу.

Візенталь сприйняв цю образу важче, ніж есесівські знущання. Ще б пак! Війна закінчилася, а євреїв усе ще б'ють! Пішов із скаргою до американського коменданта. На цьому в таборі кар'єра К. Русинек скінчилася. Його перевели в барак, де знаходилися есесівці. Пізніше, за правління Гомулки, він певний час був віце-міністром культури Польщі.

Після інциденту з Русинеком Візенталь попросив у американського коменданта дозволу брати участь у допитах нацистських злочинців. Такий дозвіл йому було надано за умови, якщо він складе список гітлерівських злочинців, які йому добре відомі. Не одному Візенталю давалося таке завдання. Як правило, колишні в'язні називали три — чотири прізвища, які їм запам'яталися. Список Симона Візенталя мав кілька сторінок. За № 1 у ньому був названий начальник СС та поліції

Фріц Катцман, а за № 91 — есесівка з Голландії Анна Мейнель, яка катувала у таборі Венусберг дітей та жінок. Візенталь став співробітником відділу по розшуку воєнних злочинців.

Один з розділів його книги «Право, не помста» має назву «Від зайця до мисливця». В ньому розповідається, як важко було перевтілитися з того, кого переслідували, хто чекав від будь-якого нациста у будь-яку мить смерті, на переслідувача, викривача вбивць. Коли у перші дні нової роботи на допит привели есесівця, Візенталь мимоволі витягнувся. Коли ж подивився на есесівця, той сам тремтів від страху.

Так почалася його діяльність. Візенталь швидко переборов табірний синдром, став співпрацювати з Сі-Ай-Сі — американською контррозвідкою та з ОСС — Управлінням особливих стратегічних служб, на базі якого в 1947 р. було створено ЦРУ. Начальником європейського відділу ОСС був Аллен Даллес.

Чи розшукували ОСС та Сі-Ай-Сі воєнних злочинців, чи рятували їх? Протягом багатьох років радянські автори, та й не тільки вони, стверджували, що розвідувальні служби США тільки тим і займалися, що рятували нацистів, винних у найтяжчих злочиннях. А Нюрнберзький процес розглядали як останній етап, що передував «холодній війні».

Висвітлення даних проблем лише на основі «чорне — біле», що панувало в нашій історіографії не так давно, заважало пізнати істину. Багато що замовчувалося, не до кінця говорилося, а то й просто перекручувалося. Важко дається подолання цих вад й нині.

У нас не писали, наприклад, про те, як органи правосуддя США після Нюрнберзького процесу над головними воєнними злочинцями продовжували розшукувати, викривати та судити нацистських голово-різів. Так, колишній начальник тилового району групи армії «Південь», генерал піхоти фон Рок за злочинні дії, здійснені ним проти громадян та військовополонених на Україні, був у жовтні 1948 р. засуджений на 20 років тюремного ув'язнення. На жаль, до цих пір в нашій літературі та засобах інформації повідомляється переважно про приховування американцями німецьких воєнних злочинців...

Співробітництво Симона Візенталю з розвідувальними службами США було не тільки виправданим, а й необхідним. Він не бачив інших можливостей для покарання нацистських катів.

Післявоєнне життя Симона Візенталю з самого початку було пов'язане з розшуком начальника відділу IV-A-4 гестапо, оберштурмбанфюрера Адольфа Ейхмана — організатора вбивств мільйонів євреїв Європи.

Почався цей розшук у травні 1945 р. Тоді ще справжньої ролі Ейхмана ніхто не знав. У першому списку військових злочинців, складеному Єврейським агентством, навіть не було його імені. Окремо зазначалося, що він є високопоставленим гестапівським спеціалістом з єврейського питання. Потім від шефа бюро ОСС у Лінці капітана О'мера дізнався, що Ейхман був начальником відділу гестапо, який займався єврейською проблемою. Тоді й позначив Візенталь у своєму записнику це ім'я та почав ним займатися всерйоз.

В Лінці бюро ОСС знаходилося на Ландштрассе, 36, а Симон Візенталь жив поруч з ним. Коли він у своїй кімнаті розглядав списки вбивць євреїв, підійшла господарка квартири і, заглянувши через плече, побачила прізвище Ейхмана. Вона сказала: «Це, напевно, есесівський генерал, який відав євреями. Його батьки живуть на цій же вулиці, поруч з нами, їх будинок номер 32». Все збіглося. Щоправда, Ейхман був не генералом, а есесівським підполковником.

Це була неймовірна удача! Проте одразу заарештувати Ейхмана не вдалося. В своїй книзі Візенталь визнає, що за умови ліпшої організації розшуку цього злочинця його піймали б набагато раніше. І все ж у цієї невдачі був й інший бік. Якби Ейхмана заарештували одразу після війни, то його судили б як рядового воєнного злочинця.

Багаторічні розшуки, величезна за обсягом праця в архівах відтворили справжню роль цієї особи та його штабу у знищенні євреїв Європи. Ієрусалимський процес над Ейхманом перетворився на подію світового значення. Як же трапалося, що в 1945 р. злочинця такого масштабу не вдалося піймати?

(Закінчення буде)

Одержано 20.03.91.

Освещается жизненный путь Симона Визенталя — настойчивого деятеля в деле розыска и наказания военных преступников, подробно рассказывается о длительных и сложных поисках им одного из самых жестоких гитлеровских палачей — А. Эйхмана, организатора уничтожения 6 млн. евреев Европы.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Терас Гунчак (США)

Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах

У публікації розповідається про наявність матеріалів з історії України в архівах Австрії, Німеччини, Англії, Франції, Італії, США та Канади.

Україна стала об'єктом зацікавлення для західних держав щойно на початку першої світової війни. Причиною цього було те, що до 1914 р. Україна, поділена між російською і австро-угорською імперіями, була позбавлена своєї національно-політичної ідентичності між вільними народами світу. Цей стан, звичайно, відбивався в архівах закордонних країн, які не мали безпосереднього відношення до України. В архівах же Росії, як і в архівах Австрії, можна знайти великі масиви документів про різні аспекти українського питання. Щоправда, про архіви Росії автору відомо тільки із спеціальної літератури. Багато більше можна сказати про архіви Австрії, які містять особливо значний матеріал про західноукраїнські землі з передвоєнного періоду. Зберігаються ті матеріали в Адміністративному архіві (Verwaltungsarchiv), а також в Архіві поліції.

Починаючи з 1914 р. українське політичне питання стало актуальним. Воно широко дискутувалося у правлячих колах і саме тому знаходимо обширну документацію, пов'язану з українською проблематикою, в Центральному державному архіві (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Там можна знайти різні подробиці створення формувань Українських січових стрільців, діяльності «Союзу визволення України», українсько-польської боротьби за владу в Галичині, а з квітня 1917 р. дедалі частіше з'являються рапорти про події на Україні. Як і можна б сподіватися, найбільше матеріалу про Україну, зосередженого в центральному архіві, стосується 1918 р.—періоду Брестського договору та німецько-австрійської інтервенції на Україні.

Цікаву інформацію про воєнні події на Україні можна знайти у Воєнному архіві (Kriegsarchiv), де зібрано багато матеріалу про участь у цих подіях австрійських військ та про різні проблеми, з якими вони при цьому зустрічалися. Після першої світової війни Австрію перестала цікавити українська проблематика, отже, і в архівах її даних про Україну в наступні періоди історії, крім деяких принагідних звітів, майже немає.

Іншою державою, безпосередньо зацікавленою Україною під час першої світової війни, була Німеччина. Коли «план Шліффена» здійснити на західному фронті не вдалося, вона звернула свою увагу на Схід. У той час Українська Центральна Рада шукала союзника проти Москви, яка оголосила війну Україні, і Німеччина виявила готовність вступити з нею в переговори, які закінчились підписанням договору між німецько-австрійською та українською сторонами в Бресті-Литовському (лютий 1918 р.). Протоколи тих переговорів збереглися в цілості. Вони дають дослідникові можливість глибше з'ясувати політику не тільки Центральної держави, а й України та комуністичного уряду в Москві. Звичайно, найбільша кількість архівного матеріалу стосується 1918 р.—від брестських переговорів до кінця гетьманування Павла Скоропадського.

Всі документи про Україну з 1918 року і пізнішого часу знаходяться у двох центральних архівах. Перший і найбільший — це Федеральний архів (Bundesarchiv) у Кобленці над Рейном, в якому зберігаються всі документи політичного, поліцейного, адміністративного та економічного характеру. Другий найбільший архівний центр розміщений у Фрайбурзі. Це — Військовий архів (Militärarchiv). Варто додати, що саме тут зберігаються також документи німецької розвідки.

У цих двох архівах можна знайти найбільше документів з історії України ХХ сторіччя (до травня 1945 р.). Є там рапорти про Україну 20-х років, про колективізацію та голод 1932—1933 рр. Йдеться в німецьких документах також про контакти Організації українських націоналістів з німецькою розвідувальною службою, які на короткий час перейшли до співпраці.

Найповніше в архівах Німеччини представлені дані про Україну періоду другої світової війни. Тут можна знайти документи майже на будь-яку тему. Є тут рапорти про економіку України та про використання її природних багатств. За підписами R43 і R58 зберігається вичерпна інформація про робітників, примусово вивезених з України, про українське націоналістичне та комуністичне підпілля, про переслідування цивільного населення, арешти й розстріли. Велика кількість документів стосується адміністративних питань та економічної експлуатації країни.

Оскільки в українській радянській історіографії поширена думка про те, що Степан Бандера та його прихильники колаборували з нацистами під час війни, варто навести такий документ: підпис R 58/60, 20 листопада 1942 р. «Арешт членів української групи Бандери, головно у Бравншвайгу і Дрездені». Зрештою, таких прикладів можна б навести дуже багато, включно з даними про арешт Бандери 6 липня 1941 р. Звичайно, це тільки маленькі фрагменти великої проблеми, яку, однак, неможливо вивчити саме без цих фрагментів.

Доволі великий матеріал можна знайти про український націоналістичний рух, і насамперед про Українську повстанську армію (УПА), учасників якої нацисти, так само як і радянських партизанів, називали бандитами. Є там документи різного походження, і залежно від того, яку роль відігравала та чи інша інституція в цілій німецькій структурі, оригінали документів знаходяться або в Федеральному архіві (Bundesarchiv) в Кобленці, або у Військовому архіві (Militärarchiv) у Фрайбурзі. Всі ті документи, що йдуть за підписами NS, R, R 70 SU, R 70 Polen і R 70 Slowakei, знаходяться в архіві в Кобленці, а за підписами H 3, RH, RW і XIII. A. K.—у Військовому архіві в Фрайбурзі.

Документи за тими й іншими підписами про Україну, оригінали яких знаходяться в німецьких архівах, можна також одержати в Державному архіві у Вашингтоні на мікрофільмах. Розпізнають їх за літерою T, після якої йде число. Наприклад, позначення «T 454/5» означає, що документ на мікрофільмі (T) і що походить він з канцелярії або архіву Міністерства окупованих східних земель (454), а число роляки мікрофільму є «5». Інші мікрофільмові серії, як наприклад, T 175, належать до матеріалів різних поліцейних управлінь та «SS», а T 120 — до архіву Міністерства закордонних справ, оригінали якого знаходяться в архіві у Бонні. Це надзвичайно багатий і важливий для вивчення української проблематики архів. В ньому зберігається близько 6 000 документів про Закарпатську Україну (T 120/1080; T 120/1081; T 120/1082; T 120/1094; T 120/1279; T 1319). Дуже цікавими з погляду сьогодення є рапорти з Харкова (1920 р.) про боротьбу Радянської України за самостійність, проти централізму як, рівно ж, і про спроби України укласти торговельну угоду з Німеччиною (див. T 120/5379). Не менш цікавими є документи про гроші, що їх Німеччина винна Україні.

Знаходимо в архіві Міністерства закордонних справ рапорти про Організацію українських націоналістів (ОУН) (Т 120/1320), про стан справ у Галичині — про її шляхи сполучення, економіку та про українсько-польські відносини (див. Т 120/4356, Т 120/2567, Т 120/5077). Є там навіть довідки про причини антисемітизму на Україні, про спроби створення єврейських колоній на Херсонщині (Т 120/4947), як, рівно ж, і про масові вбивства українського населення, і взагалі про Україну під час другої світової війни (Т 120/297).

Звичайно, тут подано тільки фрагментарну інформацію, оскільки матеріал про Україну в німецьких архівах завеликий для того, щоб його можна було описати в короткій статті.

Другий найбільший архів, де зберігаються документи про Україну, знаходиться в Лондоні. Це — відомий Архів громадських документів (Public Records Office) у К'ю Гарденс (Kew Gardens) — лондонському передмісті. В рубриці «F. O. 371» тут можна знайти донесення розвідки та британських дипломатів, аналіз багатьох політичних, громадських чи економічних проблем. Без перебільшення можна сказати, що цей новозбудований та обладнаний наймодернішою технікою архів є джерелом, без якого важко було б відтворити минуле України.

З матеріалів архіву, що нас цікавлять, найбільша їх кількість стосується доби української революції — Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, а також громадянської війни. Так, для прикладу, донесення за 23 листопада 1917 року інформує британський уряд про утворення Української Республіки. Двома днями пізніше Лондон одержав обширне донесення про розмову з президентом України Михайлом Грушевським. Інший рапорт того самого дня (25 листопада) повідомляє, що Центральна Рада взяла всю повноту влади на території України. Далі в тому самому рапорті зазначається, що на крейсері «Пам'ять Меркурія» майорить український національний прапор. Цікаве повідомлення (5 сторінок) датоване 24 грудня 1917 р. В ньому йдеться про бажання Української Народної Республіки створити союз, у який входили б усі республіки, що творили царську Росію. В іншому документі з цією самою датою (14 сторінок) розглядається питання про те, відкритою чи таємною має бути допомога Центральній Раді. У донесенні від 4 січня 1918 р. повідомляється, що уряд УНР зажадав, щоб більшовицькі війська залишили Україну.

Деякі архівні документи про Україну належало б віднести до ґрунтовних студій. Саме таким є один з них (за 17 жовтня 1918 р.), який налічує 128 сторінок. Інші — приваблюють оригінальністю свого змісту. Маю на увазі документи за 10 і 11 липня 1919 року, де йдеться про канадських українців, які бажають служити добровольцями в українській армії, що бореться за самостійну Україну. Мабуть, кількох цих прикладів вистачить, щоб дати уявлення про документи з часів революції.

Майже перегукуються з нинішнім днем матеріали про спробу делегації УСРР (січень — лютий 1923 р.) створити українсько-британську торговельну асоціацію та спільний українсько-британський банк. Як видно з документів, з того нічого не вийшло через централістську політику Москви.

Дуже цікаві документи, в яких міститься обширний аналіз політичних відносин на Україні, були виготовлені 1928 року. Перший з них під назвою «Майбутнє Радянського Союзу і ситуація в Україні» був написаний 16 січня, другий під назвою «Майбутнє Радянського Союзу і націоналістичний рух на Україні» — 5 квітня. Автор твердить, що Фінляндія виявляла надзвичайний інтерес до будь-яких ознак розпаду Радянського Союзу.

Український дослідник, який цікавиться тридцятими роками, також знайде в архіві багато матеріалу. Насамперед тут дуже точно

висвітлені проблеми галицьких українців, про які йдеться в повідомленнях дипломатів і аналізах спеціалістів з міністерства закордонних справ.

Таких документів чимало, але для прикладу можна було б згадати аналіз «Східна Галичина», датований 1 квітня 1933 р., чл меморандуми консула Савери від 4 і 14 липня 1933 р. під такою ж назвою, які мають загалом 18 сторінок.

Доволі значний матеріал міститься під рубриками «Українські справи» або «Ситуація в Україні». Особливо це стосується 1930-х років. Звичайно, знаходимо там і такі назви документів, як «Німецько-українські відносини», де йдеться про німецьке зацікавлення Україною. Є серед цих матеріалів і коротка інформація про перенесення столиці України з Харкова до Києва, і дещо довше донесення, що має назву «Тенденції до сепаратизму в автономних республіках СРСР», за 8 січня 1934 р.

Окреме місце в історії України займає голодомор 1932—1933 рр. Ця трагічна сторінка нашої історії досить широко задокументована в британському архіві. Відповідна група документів так і називається «Голод на Україні». Є в тих фондах і цінна своїм змістом книжка «La Famine en Ukraine». В ній розповідається про голод та про заходи української діаспори, спрямовані на допомогу українському населенню.

Як і можна було сподіватися, британський архів з не меншою увагою, ніж до інших проблем, підійшов і до проблеми другої світової війни. На особливу увагу заслуговують документи часів німецької окупації України, а також повідомлення з різних джерел про розвиток українського протинімецького та протирадянського опору.

Крім згаданого, знаходяться в Лондоні ще два архіви, в яких також є велика кількість документів, що мають відношення до України. Це — «Архів підпільної армії» (АК) та Архів Інституту В. Сікорського. Обидва вони зберігають документи періоду другої світової війни, особливо про польське, українське та радянське підпілля, про УПА, а також про українсько-польські стосунки часів війни.

До великих архівів, де зберігається значна кількість документів про Україну, належить Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ Франції (Ministre des Affaires Etrangères: Archives Diplomatiques), який міститься в будинку цього ж міністерства в Парижі. Багатий він документами, які стосуються головно 1917—1923 рр. Пізніший період представлений документами про Україну значно менше. Зазначимо також, що вартій уваги дослідника архів є в Парижі і в бібліотеці ім. С. Петлюри. Там, до речі, зберігається щоденник Пелесіє — головного французького політичного агента на Україні в добу революції.

В архівах Італії документів, у яких відбита українська тематика, мало. Тільки записані під час Версальської конференції розмови про Україну зберігаються в Римі.

Тепер коротко про архіви США. Оскільки Америка ніколи не була спеціально зацікавлена українським питанням, то, отже, й документів про Україну знаходимо тут небагато. Тільки друга світова війна примусила Сполучені Штати звернути увагу на Україну. Цим і пояснюється той факт, що більшість документів Державного архіву США стосуються періоду після 1939 р. Якісно найкращі документи із США, це продукт діяльності двох розвідувальних служб — ОСС («OSS») і Сі Ай Сі («С і С»). Що ж до мікрофільмів німецьких документів у цьому архіві, то про них йшлося вище.

Існує в Сполучених Штатах один дуже цікавий архів — у Каліфорнії. Це — Інститут війни і революції Гувера. Тут можна знайти документацію про Україну починаючи з 1917 р. Однак переважно це — документи (коли йдеться про Україну) періоду другої світової війни. Зберігається там, наприклад, архів шефа поліції безпеки та всіх фор-

мувань СС Г. Гімлера. Архів має дуже вартісний матеріал про окупаційну політику гітлерівців на Україні.

У США є також архіви, що належать полякам чи євреям і без яких дослідник новітньої історії України обійтись не може. До найважливіших з них належить єврейський архів ІВО (YIVO), який містить дуже багатий матеріал про добу революції, двадцять роки, а передусім — про другу світову війну. Не менш важливим є й Архів Ю. Пілсудського, який знаходиться в Інституті Пілсудського в Нью-Йорку. В ньому можна знайти матеріали з часів революції на Україні, які стосуються головно українсько-польських відносин.

Наприкінці відзначу, що й українці США створили свої архіви, у фондах яких знаходяться головним чином матеріали, які охоплюють ХХ сторіччя. Такі архівні фонди знаходяться у Вільній Академії наук (Нью-Йорк), Науковому товаристві ім. Шевченка (Нью-Йорк) та Українському дослідному та документаційному центрі (Нью-Йорк) та в Східно-Європейському дослідному інституті ім. В. Липинського (Філадельфія).

В Канаді архіви з документами про Україну містяться в Канадському інституті українських студій в місті Едмонтон (Альберта), в Українському дослідному документаційному центрі в Торонто та Державному архіві в Оттаві, куди недавно перевезено з Франції архів Українського центрального комітету. Це надзвичайно важливий архів для пізнання українського життя на західноукраїнських землях під час другої світової війни.

Сподіваюсь, що цей короткий огляд хоча б частково проллє світло на ті можливості для досліджень з історії України, які існують на Заході.

Одержано 22.10.90.

В публикации рассказывается о наличии материалов по истории Украины в архивах Австрии, Германии, Англии, Франции, Италии, США и Канады.

Т. И. РОСТУНОВ.

Внимание: воздушная тревога!

К. : Политиздат Украины, 1990.— 256 с.

Про героїчні подвиги радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни написано чимало. Проте про бойові дії з'єднань і частин протиповітряної оборони широкому колу читачів відомо мало.

Рецензована праця — спогади генерал-лейтенанта у відставці Т. І. Ростунова—саме і присвячена воїнам протиповітряної оборони, їх мужності, сміливості і стійкості на полях битв війни. На сторінках книги розповідається, як діяли воїни ППО в обороні Одеси, в боротьбі за Крим, Північний Кавказ, Донбас, на Далекому Сході. Кілька розділів праці автор присвятив бойовим діям зенітників в Іспанії, де він у числі радянських добровольців у 1937—1938 рр. допомагав іспанському народу в боротьбі з фашистською інтервенцією.

Слід зазначити, що Т. І. Ростунов у своїй праці висвітлює лише ті воєнні події, в яких він особисто брав участь.

Рецензована книга складається з 5 частин, що являють собою комплексне дослідження бойових дій воїнів-зенітників. У ній ідеться про бойове використання зенітної артилерії в боях з фашистськими військами в Іспанії. З боєм в серці автор згадує тих воєначальників, які зміцнювали ППО країни напередодні війни, але були репресовані сталінським режимом. У ній розповідається також про бойові дії воїнів 15-ї зенітної бригади, яка разом з частинами протиповітряної оборони Чорноморського флоту прикривала морські комунікації. Героїчна оборона Одеси продовжувалася не 73 дні, як пишуть історики, а 112 днів. Адже воїни ППО захищали місто з перших днів війни. У ній ідеться і про дівчат, які в 1942 р. поповнювали війська протиповітряної оборони. Слід зазначити, що вони з честю виправдали довір'я Батьківщини.

У рецензованій книзі розповідається про бойові дії Краснодарсько-го дивізіонного району ППО, куди входила 15-та бригада, про Донбасівський корпусний район протиповітряної оборони, зв'язок командування ППО з місцевими партійними і державними органами, а також про їх допомогу в зміцненні військ, висвітлюються дії зенітної артилерії Приморської армії ППО, начальником якої був Т. І. Ростунов під час війни з імперіалістичною Японією.

Практичне значення й наукова цінність рецензованої книги полягає в тому, що в ній автор у доступній формі розповідає про героїв-зенітників, які допомагали командуванню Одеси довгий час утримувати місто, про їх бойові дії, героїзм і самовідданість.

Книга написана хорошою мовою. Вона буде сприяти дальшому творчому усвідомленню нашими військовими кадрами досвіду минулої війни, посиленню патріотичного виховання молоді, особливо тієї, яка готує себе до професії захисника Вітчизни.

На жаль, рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Так, у ній відсутні фотодокументи, хоча їх достатньо знаходиться в кінофотоархіві СРСР. Варто було б повніше розповісти про ППО півдня України, взаємодію частин і підрозділів протиповітряної оборони з іншими родами військ у ході війни, ширше розкрити питання перебудови ППО країни в післявоєнний період, в якій брав участь і сам автор рецензованої праці.

Тема війни — невичерпна. Тому, на нашу думку, Т. І. Ростуну необхідно було відобразити й життя сучасної армії, військ ППО, показати, як відбувається процес демократизації Радянських Збройних Сил і їх перебудова.

В основному рецензована праця є гідним вкладом у вітчизняну літературу з історії Великої Вітчизняної війни.

Л. К. КОЧЕРГА (Київ)

Одержано 15.02.91

Н. П. САВИЧЕВ.

Первые благовестители свободы.

Київ : Політвидав України.— 1990.— 248 с.

Декабристський рух увійшов у нашу вітчизняну історію однією з героїко-патріотичних її сторінок. Проблеми діяльності таємних організацій дворянських революціонерів на Україні, а також спалаху повстання під їх проводом славнозвісного Чернігівського полку завжди привертала пильну увагу як істориків-професіоналів, так й широких кіл громадськості. Ось чому слід вітати рецензовану працю, написану в науково-популярному жанрі.

В ній всебічно розкриваються такі важливі питання, як умови та причини формування світогляду дворянських революціонерів, етапи розвитку їх ідеології та організаційної побудови мережі таємних революційних організацій. Значне місце займають у книзі й критичні характеристики програмних документів таємних товариств та ідейних позицій їх авторів. Належне місце займає порівняльна характеристика тактичних планів революційного перевороту. Яскраво змальовані перебіг подій під час повстання Чернігівського полку та доля його учасників, а також багатьох діячів усього руху.

Праця привертає читача своєю оригінальною структурою. Автор відійшов від загальновідомих підходів до вивчення етапів розвитку діяльності декабристів на Україні, а обрав краєзнавчо-проблемну структуру, яка дала йому змогу колоритніше охарактеризувати як таємні організації та їх філії-управи, так й окремих видатних діячів руху.

Даючи у вступі загальну характеристику декабристського руху, автор цілком кваліфіковано висвітлює соціально-політичні фактори, які породили революційну свідомість учасників цього руху. Для розкриття цієї тематики ним залучені конкретні яскраві факти з життя й боротьби народу.

Однак, торкаючись вже у вступі проблеми ставлення декабристів до народу і народу до декабристів, автор на наш погляд, не уник поверхового погляду на неї. Він стверджує ніби декабристи прагнули здійснити революцію в інтересах народу, але без його участі (с. 9); що вони «не з'єдналися з масами народу, які зібралися на площі» (с. 11—12). Виникає таке враження, що 14 грудня 1825 р. у Петербурзі не декабристи виступили проти самодержавства, а народні маси. Декабристи ж їх не підтримали. Насправді, саме декабристи повстали, а народ хоча й зібрався на площі та не підтримав повсталих. Як справедливо

вказав О. І. Герцен, на Сенатській площі не вистачало революційного народу. Автор тут входить у протиріччя із загальновідомими фактами та дослідженнями на цю тему.

Становить інтерес матеріал про початок діяльності декабристів на Україні. Зокрема, виділяється своєю конкретністю опис нерішучих спроб М. М. Новикова налагодити діяльність управи Союзу порятунку, а потім й Союзу благоденства у Полтаві. Цікавою для читача є й інформація про перебування на Полтавщині активних членів названих таємних товариств С. І. та М. І. Муравйових-Апостолів, а також про діяльність братів П. І. та А. І. Борисових у Решетилівці.

На жаль, автору не вдалося уникнути тут деяких неточностей. У параграфі «Діяльність членів Союзу порятунку в Полтаві» більше йдеться про діяльність членів Союзу благоденства, що й слід було відобразити у назві параграфа. Не слід ставити в один ряд з учасником Союзу благоденства В. А. Глинкою І. П. Котляревського, який не був членом цього Союзу. Поза увагою автора залишився такий активний член Союзу благоденства і товариш М. М. Новикова, як В. Л. Лукашевич. Разом з цим поза полем зору дослідника залишилася й ідея створення Малоросійського товариства, яка виникла у Полтаві.

Інший великий розділ нарису, названий «Полковник Пестель», ніби вводить читача в таємниці створення у «гнізді крамольному» — в Тульчині — Південного товариства декабристів. Він знайомить не тільки з успіхами та труднощами розвитку таємного товариства, а й з життям та діяльністю його керівників — П. І. Пестеля, О. П. Юшневського, О. П. Барятинського.

Провідне місце у розділі займає характеристика написаної керівником товариства П. І. Пестелем програми його діяльності — «Руської Правди». Читач знайомиться з основними ідеями цього талановитого республіканського проекту конституції післяреволюційної Росії.

Яскраво характеризуючи основні позитивні риси цього видатного документа, автор цілком слушно спиняється і на дворянській обмеженості ідей великого декабриста. Однак, на наш погляд, в праці П. І. Пестель безпідставно звинувачується в тому, що «не висунув вимоги передачі всієї землі у суспільну власність», а також що він не був «прибічником селянської революції» (с. 90).

Захоплює й сюжет, де розкрито діяльність загадкових і таємних з'їздів Південного товариства у 1822—1825 рр. під час Контрактових ярмарків у Києві. Читач має змогу ознайомитися з проблемами щорічного обговорення програми і тактики товариства. У нарисі віддано належне обговоренню декабристами тактики революційного перевороту та характеристикі конкретних тактичних планів. Однак автор не висуває з цих питань якихось нових думок чи узагальнень. Він залишається прихильником уже давно застарілих концепцій, за якими декабристи нібито були прихильниками «революції з допомогою військ» (с. 108), «воєнної революції» (с. 109), перевороту, подібного до «революції гішпанської» 1820 р. (с. 151—152), революції «пронунсіаменто» (с. 151).

Почнемо із з'ясування того, що воєнні перевороти, або «воєнні революції» — «пронунсіаменто», що були частими в Іспанії і країнах Латинської Америки у 1815—1818 рр., 1830—1850 рр., це були «революції», які змінювали лише правлячу верхівку чи партію, але не змінювали соціального ладу тієї або іншої країни. Іспанську революцію 1820 р. ніхто й ніколи не зараховував до «пронунсіаменто». Таким чином, прагнення декабристів скористатися всім кращим, що було в іспанській революції 1820 р. ніяк не значило, що вони прагнули здійснити «воєнну революцію» типу «пронунсіаменто», відгородившись від народу. З документів відомо: хоча декабристи й були страшенно далекими від народу, вони все ж прагнули звернутися до солдатських і навіть селянських мас.

Яскраво охарактеризовано у нарисі діяльність Товариства об'єднаних слов'ян (с. 175—202). Становить інтерес як характеристика загадкових перспективних планів визволення з-під неволі всього слов'янства, так й короткі колоритні замальовки про окремих діячів товариства братів А. І. та П. І. Борисових, І. І. Горбачевського та ін. На жаль, автор не уник деякої ідеалізації цієї організації та її діячів у душі прихвальної, але словнених неправдивими літературними домислами «Записок» І. І. Горбачевського.

Заключний матеріал нарису, присвячений повстанню Чернігівського полку, також подано цікаво. Яскраво змальовано шестиденний похід повстанців по Васильківському повіту та героїчні зусилля окремих активних учасників повстання.

Проте на цьому матеріалі залишилися сліди впливу згадуваних вище «Записок» І. І. Горбачевського. А звідси — помилкове зарахування І. І. Горбачевського до тих членів Товариства об'єднаних слов'ян, які вели агітацію серед солдатів, і надмірне прославлення фельдфебеля Шутова (с. 216, 224—225), і безпідставне звинувачення С. І. Муравйова-Апостола в тому, що він не закликав до свого повстання селян близьких сіл (229).

В цілому ж книга заповнює прогалину в науково-популярній літературі про безприкладний подвиг декабристів та про їх діяльність на Україні. Вона, безперечно, принесе користь масовому читачеві.

М. М. ЛИСЕНКО (Київ)

Одержано 28.01.91

* * *

**ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ
ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ
(1990 р.)**

Вопросы истории СССР: Республиканский междуведомственный научный сборник. Вып. 35. Харьков. Наумов С. А. Местные Советы и колхозное строительство на Левобережной Украине в 1919 г.; Игнатуша А. Н. Советская историческая литература о православной церкви на Украине в 1917—1920-х гг.; Калинин В. В. Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917—1929); Головки Б. Г. Участие рабочих сахарной промышленности УССР в управлении производством (1921—1925); Горошочек В. Я. Укрепление и развитие центрального аппарата государственного управления в области труда на Украине после перехода к нэпу; Лях С. Р. Аграрное перенаселение на Украине в 20-е годы; Кравченко В. В., Савенок Л. А. Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины им. академика Д. И. Багалая (1921—1930); Мигаль Б. К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922 — 1930 гг.; Чуркин В. Ф. «Крестьянские настрояния» красноармейцев территориальных частей Красной Армии

(1923—1932); Васильев В. В., Сургай Г. И. Участие рабочего класса Украины в проведении массово-политической и культурно-просветительной работы на селе в годы четвертой пятилетки; Коцур А. П. Организационно-политическое укрепление местных Советов Черновицкой области и повышение их роли в осуществлении индустриализации (50-е годы); Полищук А. В. Среднее образование в Северной Буковине во второй половине XIX — начале XX в.; Лихачева Л. Б. Сельское население Донбасса в 70-е годы; Лановик Б. Д. Социально-экономическое развитие западных областей Украинской ССР за 50 лет Советской власти; Кашенко С. Г. С. М. Соловьев о роли географического фактора в истории России; Батушанский В. М. О культурных взаимосвязях Северной Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в 70—90-е годы XIX в.; Жалоба И. В. Днестровский водный путь и его значение в развитии экономических связей Северной Буковины с Россией в XIX — начале XX в.; Темирова Н. Р. Землевладение и производственная деятельность помещичьих хозяйств Юга Украины в конце XIX — начале XX в.

Проблеми слов'язознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 41. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Моторний В. А., Урбан З. Сторінки з історії українсько-чеських культурних взаємин XIX ст.: Л. Ріттенсберг; Рибалко О. Л. Луличани на Україні (епізод із лужицько-українських культурних взаємин); Андел В. П. До генетичних та етнічно-історичних основ старослов'янської мови кирило-мефодієвської доби; Мильников О. С. Культура полабських слов'ян у німецькій історіографії XVII—XVIII ст.; Лаптева Л. П. Вивчення лужицьких сербів у Київському університеті наприкінці XIX — початку XX ст.; Зимомя М. І. Роль Я. П. Йордана в історії міжслов'янських взаємин (40—70-ті роки XIX ст.); Кравець Я. І., Моторний В. А. Сербська Лужиця в дзеркалі галицької преси XIX ст.

Проблеми слов'язознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 42. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Мислінський К. Полабські слов'яни, їхня історія і занепад в новій польській та німецькій історіографії; Рудь М. О. Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X—XX ст.; Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII—XVI ст.; Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях; Криль М. М. Чеські педагоги у навчальних закладах України (перша половина XIX ст.); Майборода Р. В. Відробіткова рента в шляхетських маєтках Сяницької землі у XVIII ст.; Александрович В. С. Жовківська «Битва під Хотинном» — невідома сторінка творчої біографії Андреаса Стеха; Мовчан С. П. Еміграція галицьких селян в Боснію і Герцеговіну наприкінці XIX — початку XX ст.; Баран З. А. Виступи робітничого класу Польщі напередодні другої світової війни; Трофимович В. В. Солідарність варшавських робітників з революційними подіями в Петербурзі в січні 1905 р.; Чорний В. П. Юрій Венелін — будитель слов'янських народів; Проданов Н. Марін Дрінов і розвиток болгарської історичної науки; Плетньов Г. Найдено Геров і ставлення Росії до болгарського церковного питання; Галун Н. Г. Христо Ботев про балканську політику Росії; Жук В. Н. Участь випускників Полтавського кадетського корпусу у визволенні Болгарії від османського гноблення (1877—1878); Стоянов І. Болгаро-російські торговельні зв'язки в перші роки після визволення Болгарії; Палангурські М. Росія у зовнішньополітичних концепціях ліберальної (радославистської) партії Болгарії (1886—1915); Глічов І. О. Більшовицька «Правда» про ставлення російської громадськості до Балканських воєн; Крапивін О. В. Олександр Стамболійський про революційні події в Росії початку

XX ст.; Лучук В. І. До образу Христо Ботева в українській сучасній поезії; Страшнюк С. Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805—1869).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 166. Становление и обновление образа жизни советского общества (Из опыта деятельности Компартии Украины). Киев. Панибудьласка В. Ф., Заремба С. З. Деятельность общественных организаций Украины по решению проблем межнациональных отношений в 20-е годы; Макогон В. П., Макаревич Н. В., Белов В. М. Производственные совещания как средство повышения трудовой активности (На материалах партийной печати Украины 1921—1925 гг.); Колесник В. Ф., Дорошенко Н. С. Формирование руководящих кадров промышленности Украинской ССР (На материалах журнала «Кадры», 1930 г.—февраль 1933 г.); Камчугова И. Д., Ляхочкий В. П. Роль партийно-советской печати Украины в становлении советского образа жизни; Хохлов В. Г. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Украины по развитию коллективизма (1966—1970 гг.); Назарова С. Н., Стеценко С. В. Социально-политические аспекты образа жизни сельскохозяйственных рабочих (На материалах совхозов Украины, 1966—1986 гг.); Белоусов Л. В., Солошенко В. Н., Жилко С. Е. Эффективность социальной политики партии на селе в 1970—1985 гг. (Факторный анализ); Онищенко И. Г., Панибудьласка А. В. Межреспубликанское научно-техническое сотрудничество: опыт партийного руководства 70-х годов; Портнова Т. В. О сотрудничестве научно-исследовательских и производственных коллективов РСФСР и УССР на рубеже 70—80-х годов; Рыжко Н. И., Подлесная Л. С., Смелянская А. В. Социально-культурное развитие города и патриотическое воспитание; Боярская З. И. Партийно-советская пресса и обновление образа жизни советского общества (постановка проблемы); Красковская М. П., Авдеенко Е. Д. Роль соревнования в утверждении коллективизма как важной черты советского образа жизни.

Архіви України, № 5, 1990. Котляр М. Ф. Деякі невіршені питання історії українського народу доби феодалізму; Яковенко Н. М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI—першої половини XVII ст.; Гриценко І. А., Ляпунов Ю. П. Документи про економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Україною в XIX—на початку XX ст.; Крячок М. І. Листування О. Г. Сластьона з М. С. Грушевським та К. М. Грушевською; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР про солідарність трудящих Радянської України із зарубіжним пролетаріатом (1919—1937 рр.); Міськов О. В. Документи фонду П. П. Вершигори у ЦДАМЛМ УРСР; Колодій Л. П., Топішко Н. О. «Немає на світі красивішого міста...»; Гісцова Л. З. Чи були блакитні й жовті прапори на Запоріжжі?

Архіви України, № 6, 1990. Іващенко І. К., Полетун Н. М. Документи і матеріали з історії Чернігова (До 1300-річчя заснування); Варварцев М. М. «В справі ознайомлення Заходу з Руссю...» (З неопублікованої епістолярії М. П. Драгоманова); Слюдикова Т. Б. Невідомі джерела до біографії декабриста М. Ф. Орлова; Скарбовийчук С. М. Фотодокументи з колекції М. М. Железняка; Рибалко О. Л. Документальна виставка з питань охорони пам'яток історії та культури в Українській РСР; Теремязева С. П. Розсекречення документів у Держархіві Донецької області; Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДАЖР УРСР 1929—1933 рр.); Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учбового округу; З історії милосердя і благодійності; Гісцова Л. З. З ар-

хіву Коша Нової Запорозької Січі; Дудко В. І. Неопублікований лист І. К. Карпенка-Карого.

Архіви України, № 1, 1991. Никирса М. Д. Документи про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Північній Буковині; Михайло Грушевський: до 125-річчя від дня народження; М. С. Грушевський. Автобіографія; Пиріг Р. Я. В об'єктиві — Троцький; Рибалко О. Л. О. І. Білецький: неосяжний діапазон знань та інтересів; Лаптева Л. П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян; В. Затонський. Із спогадів про українську революцію; Марочкін В. П. Значимість «обволання» і роль «кликуна» в суспільно-політичному житті міст України XV—XVII ст.; Замлинський В. О. Чергове видання «Пам'яток історичної думки України».

Н. М. Руденко (Київ),
Є. І. Франчук (Луцьк)

Наукова конференція «Рік 1941: трагічне і героїчне»

28—30 травня 1991 р. у Луцьку відбулася наукова конференція на тему «Рік 1941: трагічне і героїчне», присвячена 50-річчю нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз та початку партизанського руху на тимчасово окупованій території нашої країни. Її організували відділ історії України періоду другої світової війни Інституту історії України АН УРСР та Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки.

У роботі конференції взяли участь науковці Інституту історії України АН УРСР, Інституту історії АН БРСР, Інституту політичних досліджень при ЦК Компартії України, працівники Центрального партійного архіву Компартії Білорусії і редакції Волинської обласної Книги Пам'яті, викладачі Академії МВС СРСР, Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського, Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки, Мінського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, Київського політехнічного інституту, Криворізького гірничорудного інституту, Одеського технологічного інституту харчової промисловості ім. М. В. Ломоносова, Ровенського інституту культури, а також ветерани Великої Вітчизняної війни, вчителі історії шкіл і професійно-технічних училищ області, студенти Луцького педінституту.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, канд. іст. наук, доц. Б. Й. Заброварний.

Потім заступник голови виконавчого комітету Волинської обласної Ради народних депутатів А. Ф. Давидовський наголосив на тому, що сучасне суспільство не задовольняє спрощене висвітлення в історичній літературі подій Великої Вітчизняної війни і висловив впевненість, що на конференції деякі з них будуть оцінені з нових позицій. Він підкреслив, що конференція, присвячена початку Великої Вітчизняної війни, не випадково проходить у Луцьку. Адже саме тут починався у муках і борні шлях до Перемоги, який тривав 1418 днів і ночей.

З науковою доповіддю на тему «Велика Вітчизняна війна: пошуки правди історії» виступив зав. відділом історії України періоду другої світової війни Інституту історії України АН УРСР д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль. Доповідач зробив спробу під кутом зору нового мислення оглянути історіографічний доробок з проблематики Великої Вітчизняної війни, зокрема подій 1941 р. Наявна література не дає відповіді на багато питань, у тому числі головне: чи міг скластися по-іншому початок фашистської агресії проти СРСР. Як зазначив М. В. Коваль, найменше можуть задовольнити вимогливого читача праці, створені в 70-ті — першій половині 80-х років, зокрема такий взірць заідеологізованої та заполітизованої історіографії, як дванадцятитомна «История второй мировой войны».

Між тим, посилення інтересу до подій 1941—1945 рр., зокрема до початкового періоду боротьби радянського народу проти фашистської

агресії, зумовлюється тим, що останнім часом дослідники стали поглиблено вивчати і висвітлювати так звані «білі плями» в історії війни, переглядати системи доказів і поглядів на деякі ранише, здавалося б, цілком прийнятні тлумачення певних подій.

Але створення оновленої за науковими засадами історіографії — процес тривалий і суперечливий. Проте незаперечною є істина: тільки історіографія, незалежна від «соціальних замовлень» тих чи інших політичних кіл, і така, що базується не на здогадах і міфах або на умовчуннях, а на достовірній і зваженій інформації, на чесних поясненнях «незручних», «невивідних» фактів, здатна дати відповідь на головне питання — чи могла країна уникнути страшної біди: окупації великої частини території, загибелі десятків мільйонів людей, руйнування сотень міст, тисяч сіл, десятків тисяч підприємств. М. В. Коваль виклав свої пропозиції щодо розробки оновленої проблематики з історії України періоду другої світової війни.

Ст. наук. співроб. Інституту історії України АН УРСР, канд. іст. наук, полковник запасу І. Т. Муковський присвятив своє повідомлення бойовим діям Українського прикордонного округу в перші дні фашистської агресії. На основі аналізу фактів, що стали відомими лише останнім часом, він зробив спробу показати, що, незважаючи на грубі прорахунки політичного і військового керівництва країни, воїни-прикордонники виявили зразки стійкості, мужності і самопожертви.

Прикордонні бої частин Червоної Армії на Волині в червні 1941 р. — тема виступу доц. Луцького державного педінституту ім. Лесі Українки, канд. іст. наук В. О. Кудя. Він зазначив, що на території Волинської області 8 дивізій Червоної Армії відбивали наступ 12 дивізій фашистських військ з складу 6-ї німецької армії — найкращого з'єднання вермахту, підтримуваного 1-ю танковою групою Е. Клейста. Виступаючий наголосив, що напередодні війни, незважаючи на численні порушення радянського кордону німцями (загалом близько 2 тис. разів), командування Червоної Армії зволікало з підготовкою воїнів до відсічі майбутньому агресору.

За дорученням Волинської обласної ради ветеранів війни і праці виступив учасник Великої Вітчизняної війни А. Д. Поляков. На Волині в ході оборонних боїв, зазначив він, було здійснено багато подвигів, великого розмаху набрав партизанський рух. Ветеран війни розповів про свій бойовий шлях. Учасник Сталінградської битви, він з червня 1944 р. воював, зокрема, на Волині і Ровенщині, за бойові заслуги удостоєний багатьох бойових нагород, у тому числі ордена Олександра Невського.

З повідомленням на тему «Фашистська армія — зняряддя імперіалістичної агресії і розбою» виступила ст. наук. співроб. Інституту історії України АН УРСР, канд. іст. наук Н. М. Руденко. На основі аналізу документів ЦАМО СРСР вона висвітлила кількісний, соціальний, національний і віковий склад німецьких збройних сил, а також національних частин і з'єднань у складі вермахту, сформованих із представників європейських народів — сателітів гітлерівської Німеччини, акцентувала увагу на географії використання бойових сил ворога на радянсько-німецькому фронті, військовій підготовці і освіченості його особового складу.

На прикладі України розкрила суть економічної політики Радянського уряду напередодні і на початку Великої Вітчизняної війни ст. наук. співроб. Інституту історії України АН УРСР, канд. іст. наук Л. В. Кондратенко. Вона зазначила, що великим досягненням нашої країни було створення її другої економічної бази на Сході, посилення її за рахунок перебазування туди підприємств, людських ресурсів з України. На розсуд присутніх Л. В. Кондратенко поставила запитання: чому в роки війни, коли ворог захопив значні території, радянська економіка працювала на повну потужність із необхідним ефек-

том, сьогодні ж, маючи величезні територіальні простори, уряд не може налагодити її нормальну діяльність.

Ст. наук. співроб. Центрального партійного архіву Компартії Білорусії К. І. К о з а к проаналізував проблеми і труднощі розгортання боротьби проти фашистських загарбників у 1941—1942 рр. в Західній Білорусії, на території якої Радянська влада була встановлена в 1939 р. і де в довоєнний час проживали 5 млн. чол. Особливістю партизанської боротьби тут було створення невеликих осередків, антифашистських комітетів, які не мали зв'язку з центром, і народні месники добували зброю в боях з ворогом. Доповідач підкреслив, що, незважаючи на складність початкового періоду війни, в Західній Білорусії сформувалися структури, які дали поштовх розвитку могутнього партизанського руху.

З спогадами перед учасниками конференції виступив М. С. К о р ч е в, який у перші місяці війни очолював на Ровенщині невелику партизанську групу, що згодом переросла в загін. Оцінюючи ефективність дій народних месників, він назвав їх другим фронтом Червоної Армії. На Волині, повідомив виступаючий, у партизанських формуваннях поряд з українцями, які становили 50% їх чисельності, воювало 22% росіян, решта — представники інших національностей. М. С. Корчев звернув увагу учасників конференції на необхідність поліпшення організації робіт щодо упорядкування могил загиблих у роки війни.

Тему «Українські націоналісти в політиці фашистської Німеччини щодо України: переддень та перший період війни» порушив ст. наук. співроб. Інституту політичних досліджень при ЦК Компартії України, канд. іст. наук В. А. Ч у м а к. Він підкреслив, що документальні матеріали свідчать про виношування українськими націоналістами надій домогтися створення незалежної України за рахунок іноземних сил, які мали завдати нищівного удару Радянському Союзові. Тому оунівці сумлінно допомагали гітлерівцям: співпрацювали з німецькою розвідкою, з перших днів війни займалися підвивною діяльністю.

Цікавий фактичний матеріал про евакуацію протягом 1941—1942 рр. у радянський тил дітей і дитячих закладів навела доц. Криворізького гірничорудного інституту, канд. іст. наук В. В. Л е н с ь к а. Вона зупинилася як на труднощах процесу евакуації, влаштування дітей на місцях, так і на недоліках у проведенні цієї роботи.

Вчений секретар Інституту історії України АН УРСР, канд. іст. наук В. Ф. Р е п р и н ц е в акцентував увагу учасників конференції на найменш досліджених і водночас найбільш трагічних сторінках українсько-польських стосунків у роки другої світової війни, зокрема на таких, що становлять інтерес як для науковців, так і для масового читача. Ними є: депортація поляків із Західної України у 1939—1940 рр., Катинська трагедія, україно-польські збройні конфлікти у 1942—1947 рр. та ін.

На конференції виступив відповідальний секретар Волинської обласної Книги Пам'яті В. А. Н а к о н е ч н и й. Своє повідомлення він присвятив питанням формування підпілля і зародження партизанського руху на Волині в червні 1941 р. Доповідач змалював тяжкі умови, в яких відбувалося створення підпільних організацій. Незважаючи на терор фашистів, підпільні організації і партизанські формування створювалися в області з перших днів війни. Організаторами опору загарбникам виступали члени Компартії Західної України (КПЗУ). Після знищення націоналістами активістів КПЗУ на Волинь були направлені комуністи з центральних районів країни, але більшість їх з різних причин загинула. В. А. Наконечний підкреслив, що не відповідало дійсності твердження про привнесення руху опору окупантам зі сходу України.

Доц. Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, канд. іст. наук. Є. В. С а ф о н о в а, ст. наук. співроб. Академії МВС СРСР,

канд. іст. наук А. С. Чайковський, ст. наук. співроб. Інституту історії АН БРСР, канд. іст. наук В. І. Гуленко, доц. Мінського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, канд. іст. наук О. О. Коваленя, зав. кафедрою політичної історії Криворізького гірничорудного інституту, доц., канд. іст. наук В. В. Стецкевич, декан факультету Ровенського державного інституту культури, канд. іст. наук П. О. Савчук, доц. Київського політехнічного інституту, канд. іст. наук П. М. Чернега, викладач Київського політехнічного інституту, канд. іст. наук А. К. Кочерга, в. о. доц. Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського, канд. іст. наук І. В. Мазило, аспірант Інституту історії України АН УРСР А. В. Гриневич свої повідомлення зробили 29—30 травня на зустрічах з ветеранами Великої Вітчизняної війни, прикордонниками, у виробничих колективах, професійно-технічних училищах і школах Маневицького, Любешівського, Володимир-Волинського і Любомльського районів області.

Одержано 12.07.91.

**М. П. Ковальський (Дніпропетровськ),
О. І. Журба (Дніпропетровськ)**

Друга науково-краєзнавча конференція «Острог на порозі 900-річчя»

1—2 червня 1991 р. відбулася Острозька науково-краєзнавча конференція. Вона зібрала спеціалістів різного профілю: археологів, мистецтвознавців, філологів, істориків, працівників архівів та музеїв тощо. Вони представляли наукові, культурні та освітні установи багатьох регіонів України (Київ, Львів, Острог, Луцьк, Дніпропетровськ та ін.).

Тематично доповіді відзначалися різноманітністю і не обмежувалися тільки Острогом та його околицями. В них ішлося про всі волинські землі (з давніх-давен до середини ХХ ст.).

Значна частина виступів була присвячена джерелознавчим та архівознавчим аспектам історії краю. Серед них варто згадати дослідження, де розглядалися відомості про Острог у документах Литовської метрики (канд. іст. наук С. В. Абримова — Дніпропетровський історичний музей), свідчення історичних джерел про діяльність князів Острозьких (д-р іст. наук, проф. М. П. Ковальський — Дніпропетровський держуніверситет (далі — ДДУ), згадки про татарські напади на Волинь у Луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. (канд. іст. наук В. Б. Атаманенко — ДДУ), поборові реєстри XVI ст. як джерело з історії волинських міст XVI ст. (А. С. Заєць — Львівський поліграфічний інститут), мережа приватних архівів на Волині в першій половині XIX ст. (канд. іст. наук О. І. Журба — ДДУ).

Особливий інтерес присутніх викликала розповідь зав. відділом Ровенського краєзнавчого музею канд. іст. наук Г. В. Бухало про дослідження з історії Острозької землі на сторінках видань Інституту дослідів Волині в Канаді, зокрема 16-томного «Літопису Волині», які ще невідомі українським ученим.

Певну увагу учасники конференції приділили проблемам історіографії. Аспірантка ДДУ І. М. Ковальська розглянула питання відображення теми Острога у спогадах та листах П. Куліша та М. Костомарова. Зав. кафедрою Ровенського інституту культури С. І. Шевчук

присвятив свій виступ науковій спадщині відомого краєзнавця Г. Р. Равчука. Острог та Волинь у драматургії П. Куліша — тема виступу доц. Ровенського інституту культури П. О. Лобаса.

Були висвітлені й питання середньовічної історії, в тому числі така її славна сторінка, як Острозька Академія кінця XVI — початку XVII ст. З ґрунтовною доповіддю про цю першу у східних слов'ян вищу освітню інституцію виступив ст. наук. співорб. Інституту суспільних наук канд. іст. наук І. З. Мицько. Він представив на розгляд учасників форуму проект і план багатотомного видання досліджень та історичних джерел під назвою «Острозька давнина» і звернувся до громадськості з проханням стати спонсором цього, безперечно, перспективного унікального видання.

Активну участь в роботі конференції взяли й представники музеїв. Острозький історико-краєзнавчий музей представляли: О. В. Гладуненко «Оборона Острога в червневі дні 1941 р.» та директора цього музею С. В. Позіховська «Острозький державний історико-культурний заповідник: проблеми і перспективи». Доповідь про острівні поселення Волині виголосив наук. працівник Львівського історичного музею С. В. Тирський. Традиційні промисли та ремесла Ровенського Полісся висвітлив у своєму виступі заст. директора Сарненського історико-етнографічного музею Р. К. Тишкевич.

Доц. Луцького педінституту В. О. Кудь розповів про розвиток промисловості й ремесел на Волині у кінці XIX — на початку XX ст., а канд. мед. наук хірург Острозької райлікарні С. Р. Шпізель — про наукові праці медиків давнього Острога, їх значення для вітчизняної та світової науки.

Вирішено зробити Острозьку краєзнавчу конференцію щорічною і скликати її у червні 1992 р. Тому просимо вважати нашу інформацію як заклик до всіх фахівців та аматорів як України, так і тих, які проживають поза її межами і цікавляться історичним минулим Волині, — взяти активну участь в роботі цього наукового форуму.

В. О. Щербак (Київ)

Міжнародна наукова конференція, присвячена 500-річчю українського козацтва

Славний ювілей українського козацтва широко відзначається в нашій республіці. Цій знаменній даті була присвячена міжнародна наукова конференція, яка проходила 13—17 травня 1991 р. у Києві та Дніпропетровську. Її організували АН України, Інститут історії України, АН України та Дніпропетровський держуніверситет. У роботі форуму взяли участь майже 130 вчених з України, Росії, Польщі, Німеччини, США.

Вступним словом засідання відкрив голова оргкомітету чл.-кор. АН України І. Ф. Курас. З привітанням до її учасників звернувся директор Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті професор Богдан Кравченко, голова Співки письменників України Юрій Мушкетик. Від Козацького товариства Київщини виступив наказний отаман Євген Петренко, республіканського товариства греків України — заступник голови Володимир Христовкін.

Сучасний стан та перспективи наукових досліджень з історії українського козацтва — ці проблеми дискутувалися на пленарних засідан-

нях конференції. Доповідь д-ра іст. наук В. А. Смоля (Київ) була присвячена феномену української козащини в загальноісторичному контексті. Він звернув увагу як на закономірності цього явища у світовій історичній практиці, так і на внутрішній особливості. Д-р іст. наук М. П. Ковальський (Дніпропетровськ) спинився на проблемах джерелознавства українського козацтва. Козащина як об'єкт художнього зображення — тема доповіді чл.-кор. АН України М. Г. Жулинського (Київ). Було підкреслено велике значення історії козацтва для формування національної самосвідомості українського народу в сучасну епоху.

Чл.-кор. АН України П. С. Сохань (Київ) розповів про перспективи роботи Археографічної комісії АН України. Д-р іст. наук В. О. Замлинський (Київ) окреслив коло питань історіографії українського козацтва. Цій же тематиці було присвячено доповідь д-ра іст. наук Г. К. Швидько (Дніпропетровськ). Вона висвітлила етапи та основні проблеми вітчизняної історіографії. Д-р іст. наук Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ) розповів про відкриття нових матеріалів з історії козацтва в архівосховищах Німеччини. Про залишки Запорозьких Січей і проблеми їх охорони йшлося в доповіді д-ра іст. наук Д. Я. Телегіна (Київ).

Д-р іст. наук М. Ф. Котляр (Київ) приділив увагу попередникам запорозьких лицарів, умовам появи їх на історичній арені. Підкреслив роль запорозького козацтва в міжнародних зв'язках чл.-кор. АН України Ф. П. Шевченко (Київ). Про участь козацтва у Вітчизняній війні 1812 р. розповів д-р іст. наук Б. С. Абаляхін (Волгоград).

З результатами своїх досліджень з історії козащини присутніх ознайомили зарубіжні учасники конференції. Проф. Берлінського східноєвропейського інституту Карстен Кумке розглянув терміни «козак» і «козацтво». Його колега з університету ім. Й.-В. Гете у Франкфурті-на-Майні проф. Юлія Освальт виголосила доповідь про відновлення православної ієрархії у Києві 1620 р., відзначивши роль козацтва в цьому процесі і, зокрема, гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Відображенню козащини у свідомості мандрівників-чужоземців XVII ст. присвятила доповідь дослідниця Інституту історії Польської Академії наук доктор Тереза Хинчевська-Хеннель (Варшава).

Аргументовані й проблемні доповіді та повідомлення були заслухані й на секційних засіданнях конференції. На секції історії канд. іст. наук О. М. Апанович (Київ) виступила з доповіддю про конструктивну діяльність запорозького козацтва. Вона відзначила великі заслуги запорожців у створенні Української козацької держави, їх внесок у розвиток економічного потенціалу, зокрема, створення господарств фермерського типу — «зимівників». Канд. іст. наук Я. Р. Дашкевич (Львів), зокрема, розглянув питання про створення нової політико-адміністративної системи у середині XVII ст. Канд. іст. наук В. О. Щербак (Київ) визначив місце козацтва у структурі українського суспільства XVI — першої половини XVII ст., виділивши етапи формування його як соціального стану. Перебування козаків на службі Речі Посполитої — тема доповіді канд. іст. наук В. І. Сергійчука (Київ). В. Д. Назаров (Москва) висвітлив участь українського козацтва у першій селянській війні в Росії початку XVII ст.

Значне місце в доповідях науковців зайняла проблематика Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Д-р іст. наук Г. Я. Сергієнко (Київ) акцентував увагу на ролі козацтва у тих буремних подіях. Канд. іст. наук В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський) проаналізував програму державного будівництва Богдана Хмельницького та її реалізацію протягом 1648—1657 рр., а д-р іст. наук Г. О. Санин (Москва) спинився на зовнішньополітичній діяльності гетьмана (1654—1657 рр.).

Про наслідки козацьких морських походів першої половини XVII ст. розповів доктор Віктор Остапчук з Українського дослідного інституту Гарвардського університету (США). Він використав османські джерела.

Про недосліджені проблеми української шляхти й козацтва йшлося у виступі канд. іст. наук Н. М. Яковенко (Київ).

Не залишилися поза увагою дослідників і козацькі ватажки. Зокрема, д-р іст. наук П. В. Михайлина (Чернівці) розповів про керівників селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. С. Наливайка, Т. Федоровича, Я. Острянина; д-р іст. наук О. І. Путро (Київ) — про останнього гетьмана України Кирила Розумовського.

Оригінальною виявилася доповідь д-ра іст. наук І. Г. Шульги (Вінниця). Він показав запорозьких козаків в одній іпостасі — як воїнів, грецькосіів та заповзятників. З повідомленнями про витоки та еволюцію українського козацтва виступили кандидати історичних наук О. Б. Головко, О. І. Гуржій, О. Ф. Сидоренко, В. В. Панашенко, П. М. Сас, Ю. А. Джеджула (всі — Київ), О. А. Купчинський (Львів) та ін.

Ряд актуальних проблем історії козащини був розглянутий на секції історіографії та джерелознавства. Д-р іст. наук Ю. А. Пінчук (Київ) виступив з доповіддю про українське козацтво в історіографії першої третини XX ст.

Дискусію 90-х років XIX ст. (І. Каманін та М. Любавський) з питань походження козацтва висвітлив д-р іст. наук Л. Г. Мельник (Київ). Історія українського козацтва в рукописах Карла Маркса — тема виступу д-ра іст. наук В. Г. Сарбея (Київ). Тема козащини у творчій спадщині декабристів знайшла своє висвітлення в доповідях д-ра іст. наук Г. В. Семенової (Москва) та канд. іст. наук Г. Д. Казьмирчука (Київ). Проблеми козацтва в «Атласі історії Української РСР» були розглянуті у спільному виступі д-ра іст. наук М. Ф. Дмитрієнко, кандидатів іст. наук Т. А. Балабушевич та О. Є. Маркової (всі — Київ). Про визначних дослідників українського козацтва В. Б. Антоновича та Я. П. Новицького розповіли кандидати історичних наук В. М. Ричка і В. І. Ульяновський (Київ), а про перспективи використання фондів установ Гетьманщини, які є в ЦДІА України, — Л. З. Гісцова (Київ). Були заслухані й інші повідомлення.

Свою основну увагу учасники секції культури приділили питанням матеріальної та духовної козацької спадщини. Д-р іст. наук С. М. Плохій (Дніпропетровськ) охарактеризував культ Покрови Богородиці на Запоріжжі XVII—XVIII ст. Еволюції образу воїна — звіра в козацькій міфології присвятив доповідь д-р іст. наук Л. Л. Залізник (Київ), а народним легендам про героїв козащини — канд. іст. наук М. К. Дмитренко (Київ). Про формування збірок козацької старовини музеями України йшлося у доповідях канд. іст. наук Г. А. Скрипник (Київ), Т. К. Шевченко (Запоріжжя) та ін. Традиції військового мистецтва та духовної культури козацтва — тема виступів канд. іст. наук С. В. Абримової, І. С. Стороженка (Дніпропетровськ) та ін.

Плодотворно працювала секція археології. Канд. іст. наук П. А. Горішний (Київ) розповів про знахідки залишків гетьманської резиденції в Чигирині. На основі глибокого вивчення місця Берестецької битви 1651 р. д-р іст. наук І. К. Свешников (Львів) охарактеризував озброєння українського козацтва середини XVII ст. З підсумками досліджень останніх років Кам'янської, Микитинської та Хортицької Січей ознайомили учасників конференції канд. іст. наук А. О. Козловський (Київ) та В. Є. Ільницький (Запоріжжя).

У резолюції, прийнятій учасниками конференції, визначено перспективи й напрями досліджень з історії українського козацтва. Це насамперед стосується проблеми його виникнення та становлення як суспільного стану, політичної історії козащини другої половини XVII—XVIII ст. Уважного вивчення потребують і джерела. Для практичної реалізації цих планів пропонується створити спеціальний центр досліджень козакознавства при Академії наук України.

В цій резолюції також міститься звернення до державних органів республіки з проханням збільшити асигнування, необхідні для проведення археологічних досліджень козацької доби. Водночас особливу увагу варто приділити охороні нині існуючих пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, а також збереженню мистецької і фольклорної спадщини.

Учасники конференції побували на місцях Хортицької та Микитинської Січей, оглянули ряд музеїв та пам'ятних місць Києва і Дніпропетровська.

- Архив русской революции: В 22 т.— М.: Терра: Политиздат, 1991. Т. 1—2. XX, 312, 226 с. Т. 3—4. 275, 288 с.
- Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Х.: Основа, 1991.— 256 с.
- Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Іст. есе.— Львів: Червона калина, 1991.— 255 с.
- Валишевский К. Вокруг трона: Репринт. воспроизв. изд. 1909 г.— К.: ДОК УССР: УФК «Спецмодель», 1991.—160 с.
- Величко С. В. Літопис: Т. I.—К.: Дніпро, 1991.— 371 с.
- Гетьмани України: Іст. портр.: 36.— К.: Журн. «Україна»: Газ. «Веч. Київ», 1991.— 216 с.
- Горский С. Жены Иоанна Грозного.— Симферополь: Таврия, 1990.—47 с.
- Деникин А. И. Очерки Русской Смуты: Крушение власти и армии. Февр.— сент. 1917 г.: Репринт. воспроизв.— М.: Наука, 1991.— 520 с.
- Записки А. П. Ермолова, 1798—1826.— М.: Высш. шк., 1991.—264 с.
- Канкроев Л. Л. Минное поле: Записки сапера.— К.: Молодь, 1991.—76 с.
- Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных пол. военнослужащих.— М.: Политиздат, 1991.— 240 с.
- Колесник А. Генерал Власов — предатель или герой?— М.: Техинвест, 1991.—191 с.
- Конисский Г. История Русов, или Малой России: Репринт. воспроизв. изд. 1846 г.— К.: РИФ «Дзвін», 1991.—307 с.
- Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа, 1941—1945 гг.: В 4 кн. Кн. 1. Оборона Прибалтики и Ленинграда, 1941—1944 гг.— М.: Наука, 1990.—512 с.
- Крип'якевич І. П. Історичні проходи по Львові.— Львів: Каменяр, 1991.—167 с.
- Кузнецов Н. Г. Накануне; Курсом к победе.— М.: Воениздат, 1991.—732 с.
- Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський.— К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991.—48 с.
- Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан: Ист. очерк.— Симферополь: Редотдел Крым. облполиграфиздата: Кооп. «Антик», 1991.—47 с.
- Лунинский Э. Княжна Тараканова: Репринт. воспроизв. изд. 1909 г.— М.: Орбита, 1991.— 159 с.
- Махно Н. Русская революция на Украине: (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.).— К.: Україна, 1991.—215 с.
- Москвин Д. Д. Население СССР: вопросы миграции (экономико-статистический обзор тенденций 60-х—80-х годов).— М.: Наука, 1991.—159 с.
- Накануне, 1931—1939: Как мир был ввергнут в войну: Крат. история в документах, воспоминаниях, коммент.— М.: Политиздат, 1991.—272 с.
- Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді.— К.: Україна, 1991.—238 с.
- Николаевский Б. История одного предателя: Террористы и полит. полиция.— М.: Высш. шк., 1991.—368 с.
- Оглашению не подлежит: СССР — Германия, 1939—1941: Документы и материалы.— М.: Моск. рабочий, 1991.—367 с.
- Острецов В. Черная сотня и красная сотня.— М.: Воениздат: Воен.—патриот. лит. об-ние «Отечество», 1991.—48 с.
- Палеолог М. Царская Россия накануне революции: Репринт. воспроизв. 1923 г.— М.: Политиздат, 1991.—494 с.
- Подобед И. М. Огненные километры.— Львов: Каменяр, 1991. — 125 с.
- Помните о нас...: Очерки о воинах-черниговцах, погибших в Афганистане.— К.: Молодь, 1991.—160 с.
- Причерноморье в средние века: К XVIII Междунар. конгрессу византинистов.— М.: Изд-во МГУ, 1991.—256 с.
- Росляков С. Ольвия и ее искусство: Краевед. очерк.— Одесса: Маяк, 1991.—118 с.
- Русское общество 40-х—50-х годов XIX в.— М.: Изд-во МГУ, 1991. Ч. 1. Записки А. И. Кошелева. 237 с. Ч. 2. Воспоминания Б. Н. Чичерина. 254 с.
- Сазонов С. Д. Воспоминания: Репринт. воспроизв. изд. 1927 г., Париж.— М.: Междунар. отношения, 1991.—399 с.
- Соколов Б. Цена победы: Великая Отечественная: неизвестное об известном.— М.: Моск. рабочий, 1991.—192 с.
- Троцкий Л. Портреты революционеров.— М.: Моск. рабочий, 1991.—365 с.
- Україна багатопартійна: Прогр. докум. нових партій.— К.: МП «Пам'ятки України», 1991.—192 с.

У 1991—1992 рр. «Український історичний журнал» друкує:

— теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін; сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні; Берштейн та його версія соціалізму;

— питання вітчизняної історії у дослідженнях зарубіжних авторів — О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського;

— статті, що проливають нове світло на історичний процес: сталінізм і Україна; утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика на Україні 50—60-х рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежем; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 р.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; селянські заворушення на Україні (1921—1923 рр.);

— розповідь про українських січових стрільців; «Бюро» доктора Візенталя; «чорна сотня» на Україні;

— архівні документи про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні в новому світлі; військові події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя;

— цикл розвідок з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; шлюбне життя у Київській Русі; православна церква у 20-ті рр.; емігранти з України у Чехо-Словаччині;

— науково-публіцистичні нариси про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція; В. Косіор; М. Томський;

— спогади: трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спогади» Д. Дорошенка;

— портрети істориків минулого — М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пічети, В. Пархоменка, С. Шелухіна та ін.;

— новий погляд на проблему: етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські відносини; київсько-новгородські відносини XI—XII ст.; національна програма М. Драгоманова; «Попівська академія» на Україні; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; поранення і смерть генерала Ватутіна; євреї на Україні, в СРСР та світі; українські анархісти в революції 1905 р.; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.;

— твори В. Липинського «Україна на переломі», М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб..

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

СОДЕРЖАНИЕ

В поисках исторической правды («круглый стол»)	3
СТАТЬИ	
<i>К созданию труда «История Украины. Краткий очерк».</i>	
Кульчицкий С. В. Новейшая история Украины	11
<i>Новый взгляд на проблему</i>	
Вылцан М. А. (Москва), Микора В. И. (Москва), Тиморин А. А. (Москва). Некоторые аспекты социально-экономических преобразований 30-х годов в СССР	21
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (Продолжение)	33
<i>125-летие со дня рождения академика М. С. Грушевского</i>	
Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.) (Продолжение)	44
СООБЩЕНИЯ	
Сухомлинская О. В. Международные связи педагогов Украины в 20-х — в начале 30-х гг.	52
Лещенко О. Л. Из истории сельскохозяйственных коммун канадских украинцев на Украине	58
Трибуна молодого автора	
Меркатун И. П. Антирелигиозная кампания 50—60-х годов на Украине	70
Манжосов В. А. (Донецк). Представительные организации горнопромышленников Юга России в 1917—1919 гг.	77
История в лицах	
Греченко В. А. (Харьков). И. К. Дашковский: очерк политической деятельности	87
Котляр Н. Ф. Загадочный Изяслав из Галицко-Волинской летописи	95
Портреты историков прошлого	
Иоффе Э. Г. (Минск). Владимир Иванович Пичета	103
Документы и материалы	
Драматическая страница истории чеккистского подполья в Киеве (1941—1942 гг.) (Окончание)	113
Памятники истории и культуры	
Горбик В. А., Бурдоносова Т. И. Охрана исторических памятников в США, Великобритании и Канаде	121
Документальные очерки	
Шульмейстер Ю. А. «Бюро» доктора Визенталя	131
Вопросы отечественной истории в зарубежных исследованиях	
Гунчак Тарас (США). Украина XX столетия в зарубежных архивах	137
Критика и библиография	
Кочерга Л. К., Т. И. Ростунов. Внимание: воздушная тревога!	142
Лысенко Н. Н., Н. П. Савичев. Первые благовестители свободы	143
* * *	
Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1990 г.)	145
Хроника и информация	
Руденко Н. Н., Франчук Е. И. (Луцк). Научная конференция «Год 1941: трагическое и героическое»	149
Ковальский Н. П. (Днепропетровск), Журба О. И. (Днепропетровск). Вторая научно-краеведческая конференция «Острог на пороге 900-летия»	152
Щербак В. А. Международная научная конференция, посвященная 500-летию украинского казачества	153

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

1 крб. 80 к.

Індекс 74499

НАУКОВА ДУМКА

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн. 1991. № 10. 1—160.